

ÁDEBIYAT

Ulwma orta bilim beriw mektepleriniń
7-klası ushın sabaqlıq

7

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı basıp shıǵarıwǵa usınıs etken

Jańa basılımı

TASHKENT – 2022

UO'K 821.512.121(075.3)
KBK 81.2(50'zb-6Qor) ya72
J 32

R. NIYETOVA, I. MÁMBETOV, G. JAQSÍMOVA

Pikir bildiriwshiler:

Dosimbetova Abadan – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası baslıǵı, filologiya ilimleriniń kandidatı, docent
Xojalepesova Úmit – Nókis qalası 28-sanlı fizika pánine qánigelestirilgen tayanısh mektebiniń joqarı kategoriyalı qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimi
Jiemuratova Xatira – Xojeli rayonlıq 15-sanlı shet tillerdi oqıtıwǵa qánigelestirilgen mekteptiń joqarı kategoriyalı qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimi

SHÁRTLÍ BELGILER:

Óz betinshe jumıs

Talqılaw

Oqıń

Tapsırmalar

Jazıń

Kóriń

Tıńlań

Soraw

Bunı biliń

Ádebiyat. 7-klass ushın sabaqlıq. Tashkent, 2022, 224 bet.
R.Niyetova, I.Mámбетov, G.Jaqsımovva

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıladı.
Original maket hám dizayn koncepciyası Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen islendi.

ISBN 978-9943-8370-1-0

© Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022

MAZMUNÍ

Kirisiw. Kórkem ádebiyatta sóz qúdireti.....5

I bólim. INSAN, TÁBIYAT, ÓZLIK

Qaraqalpaq xalıq qosıqları.....7

Aytıslar.....9

Poeziya úlgileri: I.Yusupov «Meniń úyim», «Aralǵa», «Qara tal», «Ana», «Seksewil» qosıqları.....13

U.Xojanazarov «Hadallıq», «Watan», «Tuwǵan jer»21

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Ğázzel hám rubayı haqqında túsinik.....23

Omar Hayyam rubayları.....26

Alisher Nawayı ğázzelleri.....29

E.S.Tompson «Jabayı jorǵa» gúrrińi.....32

Qosımsha oqıw. K.Allambergenov «Kúshik hám bala» gúrrińi.....45

II bólim. KÓZLERIME SÚRME TUWǵAN TOPÍRAQ

«Alpamıs» dástanı. Dástan haqqında túsinik hám onıń mazmunı.....50

«Qırq qız» dástanı.....69

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Kórkem súwretlew quralları. Metafora, metonimiya, sinekdoxa haqqında túsinik.....83

Poeziya úlgileri: D.Aytmuratov «Qaraqalpaqstan» qosıǵı.....85

Jiyenbay Izbasqanov «Tuwılǵan jer táriypi»88

«Jetkere almaspan aytıp bahańdı»90

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Qosıq qurılısınıń ólshemi. Barmaq ólshemi.....91

Poeziya úlgileri: R.Gamzatov «Ana tilime» qosıǵı.....92

Sergey Esenin «Iyt haqqında qosıq» qosıǵı.....95

III bólim. ÓTMISHTEN SAZALAR

Tariyxiy tolgawlar.....	98
«Ormanbet biy ólgen kún» tolgawı(úzindi).....	98
Soppaslı Sıpıra jıraw.....	103
Asan qayğı.....	106
Dospanbet jıraw.....	111
XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. Múyten jıraw.....	115
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Terme hám tolgawlar haqqında túsinik.....	120
K.Mámbetov «Türkstan» romanınan úzindi.....	122
P.Qadirov.....	134
«Juldızlı tınler» romanınan úzindi.....	135
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Roman haqqında túsinik.....	147

IV bólim. JAQSÍLÍQQA TALPÍNAR KEWIL

K.Karimov «Saqawat baǵı» draması.....	149
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Drama haqqında túsinik.....	169
S.Jumaǵulov «Qarız» gúrrińi.....	171
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat. Satira hám yumor tuwralı túsinik.....	174
Poeziya úlgileri: Máten Seytniyazov «Men bir jolawshıman», «Haqıyqatlıq qayda bolsa», «Ámiw menen sırlasıw»	175
Tólepbergen Mátmuratov «Adamgershilikke abaylı bolıń», «Jaqsılıqtıń belgisi», «Jamanlıqtıń belgisi»	180
Shıńǵıs Aytmatov «Aq keme»	183
Olmas Umarbekov «Qiyamet qarız»	189

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN

G.Dáwletova «Tumar qız»	198
N. V. Gogol «Taras Bulba»	206

KIRISIW

KÓRKEM ÁDEBIYATTA SÓZ QÚDIRETI

Ádebiyat kóp jillar dawamında úyrenilgen ádebiy miyraslardıń jıyıntığı. Hárqanday oqıwshı ádebiyat tariyxında ornı bar kórkem sóz iyeleri hám olardıń shıǵarmaları menen tolıq tanıs bolıwı lazım. Bunıń ushın eń dáslep ádebiyat haqqındaǵı túsiniklerge iye bolıwımız kerek. Ádebiyat xalıqtıń ruwxıy baylıǵı, onıń mádeniy rawajlanıwınıń kórinisleri. Onda kórkem sóz sheberiniń ózi jasaǵan zamanlarǵa bolǵan kózqarasları jámlenedi. Sonlıqtan, ádebiyatta ómir gózzallığı, ómirden tásirle niw, ruwxlanıw sóz boladı.

Demek, ádebiyat birden payda bola qoymaǵan. Onıń hár ásirdegi jónelisi hár qıylı. Sebebi, eń dáslep ertek, sońınan gúrriń, tolǵaw, qosıq, povest hám romanlardıń hár dáwirlerde payda bolǵanı sıyaqlı, olardıń bayanlaw usılları da hár qıylı bolǵan. Sonıń ushın da, hár dáwirdegi ádebiy dástúr hám onı tarqatıwshılardıń miyrasları da tolıq úyreniledi. Bul joldı tolıq hám anıq úyrengen jaǵdayda ǵana biz usı pándi tolıq ózlestirgen bolamız.

Basqa xalıqlardaǵı sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatı da eki túrli baǵdarda:

Awızeki ádebiyat yaki bolmasa folklor hám jazba ádebiyat baǵdarında rawajlanǵan. Awızeki ádebiyat – xalıq mádeniy tariyxında awızeki tarqalǵan shıǵarmalardı óz ishine aladı. Olardıń payda bolǵan dáwiri hám avtorları haqqında pikir júrgiziw qıyın. Sebebi, olardıń payda bolıw dáwirleri haqqında tek shamalap ǵana pikir júrgiziw múmkin. Ol xalıq awzında qalǵan sózler bolǵanı ushın payda bolıw dáwiri uzaq. Hátte, jazba ádebiyat rawajlanbastan burın payda bolǵan miyraslar da kóp, jáne xalıq tilinen jazıp alıńanı ushın da ondaǵı materiallar ádewir jeńil.

Al jazba ádebiyatıń ornı óz aldına bir tóbe. Bunda hárqanday ádebiyatıń basıp ótken jolı, jeke avtorlar dóretiwshiligi xalıq tariyxınıń soqpaqları menen baylanıslı jaǵdayda úyreniledi. Hárbir dáwirdiń ózine tán bolǵan avtorları hám olardıń jazba túrde qalǵan miyrasları sóz boladı. Sol tiykarda qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında tórt basqısh payda bolǵan:

Túrkiy tilles xalıqlardıń jazba miyrasları hám onıń qaraqalpaq ádebiyatına qatnası. Bul dáwir VII ásirdegi «Orxon-Enisey» jazba esteliklerinen baslap, XIV ásirdegi túrkiy xalıqlardıń óz ara bóliniwine shekemgi dáwirdi óz ishine aladı. Bul júdá erte dáwirlerdegi ádebiy miyras bolǵanlıǵı ushın tili birqansha awır. Biraq olar házirgi qaraqalpaq tiline awdarılǵan. Sonıń ushın da, bunı jatsınbay,

erte dáwirlerdegi ata-babalarımızdın miyrasları sıpatında úyreniwimiz kerek. Sebebi, túrkiy tilindegi dáslepki danıshpanlıqlar «Orxon-Enisey jazıwları», «Qorqıt ata kitabı», «Óguznama» hám «Baxıtqa baslawshı bilim» kitapları arqalı úyrenilgen.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları (XIV – XVIII ásirler). Bul qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı yarım jazba ádebiyat. Olay dep aytıwımızdın mánisi, bul jaǵday qazaq, qırǵız hám noǵay ádebiyatınıń tariyxında da bar. Bul dáwirde jasaǵan shayırlardıń atları, jasaǵan zamanı, qaldırǵan miyrasları tariyxta málim bolǵanı menen jazba nusqaları saqlanbaǵan. Bular óz shıǵarmaların qobız járdeminde atqarǵan. Sonıń ushın da, olar jıraw-shayırlar dep ataladı. Olardıń XIV – XV ásirlerdegi wákilleri (Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dospanbet jıraw) qaraqalpaq, qazaq hám noǵay xalıqları arasına da teńdey taralǵan. Sol sebepli ol ellerde de yarım jazba ádebiyat sıpatında úyreniledi.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. Bul qaraqalpaq ádebiyatında jazba ádebiyattıń tolıq qalıplesip, Kúnxoja, Ájiniyaz hám Berdaq poeziyasın payda etken dáwir.

Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatı. Bul 1920-jıldan baslanıp, tap házirgi kúнге shekemgi ádebiyattı óz ishine aladı.

Sol tiykarda ádebiyatımız qaraqalpaq folklorı hám jazba ádebiyat tariyxı bolıp eki salaǵa bólinedi.

Sońǵı dáwirde ádebiyatımız janrlıq jaqtan ádewir bayıdı. Janr francuz sózi bolıp, túr, jınıs degendi ańlatadı. Janr kórkem sóz óneriniń rawajlanıwınıń barısında qalıplesken túrler bolıp esaplanadı. Ádebiy túr yamasa janr degende estetikalıq sezimlerdi beriw usılları, kórkem súwretlew shártleri, tematikalıq, mazmunlıq qásiyetleri bir-birine uqsas yamasa kútá jaqın bolǵan shıǵarmalardıń toparına ayıladı.

Shıǵarmanıń qaysı ádebiy túrge (epos, lirika, drama) tiyisliligine qaray onıń janrlıq ózgeshelikleri anıqlanadı. Mısalı, epikalıq janrlar, lirikalıq janrlar, dramalıq janrlar, liro-epikalıq janrlar. Hárbir ádebiy túr óziniń ishki bóliniwlerine iye. Mısalı, epos bolsa roman, povest, gúrriń, osherk bolıp jiklenedi. Lirika ǵázzeller, muxammesler, rubayılar, sonetler, oktavalar hám t.b. bolıp ajıraladı. Dramalıq túr komediya, tragediya, drama, melodrama hám t.b. bolıp tarmaqlanadı.

I BÓLİM INSAN, TÁBIYAT, ÓZLIK QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍ

Bul temada:

- qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-ádetlerin, milliy ózgesheligin;
- qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ózine tán ózgesheligin;
- qosıqtı qurılısı boyınsha tallawdı úyrenemiz.

Qaraqalpaq folklorlıq shıǵarmanıń ishinde qosıq janrı jetekshi orındı iyeleydi. Adam óziniń quwanışlı kúnde de, qayǵılı kúnde de qosıqsız ómir keshirmegen. Qaraqalpaqlar qosıqqa bay xalıqlardıń biri. «Qaraqalpaqlar – sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar» dep Sh.Wáliyhanov biykarǵa aytpaǵan.

Xalıq qosıqlarınıń teması hár qıylı. Bunda batırлық, mártlik, adamgershilik muhabbat hám tábiyat temaları pútkilley aralasıp ketken. Geybir qosıqlarda taw hám jer atamaları menen baylanıslı lirikalıq sezimler baslı orındı iyeleydi. Qaraqalpaq xalıq qosıqları teması hám ideyası jaǵınan ǵana emes, al kórkemligi jaǵınan da tereń bayanlangan xalıq poeziyasınıń qaytalanbaytuǵın miyrasları bolıp esaplanadı.

AǴLARÍ

Báhárdiń paslında jaz jaylawında,
Oqır búlbúlleri ǵázzel aǵları.
Erige, alması, ánjir, anarı,
Pisip tur kántiniń qurma baǵları.

Diyqansılıq áyler eli-erbabı,
Jigitleri bardur Rústem – erbabı,
Gózzalları kiyer zerli – zerbabı,
Xojası, Seyiti gózzal aǵları.

Sháhárine nar kárwan shegiler,
Jerlerine túrli egin egiler,
Baǵlarınan túrli jemis tógiler,
Ala qarlı Hásen xanniń daǵları.

Mutabar sháhriniń orda kántleri,
Ashıq bolǵan sheker júz miń dártleri,
Sarı kishmishleri bardur qantları,
Hámranıń kewlinde Sárbi daǵları.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheligin qosıqtıń qaysı qatarlarınan anıqlawǵa boladı?

QIZLAR UYGE KIR

Qaratal jaǵısı biydiń kemesi,
Ǵosh jigittiń qızdan bolar dámesi,
Aldında jol baslar sárdar jeńgesi,
Qızdır merekeńdi, qızlar úyge kir.

Kir degende kirmey turmań uyalıp,
Túrmeniń sırtınan aydınlı shalıp,
Dilwar jeńgeńzdi aldıǵa salıp,
Qızdır merekeni qızlar úyge kir.

Qaraqalpaq qızlarınıń ózine tán milliy ózgesheligi qosıqta qalay sáwlelengen?

Qızlardıń ishinde senseń qızıl gúl,
Qızıl kórse qızıp keter shiyrin til,
Bir gáp aytım endigisin óziń bil,
Qızdır merekeni qızlar úyge kir.

«Qızlar úyge kir» qosıǵı qanday dástúrge baylanıslı ayılǵan? Sizler bunday xalıq qosıqların qay jerlerde tınladıńız?

QARAQALPAQ

Táriypiń baslanıp massaget, saktan,
Qay jerde bolsań da sen jandıń haqtan,
Tariyxıńdı oqıp kórdim hár jaqtan,
Hár ásirde sarsań bolǵan qaraqalpaq.

«Qaraqalpaq» qosıǵında xalıqtıń ótmishtegi tariyxı qalay súwretlep berilgen?

Bir atıń noǵaylı, bir atıń qıpshaq,
Barlıǵında barsań tariyxtı uqsaq.
Jawgershilik bárha baxtıńdı tusap,
Miyraslarıń oyran bolǵan qaraqalpaq.

Basıp óttiń tiken, shatlı jollardan,
Dushpanıń ayırdı qatın-ballardan,
Qorlıq kórdiń neshshe patsha, xanlardan,
Saǵan bir kelmedi dáwran qaraqalpaq.

Basıp óttiń tiken, shatlı jollardan, – degen qatardıń mazmunın qalay túsinesiz?

Toparlarda islew. Xalıq qosıqların talqılaymız.

Oqıwshılar tómendegidey úsh toparǵa bólinip sorawlarǵa oylasıp juwap beredi.

1. Qosıqta ne haqqında sóz etiledi?
2. Audio teksttegi berilgen qosıq sizde qanday tásir qaldırdı?
3. Xalıq qosıqları arqalı qanday uyqas hám ólshemlerdi bilip aldıńız?

«Aǵları»

«Qızlar úyge kir»

«Qaraqalpaq»

AYTÍSLAR

Bul temada:

- qaraqalpaq xalqınıń sózge sheshenligin;
- sóz óneriniń úlken qúdiretli kúshke iye ekenligin, turmıslıq áhmiyetin;
- qaraqalpaq jigit-qızlarına tán bolǵan milliylikti úyrenemiz.

Aytıslar qaraqalpaq folklorınıń jetekshi janrlarınıń biri bolıp, XIX ásirdeń baslap úlken janlardıń birine aylanǵan.

Biraq aytıs janrı birden payda bolmaǵan. Onıń ayırım túrleri áyyemgi grek, rim hám basqa da batıs, shıǵıs elleriniń ádebiyatlarında ushıraydı. Aytıs – «aytısw» sózinen alınǵanlıǵı ushın da «sóz arqalı bellesiw» maǵanasın bildiredi. Sonıń ushın da, kórkem sóz óneriniń bul ayırıqsha túri qaraqalpaq ádebiyatında erte dáwirlerden baslap ushıraydı. «Sóz jarısı», «Dilwarlar jarısı» sıpatında qabil etiledi. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında aytıstıń úsh túri bar:

1) juwap aytısı, 2) sheshenlik aytısı, 3) shayırlar aytısı.

Ne ushın aytıs delingen hám onıń awızeki ádebiyatıń basqa túrlerinen qanday ayırmashılıǵı bar?

Shayırlar aytısı bul janrdıń eń jetiliskeń túri bolıp, sońǵı dáwirlerdegi ádebiyatta ayırıqsha orındı iyeleydi.

Al juwap aytısı, sheshenler aytısı bolsa, onıń kelip shıǵıw tariyxın quraydı. Sonıń ushın da, biz, eń dáslep bul janrdıń qaraqalpaq ádebiyatında kelip shıǵıw tariyxın úyreniwimiz tiyis.

«Juwap aytısı» qaraqalpaq salt-dástúr qosıqlarınıń bir túri bolǵanı menen de, aytıs janrınıń negizin quraydı. Bundaǵı eń baslı tema qız hám jigitlerdiń aqıl-parasatlılıǵın snaw.

Juwap aytıslar qosıq arqalı bayanlanatuǵın bolǵanı ushın da, bul da xalıq poeziyasınıń bir túrin payda etken. Máselen, jigit qızǵa bir kese shay usınıp bılay deydi:

Júzińizde qalıńız,
Tilińizde palıńız,
Bir kese shay usındıq,
Biy málel kelip alıńız.
Al, qız shaydı ishıp bolǵannan keyin:
Et esesin alar,
Balıq bahasın alar,
Shay bergen adam shalqaymay,
Qaytıp kesesin alar,

- dep juwap qaytaratuǵın bolǵan.

Aytistiń qanday túrleri bar? Aytis aytıwdıń tiykarǵı maqseti ne dep oylaysız?

Sonday-aq, juwap aytıslarda tek kese-sháynekler ǵana sóz bolmaydı. Geyde qızlar da, jigitler de birin-biri mineydi, sóz jarısına shaqıradı. Máselen, qız jeńgesi:

Bir kese shay berdik dep,
Awzına shıbın úymelep,
Bundayda jigit bolar ma,
Shetinen gil gúńelek,

– dese, jigit aǵası:

Sóz sóylesek bıjıq boldıq,
Sóylemesek tırjıq boldıq,
Shárbaya qız kóbeygen soń,
Eń sońında **ınjıq** boldıq,

– dep juwap qaytaradı.

Juwap aytıstıń negizi sóz benen jeńiw bolǵanı ushın bunda qashırımli sózler birqansha kóp boladı. Biraq ta, juwaptıń izinde hámme **mámilege** keledi.

Hár eldiń óz zańı boladı,
Tegis joldıń da shańı boladı,
Barlıǵın elestire bermeń,
Qız-jigittiń de pámi boladı,

– dep tarqasatuǵın bolǵan.

ınjıq – tartınshaq, uyalshaq

mámile – kelisim, tatıw

AYTÍSLAR

Jigitler: Sóz sózden shıǵar,
Sóylemeseń neden shıǵar,

Sóyleseń zeyniń ashılar,
Sóylesip otrayıq, qızlar.

- Qızlar: Bildiriwshi bilimdar,
Jaratiwshı jabbar,
Haslımız biziń nashar,
Sózdi jigitler tapsın.
- Jigit: Juwap degen húr boladı,
Oqıw túbi bir boladı,
On eki qıylı boladı,
Bul juwaptı sheshken adam,
Bizden juwap aladı.
- Qız: Juwap degen húr bolsa,
Qıylı-qıylı boladı,
Ilim túbi bir bolsa,
Túrli-túrli boladı,
On eki qıylı bolsa,
Adamnıń on eki múshesi boladı,
Otız eki tisi boladı,
Alpıs altı gilti bolsa,
Alpıs altı isti orınlağan adamğa,
Sol juwaptıń bánti boladı.
- Jigit: Suw saǵası ne bolar?
Sóz saǵası ne bolar?
Jol saǵası ne bolar?
Bunıń mánisi sheshilse,
Qudashalar qalay bolar?
- Qız: Suw saǵası bulaq bolar,
Sóz saǵası qulaq bolar,
Jol saǵası tuyaq bolar,
Bul juwaptıń mánisi.

QÍZ-JIGITLER AYTÍSÍ

- Jigit: Biziń zaman kemtarshılıq zaman ba?
Jón bilmestey qudashalar jaman ba?
Bir-birine qıysayısıp qarağan,
Kempir yańlı ǵarrı qızlar aman ba?
- Qız: Arba jolda súyretlip izińiz,
Quda bala qalay-qalay sózińiz,
Shańqay túste jas qızlardı kempir dep,
Qarawıtıppedi eki kózińiz.

Jigit: Kempir degenime arıń kelmesin,
Sorpa alar degen bar ettiń esesin,
Kempir demey men ne deyin qudasha,
Súrinip alasań jigit kesesin.

Qız: Sóz emes bizlerdiń ańlıǵanımız,
Aman bolsa bolar shıbın janımız.
Bizge aqıl bergenshe jónińdi dúze,
Saǵan batıppedi jıǵılǵanımız.

Jigit: Qaraǵım batpaydı jıǵılǵanıńız,
Qáwipli boldı ma shıbın janıńız,
Úshewiń úsh jerden baqırıp sóylep,
Kempir degen sózge keldi me arıńız?

Qız: Arımız kelmeydi kempir degenge,
Kempir hám qádirlı parqın bilgenge,
Irkilmesten tez jolıńa túse ber,
Sóz zaya etpeymiz sendey eserge?

Jigit: Qaraǵım qızlar-aw, men eser bolsam,
Eserlik háser menen qasıńda tursam,
Irkilmesten jolǵa túsip keteyin,
Qol qaǵısıp biriń menen dos bolsam.

Qız: Ústińdegi birewlerdiń gónesi,
Bilinip tur baylıǵıńnıń belgisi,
Maqtawlı, sımbatlı, jeti qat jayıń,
Birewdiń bolmasın «eshek tólesi» .

Jigit: Ústime kiysem de bunday góneni,
Qulaqqa almayman jarlı degendi,
Jeti qat jayımnıń barlıǵı ras,
Jay dep adam aytpas «eshek tóleni» .

Qız: Bayman degen kewlińniń toǵına,
Tuwrıdan sóyley ber sózdiń haǵına,
Qayerde aytsań da bizler kepilmiz,
Hadaldan, haramnan dımıń joǵına.

Jigit: Qızlar juwap aytım aldıńdı orap,
Kewlim ketedi hár jaqqa tarap,
Tas bulaqtay eki sıyır bar bolsa,
Barayın deppediń asqatıq sorap.

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

IBRAYÍM YUSUPOV
(1929 – 2008)

Ibrayım Yusupov qaraqalpaq ádebiyatınıń poeziya janrın rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan kórkem sóz sheberi. Shayır óz ómiri, dóretiwshiligi haqqında bılay deydi:

«Tuwılǵan sánemiz rásmiy aylanıstaǵı hújjette 1929-jıldıń 5-mayı dep júritiledi. Kindik qanımız tamǵan ata mákan – Shımbaydıń Azat awılı. Raxmetli ákemiz Yusup axun biz tuwılǵan jılları bay-ulama sıpatında mal-múlki qatlanıp tartıp alınıp, ózi qamaqta qazalanǵan. Eki ul, tórt qız benen qalǵan Xanbiybi elti anamızdıń sondaǵı qorlıqlı turmısı yadıma túskende ele jan-júregim sızlaydı.

Shıǵarmalarınıń, kitaplarınıń dizimin aytıp, waqtınızdı almayman. Mázi aytarım, shayırlıqta úsh nársege sadıq boldım: qosıq arqalı xalıq júregine jol izledim, zamanlaslarınıń kewil-kúyin, qayǵı-quwanışın, arzıw-ármanların, umtılıw tileklerin, biyik adamgershilik pazyletlerin jırlawǵa tırıstım. Qosıqtıń Shıǵıs hám Batis klassikalıq jolların tınbay úyrendim. Nawayı, Maqtımqulı, Berdaq, Abay, Toqay tiykar salǵan túrkiy qosıq «akademiya» sın tawap ettim. Ádebiyat bosǵasın atlarda bizlerge aǵalıq qılǵan N.Dáwqaraev, J.Aymurzaev, Q.Ayımbetov, J.Orınbaev, Á.Shamuratov, I.Saǵitov, A.Esemuratov sıyaqlı ustazlarımızdıń ruwxı shad bolǵay deymen». Haqıyqatında da, shayır ózi haqqında aytıp ótkenindey qaraqalpaq poeziyasınıń jan kúyer pidayısı boldı. Shayırdıń «Baxıt lirikası», «Kúnshıǵıs jolawshısına», «Oylar», «Jeti asırım», «Dala ármanları», «Zaman aǵımı», «Kewil kewilden suw isher», «Tumaris» hám basqa da poemaları, «Ǵarrı tuttaǵı gúz» hám taǵı basqa kitapları baspadan basılıp shıqtı. Qaraqalpaqstan Respublikası Gimniniń sózin hám Ájiniyaz operasınıń librettosın jazdı. Jáhán ádebiyatı dúrdanalarınıń birqansha shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan.

Shayır kimlerdi ustaz tutqan? Ibrayım Yusupov shayırlıqta nelerge úlken itibar menen qaradı?

MENIŇ ÚYIM

Bul temada:

- I.Yusupov qosıqların úyreniw arqalı tuwılğan jer, ana tábiyatımızdı qorgawdı;
- hárbir nárseniń qádir-qımbatına jete biliwdi;
- insan qádirin seziniw hám usı sıyaqlı jaqsı pazyletlerge iye bolıwdı úyrenemiz;
- shayır shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheligin talqılaymız.

Shól hám bostan máńgi óshlesken jerde,
Gúl hám juwsan qońsı ósken óńirde,
Adam jatırqamas úyim bar meniń,
Hámme jerdi kóriw kisige már me!

Qosıqta qanday ósimlikler maqtanish penen jırlanadı? Xalqımızdıń miymandoshlıǵı qalay súwretlengen?

«Jerdiń túbi ǵoy» dep qıynalıp júrme,
Shaqırıp mazańdı almayın seniń,
Biraq adam menen adam duslasar,
At baspayman degen jerin úsh basar.

«Jerdiń túbi ǵoy» degen sóz dizbegin shayır qanday mánide qollanǵan?

Naǵaybıl duz tartıp kelseń bulmanǵa,
Esigimdi qaǵıp, tartınıp turma,
Dúziw niyet penen erkin kele ber,
Kel, qonaǵım, esik qaqpay kire ber!

«At baspayman degen jerin úsh basar», – naqılınıń mánisin túsindiriniń.

Úyge shaqırıwsız qonaq kelgeni,
Bul hám azamatlıq abırayın seniń!
Shaqırmaq kelgeni – zeyni ilgeni,
«Adam adam ushın miyman» ekenin...

Meniń de ózińdey isim kóp múshkil,
Bir basta kóp jumıs irili-maydalı,
Lekin, qonaq kútiw – jumıs emes bul,
Bul men ushın kórkem óner bayramı.

Qásterleyimiz qonaqtıń qay-qaysısın,
Nawqan qurttay ille-pillege orap.
Jaylısın da kórdik,
Kórdik jaysızın,
Qonaqtıń jamanın kórmedik biraq.

Juwsan

Shaqırıwsız qonaq biymillet qonaq,
Kel, tórle, biradar,
Azamat insan!
Bir sulıw dúnyağa bolǵaysań inaq,
Kewil esigimdi ashayın saǵan...

Biziń xalıqtıń kewlin qaysı bir gezde,
Heshqanday húkimdar,
Heshbir patsha, xan –
«Miymandoslıq» degen duwalı sózdey,
Billáhiy, hesh jawlap ala almaǵan...

Xosh miymanım,
Kelmekte bol bul úyge,
Keshegi qonaǵım –
Búgingi dostım.
Dos arttırıw – eń bir ullı ǵáziyne,
Raxmet, ırısım sen ırıs qostiń.

Saw júrsek tabarsań bizdi hárdayım,
Usı shól hám bostan aralıǵınan,
Saǵan unay ma dep sorap neǵılayın,
Suwım da, qırım da ózime dárman.

Bir jaǵım suw, bir jaǵım shól bolmasa,
Beyish qurıp berseń de men barmayman,
Gúl hám juwsan iysi ańqıp turmasa,
Ol jerde men qaraqalpaq bolmayman.

Qosıqta qaraqalpaq xalıqınıń ózine tán qanday milliy ózgesheligi berilgen?

ARALGA

Táhirim berdi seni bul adamzatqa,
Íris qazanı bolıp qaynap tursın dep...
Bendelerim shağlap, jetip muratqa,
Bul altın jağista dáwran súrsin dep.

Shayır iris qazanı degende ne demekshi?

Qádirińe jetpedik, áziyzim Aral,
Gúrsingen hawazıń tur qulađımda.
«Úmitiń – joldasıń» degen de sóz bar,
Tolqırsań zamaniń kelgen shađında...

Shayırdıń Aral kelesheginen úmiti qanday?

Berilgen súwretten paydalanıp Araldıń ótmishi, búgini, keleshegi haqqında sóylep beriń.

QARA TAL

Suw boyında shayqatılğan janım qara tal,
Mağan balzam, sen tımıqta shaqırğan samal.

Mağan tuwısqan hár shıbıgıń hám búrtikleriń,
Seniń astıń – kindigimnen qan tamğan jerim.

Anam sağan baylap meniń **átkónshegim**di,
Terbetkende ırǵalgansań hayyalap sen de.

Seniń úniń, tursań gúwlep aldında tamniń,
Janima únles háyyiwindey áziz anamniń.

Keshki ińirde juǵırlasqan shoq shimshıqlarıń,
Bergen mağan shoq minezin, shoq qılıqların.

Samal tursa, sen bir tegis ırǵalıp oyshań,
Saldamlıraq oy oylawdı úyrettiń mağan...

Sonda ılay suw boyında, seniń sayañda,
Tuwğan jerge tuńǵısh sezim mende oyanǵan.

átkónshek – arqandı eki jaqqa tarttırıp, oniń orta beline gezleme material salınıp, onı eki jaǵınan aǵash kerilip ortasına(ishine)balalardı jatqarıwǵa qolaylastırılıp islengen qural

Shayır qosıǵında qara tal arqalı neni sóz etpekshi?

Gá **shejiresin** baslaytuǵın ǵarrıday únsiz,
Gá romantik jas qıyalday shuwap tınımsız, –

shejire – tariyx, ótmish

Qulaǵımnan ketpes ele tuwısqan talım,
«Shayır bol» dep mağan talay sıbırlaǵanıń.

Bilim quwıp men qalaǵa sapar shekkende,
Haq jol tilep, anam menen uzattuń sen de.

Suw boyında qaldı, sóytip tentek balalıq,
Men erjettim sennen shıqqan narttay buralıp.

Aydınında aq shabaqtay júzdim bilimniń,
Kóp jerlerin araladım paytax elimniń.

Ala tawdıń arshaların, Volga qayıńın,
Araladım toǵayların Kavkaz tawınıń.

Sonda seniń qaraqalpaqsha aytqan qosıǵıń,
Qıyalımda olar menen turar qosıp ún.

Shadlıq, doslıq urqan atar ǵır aylanańda,
Baxıtlı awılım qurǵınlasıp óser, sayańda.

Gúllene ber, tallı jaǵıs, paxtalı dalam,
Men – seniń bir nart shıbıǵıń, men – seniń balań!

*Qara taldıń basqa tereklerden qanday ayırmashılıǵı bar?
Buni botanika páni arqalı esitken bolsańız kerek. Qosıq qatarları arqalı
qara taldıń qanday paydalı táreplerin bildińiz?*

ANA

*Siziń qálbińizde ana qanday
insan?*

Sel burshaqtan qorǵap óz palapanın,
Kekilik qus ólipti shıqpay uyadan...
Men seniń shadlıǵıń, demiń, dáwraniń,
Iske asqan ármanińman, anajan.

Jaralgansań meni jaratıw ushın,
Dúnyaǵa tirishilik taratıw ushın.
Men dep uyqı kórmey tań atıw ushın,
Dúnyaǵa kelgenseń óziń, anajan.

Aq sútińdi **qarıştırıp** qanıńa,
Háwletip kóterdiń alaqańıńa,
Aqsham aq besikti qoyıp janińa,
Tún uyqıńdı tórt bólgenseń anajan.

qarıştırıp – aralastırıp

Baz birewler «álpeshlermen, anam» der,
«Jaya deseñ jal bereyin sağan» der,
Bul mázi biykar gáp ańlasañ eger,
Qarızıńdı ótep bolmas, anajan.

Men ketsem ómirdiń quwıp qızıǵın,
Sen jatarsañ joytılganday júzigiń.
Kirpigiń ushında oynap uzaq tún,
Uyquńdı urlawshı mendur, anajan.

Dúzde júrsem oylap qatın, balamdı,
Bazarlıqtan umıtarman anamdı.
Basqalar keshirmes meniń gúnamdı,
Tek sen keshirerseñ bárin, anajan.

Bazarlıq degende neni túsindińiz? Bazarlıqtan kimdi umıt qaldırǵan?

Sen miywalı daraq, mendur jemisiń,
Boylarımdı kórseñ piter kemisiń.
Hárbir alǵan ganiybetli dem ushın,
Máńgi minnetdarman sağan, anajan.

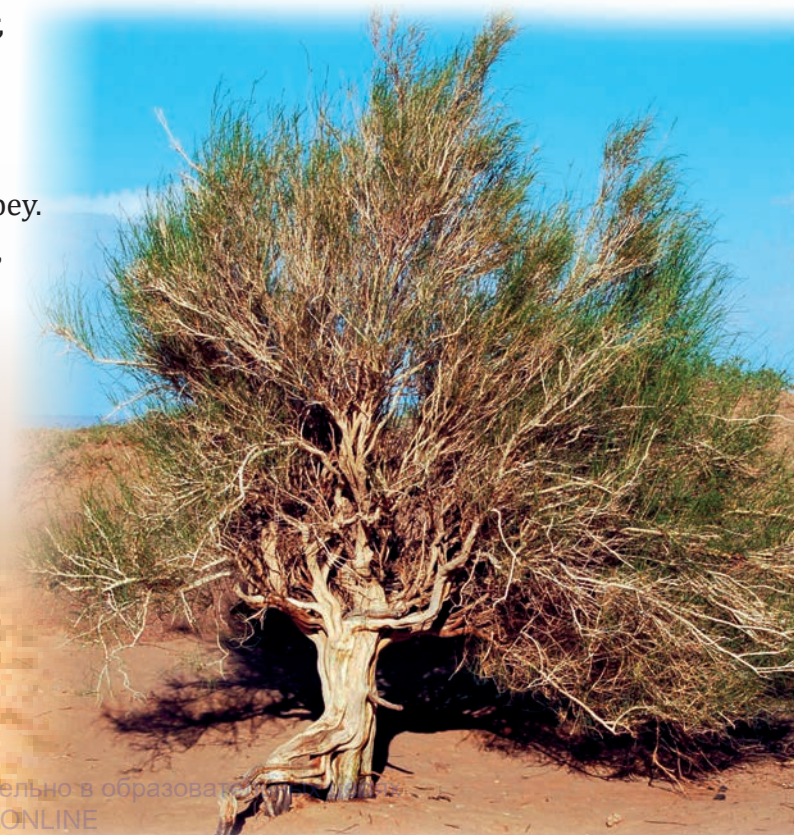
Sen miywalı daraq, mendur jemisiń, – degen qatarlardıń mazmunın túsindirip beriń.

SEKSEWIL

Únsiz kókke qolların sozıp ásten,
Kim bular el shetinde erbeńlesken?
Heshkim emes, bul mázi seksewiller,
Shet-shebirsiz dalanı qaplap ósken.

Boyında qızǵını bar tas kómirdey,
Shań basıp quwań tartqan jas kórinbey.
Óz dalasın jawlardan qorǵap turǵan,
Áyyemgi massagettiń láshkerindey.

Ayqasar otlı áptap, jábir menen,
Jıǵılsa isi bolmas qábir menen.
Jawmay ótken bultlarǵa óshegisip,
Túyedey tóze biler sabır menen.

Seksewil qanday ósimlik? Qay jerlerde ósedi? Oni kórdiriz be? Seksewildiń tábiyatti qorgawdaǵı áhmiyeti qanday?

Boranlar kelip onı julqılaǵan,
Qorqpas ol biraq heshbir ǵulǵuladan.
Artezian izlegen barlawshıday,
Uzun tamırı shól tósin burǵılaǵan.

Qaqshıyıp qıyınlıqqa tós keriwli,
Bilmeydi qula dúzde seskeniwdi.
Salmaǵı mısalı pil súyegindey,
Súyemen shól perzenti seksewildi.

Tuqımı jer tańlamay ónıp keter,
Jasında kók shırshaday dónip keter.
Jansa da tegin janbay, adamzatqa –
Boydaǵı bar qızıwın berip keter.

Seksewildiń basqa ósimliklerden qanday ayırmashılıǵı bar? Seksewil obrazi arqalı shayır xalqımızdın qaysı sıpatların ashıp bermekshi bolǵan?

I.Yusupov qosıqların talqılaw.

1. Ibrayım Yusupov shıǵarmalarınıń tematikası qanday hám qanday kórkemlew qurallarınan paydalanǵan?
2. Óz dalasın jawlardan qorgap turǵan,
Áyyemgi massagettiń láshkerindey, – dep shayır qaysı ósimlikti massagettiń láshkerine teńeydi hám qaysı qosıǵında?
3. Bir jaǵım suw, bir jaǵım shól bolmasa,
Beyish qurıp berseń de men barmayman, – degen qatarlar arqalı alǵan tásirińizdi aytıp beriń.
4. Ómirimizdiń tiykarı bolǵan ana obrazi shayır qosıqlarında qalay súwretlengen?
5. «Meniń úyim» qosıǵı arqalı qaraqalpaq xalqınıń qanday ózgesheligin bilip aldınız?
6. «Aralǵa» qosıǵında shayır Araldıń qurıw sebebine kimlerdi ayıplaydı?

Shayır dóretiwshiligi menen tamsıń.

ULMAMBET XOJANAZAROV

(1938 – 2021)

Bul temada:

- U.Xojanazarov shıǵarmaları arqalı hadallıqtı, insaptı, adamgershilikti;
- watanniń, tuwılǵan jerdiń qádir-qımbatına jete biliwdi;
- insan qádirin seziniw hám usı sıyaqlı jaqsı pazıyletlerge iye bolıwdı úyrenemiz.

Ulmambet Xojanazarov – shayır. Ol 1938-jılı Kegeyli rayonında tuwılǵan. Shayır turmısımızdıń barlıq tarawlarına baylanıslı birqansha qosıqlar dóretken. Shayırdıń «Áwelemen-dúwelemen» (1969), «Kewil tuyǵıları» (1970), «Jıllarım meniń» (1976), «Napevı Amu», «Kewil qusım» (2010) atlı toplamları jarıqqa shıqtı. Shayır óziniń dóretiwshilik sheberligi menen birge tuwısqan xalıqlar ádebiyatı wákilleriniń birqansha shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarmaladı. Ol A.S.Pushkin, Yu. Lermontov, V. Mayakovskiy, R. Babajanniń «Obi hayot», A. Tvardovskiydiń geypara shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan.

U. Xojanazarov «Ózbekstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri», «Qaraqalpaqstan xalıq shayırı» húrmetli ataqların alıwǵa miyasar boldı. Shayır óz shıǵarmalarında insaniylyq pazıyletler, tábiyat, shańaraq, jámiyet hám taǵı basqa máseleler haqqında birqansha qosıqlar dóretken.

2021-jıldıń 21-oktyabr kúni «Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri», «Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq shayırı», «Shuhrat» medalı, «El-yurt hurmati» ordeniniń iyesi, belgili shayır, mámleketlik hám siyasiy ğayratker Ulmambet Xojanazarov 83 jasında qaytıy boldı.

Shayır shıǵarmalarında qanday máseleler sóz boladı?

HADALLÍQ

Qapırıqtağı súyri shıbınday,
Jala sózler jabılssa ğawlap,
Parasat hám uyattan jurday,
Dańqparazlar shıqsa lalawlap.

Qorǵay almadım dep arımdı,
Kúydırme sen kúygen janıńdı,
Heshkimge de súyeme arqa,
Hadallıǵın jeńedi bárha.

Shayır qosıǵın oqıw arqalı hadallıqtı qalay túsındıńız?

* * *

Buldır-buldır bálent qıyalar,
Kókiregime qalay sıya alar?
Tek te mına bultlar ılaqqan,
Óte berer jaqın jıraqtan.
Kem-kem biyik kóringen asqar,
Meni de sol biyikke baslar.

* * *

Mınaw turǵan asqar taw,
Tóbesinde qar jatqan,
Diydarlasıp ótedi,
Bultlar kelip ján-jaqtan.

Mınaw turǵan asqar taw,
Bálentpen – dep ayta alǵan,
Qushaǵında erkinsip,
Shalqar teńiz shayqalǵan.

Heshkimge de súyeme arqa, Hadallıǵın jeńedi bárha, – degen qatarlar arqalı alǵan óz túsiniǵıńızdi aytıp berıń.

Mınaw turǵan asqar taw,
Buzbas sirá begligin.
Kór dep bizge nusqaǵan,
Keń jáhanniń keńligin.

Mınaw turǵan asqar taw,
Dárya tómen qulaǵan...
Jalǵız ózim elewrep,
Jartasında turaman.

WATAN

Siziń túsiniǵıńızde – Watan ...?

Qaraqalpaq atlı meniń watanım,
Táńrim talayıma basqan mórim ol,
Ata-babam jatqan áziz topıraǵım,
Qayda júrsen qaytıp keler jerim ol.

Onıń kermek suwı, duzlı hawası,
Bul dártli kewlimniń jalǵız dawası.
Piyrim Xoja Axmettiń qalıs duwası,
Janımnıń ishinde jatqan zerim ol.

Shayır óz qosıǵında Watandı nege teńedi?

Watan jayǵaspaydı tildiń ushında,
Onı kóziń qıymas sonıń ushın da.
Hárkim dos-yaranı, teńi-tusında,
Ernazar, Elmurat, Ábdikerim ol.

Tábiyat nızamı bunsha qataldı:
Tańlap bolmas Ata-ananı, Watandı.
Tek onı súyeseń xalıq qatarlı,
Súymey ketseń, erte kelgen ólim ol.

Sol ushın da, erte kún be, kesh kún be,
Men Watandı almaspayman heshkimge,

Eki dárya aǵar xalqım kóksinde, –
Ibrayım hám Abdulladay sherim ol.

Alla hárkimge bir táǵdir tayınlar,
Qayımshıllar qayımıńdı qayımlar,
Abaylańlar, aqkókirek shayırlar,
Basıńdı lashińnan úzer sehriń ol.

Áy, yashı úlken, yashı kishi qatarlım,
Tutaman dep tutqa tasın jáhánniń,
Tarpıwına tap bolma sen Watanniń,
Astan-kesten, jurt kórmegen kórim ol.

Qol qatılmas **qorıq** jerim, záhiyrem,
Nesiybemiz kóp iylem, ya az iylem,
Aman turǵay Watan atlı ǵáziynem,
Jalgız úyim seniń menen meniń ol.

*qorıq – belgili bir baylıq turǵan orındı
qorǵaw yamasa mallardıń jaylawına
tıym salınǵan kólem
súyrik – pishenniń jańa shıqqan ushlı
japıraqsız waqıtı*

TUWǴAN JER

Oynap-ósip arasında aq taldıń,
Jaǵasında **súyrik** ósken japlardıń,
Jazda ashshı quyashında taplandım, –
Sen táǵdiyrim áwel bastan, tuwǵan jer:

Báhár kelse, báhárińdi jırladım,
Aylı túnde teńizińdi tıńladım,
Bul kewlimniń arzıw-halın, sırların,
Kim túsiner, sennen basqa tuwǵan jer:

Alıs ketsem saǵınıshlarıń qıynaǵan,
Quwanışıń kókiregime sıymaǵan,
Anam yańlı jalǵız ulın qıymaǵan,
Men seni qıymayman hasla tuwǵan jer:

U. Xojanazarov qosıqların talqılaw.

1. U.Xojanazarov qosıqlarınıń tematikası qanday?
2. Shayır shıǵarmalarında qanday insaniylik pazıyletler sóz etilgen?
3. Shayır xalıqlar doslıǵın qaysı obrazlar arqalı bere alǵan?
4. Tuwılǵan jerdiń qádir-qımbatın ómirimizdegi qaysı insanǵa teńedi?

ÁDEBIYAT TEORIASÍNAN MAǒLÍWMAT ǴÁZZEL HÁM RUBAYÍ HAQQÍNDA TÚSINIK

Ǵázzel (arab sózi) – Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında súyiwshilik mazmundaǵı lirikalıq qosıq. Ǵázzel eń dáslep arablarda VII ásirdeń basında payda bolǵan. Onıń tiykarǵı mánisi «sırlasıw» degen mánini ańlatadı. Burın ǵázzeller tarlı ásbaplardıń járdemi menen atqarılatuǵın bolǵan, bul qásiyet búgingi künge shekem saqlanǵan. Ulıwma Kúnshıǵıs poeziyasında ǵázzeller romans dep atalatuǵın súyiwshilik lirikasına júdá jaqın.

Ўаззёллерди Орта Азия халықларыннн әдебиатында өзиннн жоқары дәрежесине jetkerген Hafız, Lutfiy, Nawayı hám tağı basqa shayırlar boldı. Ўаззел бирнесhe бәйттен turadı. Olardıñ ulıwma sanı on ekiden aspaw kerek, uyqası: aa, ba, va, ga hám tağı basqa.

Ўаззел әweli ıshqı-muhabbat qosığı sıpatında payda bolsa da, Nawayı dāwirinen XIX әsir aralığında onıñ tematıkası keñeydi. Ўаззел filosofiyalıq oy-pikirdi, aqıl-nāsıyat, hātteki, satiralıq mazmundı beretuğın janrđa aylanıp ketedi. Buğan XIX әsirdegi ózbek shayırları Muqimiydıñ, Ogahiydıñ, Furxattıñ ǵazzelleri mısал bola aladı.

Qaraqalpaq әдебиатында ǵazzel XIX әsirdegi Ájiniyaz shıǵarmalarınan baslanadı. Mısalı, onıñ «Kewil» ǵazzeli:

Shashı súmbildi súydim, ıshqı báhár bolsın kewil,
Izzet wáslim menen hár waq, biyqarar bolsın kewil,
Pistedey awzı lábinen, hinji-zar bolsın kewil,
Haslıñ sáwsen ol mahi biyıqtıyar bolsın kewil.
Ziynet boldı basıma gúl óskendey, bolsın kewil,
Tiri ǵunsha etti bağı, maqsetten hasıl kewil,
Tiri ǵunsha etpegenshe miywadar bolmas kewil,
Ǵunshalasın ǵúllerim, qayǵısız bolsın kewil.
Kórmedim bağdağıday heshqaysı, shashı súmbil,
Órtener qızıl júzinen hindi ǵúllerindey kewil.
Qızıl ǵúllerine qonıp, sayrasın óssin búlbúl,
Sol búlbúldey shad bolıp, mástana bolsın kewil,
Xosh dedi kózden joǵaldı, ol malik, ya peri kewil.
Sharq urıp men izledim, kórmedim ol dilbardı,
Sol sebepten onda qaldı Ziywardıñ kewilleri kewil,
Gózzalımnıñ qáwmetin kórgendey tassın kewil,
Hár sózin esitken sayın qulpırıp óssin kewil!

Demek, qaraqalpaq әдебиатында soңđı dāwirde ǵazzel birqansha rawajlandı. Buğan I.Yusupov, Á.Ótepbergenov ǵazzelleri mısал bola aladı.

1. Ўаззел әдебиатта qashan payda bolđan hám qanday máni añlatadı?
2. XIX әsirdegi qaysı ózbek shayırları ǵazzel dóretken?
3. Ne ushın Ájiniyaz bul ǵazzelin «Kewil» dep atağan?

Rubayi (parsı sózi, tórtlik) – Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında tórt qatardan turatuǵın qosıqtıń túri. Álbette, tek tórt qatar qosıqtan quralǵanlardıń bári rubayı bola bermeydi. Rubayı mazmunı boyınsha filosofiyalıq, didaktikalıq, geyde ashıqlıq temalarındaǵı oy-pikirlerdi beredi. Onda oy-pikirlerdi oǵırı ıqsham hám ótkir etip jıyınlaap beriw, aqıl-násiyat beriwshilik sıpat, geyde astarlı mánilerdiń de kúshliligi anıq kózge taslanadı. Kompoziciyası boyınsha shártli túrde tórt qatardan ibarat boladı hám usı tórt qatarda juwmaqlanǵan tema, ideya beriledi. Usı tórt qatar qosıq óz aldına pútin bir ádebiy shıǵarma sıpatında kózge taslanadı.

Rubayıń hárbir qatarı kópshilik jaǵdaylarda juwmaqlanǵan oy-pikirdi bildiretuǵın óz aldına sintaksislik forma (gáp) bolıp keledi. Rubayılar kóbinese aaba yamasa aaaa túrinde uyqasadı.

Parsı-tájik ádebiyatınıń kórnekli wákili Omar Hayyam rubayısınan bir mısal keltireyik:

Dúnyanıń maqsetli gawhar tasımız,
Aqıldıń kóziniń aq-qarasımız,
Jáhandı dóńgelek saqıyna desek,
Áne sonıń jalt-jult etken qası biz.

Rubayılardıń ájayıp úlgileri Rudakiy, Hafız, Omar Hayyam sıyaqlı danishpan shayırlardan miyras bolıp qaldı. Ulıwma rubayı shayırdı ıqshamlılıqqa, jıyınqlılıqqa úyretedi.

Qaraqalpaq ádebiyatında rubayı joq. Rubayı tiykarınan aruz ólsheminiń axrab hám axram ólshemleriniń birinde jazıladı.

*Rubayı degenimiz ne?
Olar qanday uyqasta jazıladı?
Rubayı lirikaniń basqa túrlerinen qanday
özgesheligi menen ayırılıp turadı?*

Ájiniyaz shayırdıń «Kewil» gázzelin yadlań hám mazmunın túsindirip berin.

Rubayı úlgilerinen yadlań hám kórkemlik ózgesheligin, uyqasın anıqlań.

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

OMAR HAYYAM

Parsı-tájik ádebiyatınıń eń kórnekli wákilleriniń biri Omar Hayyam 1048-jılı 18-mayda Nishapur qalasında tuwılǵan. Atası shatır tigiwshi bolǵanı ushın da, Hayyam degen ataq ákesinen miyras bolıp qalǵan.

Omar Hayyam rubayıları házirge shekem eki mártebe qaraqalpaq tiline awdarıldı. Olardıń birinshisi 1961-jılı Máden Mátazarov tárepinen awdarıldı. Ekinshi tolıǵıraq nusqası 1980-jılı Ózbekstan xalıq shayırı Tilewbergen Jumamuratov tárepinen awdarıldı.

Omar Hayyam rubayılarınıń tiykarı ne menen baylanıshı?

Omar Hayyam rubayılarınıń negizi dúnyanı filosofiyalıq uǵımda tanıw bolıp, adamnıń tuwılıwı, ólimi hám qaytadan topıraqqa qaytıwı máseleleri menen baylanıstıradı.

Dúnyaǵa kelgenler tamshı suwında,
Atı menen dańqı bolmas juǵımday.
Birewlerdiń ómirindegi ornı,
Tuwılıp hám ólip ketken shıbında.

Shayır dúnyada bolıp atırǵan zulımlardan qatti nalıp: «Bul dúnyaǵa úlken shadlıqlar menen keleseń, sońınan ondaǵı opasızlıqlardı kórip, tuwılǵanıńa pushayman jeyseń», – degen pikirge keletuǵınlıǵı qaysı rubayısında sóz etiledi?

Bul pálektiń isi bárha uwayım,
Birinen qutılsań, basqası tayın.
Kelmegenler sirá bunnan xabarsız,
Esitkende kelmes edi hár dayım.

Jamanlardıń jaqsılar, topaslardıń danalar ústinen húkimranlıgın kórip, opasız ómir zulımlıqların qattı áshkaralaytuğın rubayısın tabıń.

Sen bileseń kewlińdegi haramdı,
Kewliń kibi shatırın da qarańgı.
Jamanlar joq, jaqsılar júr jas tógip,
Kórgensizler ayamadı adamdı.

Dúnyada adam tuwıladı, ósedi, ónedi, óledi, topıraqqa aylanadı. Jerde biz ayaq basıp júrgen topıraqta patshanıń bası, shopannıń barmağı aralasıp jatpağanına kim kepil boladı. Hátte, «may quyılğan mına gúze de bir waqıtları sulıw qız bolğan shıǵar», – degen pikirge keledi.

Omar Hayyam XI ásirde jasaǵan shıǵıstıń eń ullı shayırlarınıń biri, onıń shıǵarmaları qaraqalpaq xalqı arasında keń taralǵan.

Rubayılar

Bul temada:

- *Shayırların rubayıları arqalı insannıń jámiyettegi ornın;*
- *ádalathıq penen nahaqlıqlardıń aqıbetin;*
- *ziyat dúnyaǵa qızıqpaw kerekligin;*
- *rubayınıń eń jaqsı úlgilerin úyrenemiz.*

Dúnya kórgen qansha dana jetikti,
Quday desip, talay qıyal etipti,
Jaratılıw sır túyinin sheshe almay,
Árman menen bastı shayqap ótipti.

Óz-ózińdi bostan-bosqa qıynama,
Úlesińnen zıyat qızba dúnyaǵa,
Ázelinde atıńa ne jazılsa,
Ráhátiń sol, artıq kem dep oylama.

Jap kánarı túrli shópler, aralas,
Hárbir giya – sulıw júzli qálemqas,
Mınaw shalgın – gúljúzliler topırağı,
Jasil shópke ayağındı ańlap bas.

Keshegi kúnińdi yadıńa salma,
Aldımda ne bar dep jılayman bolma,
Jaslıq qaytıp kelmes, qayğırgandı qoy,
Quwnaq bol, ómirińdi qulatıp alma.

quwnaq – sergek, shıyraq

Omar Hayyam óz rubayılarında qanday pikirlerdi ortağa taslaydı?

Omar Hayyam rubayıların talqılaw.

1. *Rubayılardıń mánisin túsindiriń.*
2. *Óz-ózińdi bostan-bosqa qıynama,
Úlesińnen zıyat qızba dúnyağa, – degen qatarlardıń mánisin túsindiriń.*
3. *Dúnyanıń maqsetli gawhar tasımız,
Aqıldıń kóziniń aq-qarasımız, – degende sóz sheberi neni názerde tutqan?*

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

ALISHER NAWAYÍ

(1441 – 1501)

Ózbek xalqınıń ájayıp perzenti, danışpan shayır hám oyshıl Alisher Nawayı XV ásirdeń ózinde-aq pútkil dúnyaǵa dawırq sala alǵan Kúnshıǵıs klassikalıq ádebiyatında «Jeti juldızdıń biri» esaplanǵan eń kórnekli sóz ustalarınıń biri edi.

Alisher Nawayı 1441-jılı 9-fevralda sol dáwirdeń eń kórnekli qalalarınan bolǵan Herat qalasında tuwıldı. Alisherdi tórt jasında mektepke beredi. Ákesi Ğiyasatdin kishkene saray hámeldarlarınıń biri bolǵan. Anası Temuriy shaxzadalarınıń tárbiyashısı bolǵanı ushın da ol jaslıǵınan baslap-aq shaxzada balaları menen birge tárbiyalanıp ósti.

Ol jas waqıtlarınan baslap-aq kórnekli parsı shayırı Saadiy Sheraziydiń «Gúlistan» hám «Bostan» shıǵarmaların, sonday-aq, Fadratdin Attardıń «Quslar tili» shıǵarmasın qunt penen oqıy basladı. Onıń Temuriy shaxzadalarınan bolǵan Xusayn Bayqara menen birge oqıwı hám doslasıwı keleshegi ushın úlken jol ashıp beriwge járdemlesedi. Nawayı on-on eki jaslarınan-aq qosıq jazıwǵa kirisedi. Bul jolda oǵan óz zamanınıń eń kórnekli shayırlarınan bolǵan Lutfiydiń ustazlıq járdeminiń ayrıqsha bolǵanlıǵı málim.

Shayır óz ómirinde jazǵan lirikaların qanday pasıllarǵa bólip qaraydı?

Alisher ata-anasınan jetim qalıp, on bes jaslarınan baslap dostı Xusayn Bayqara menen birlikte Ábilqasım Babır sarayına xızmetke kiredi. Nawayı lirikasınıń negizin quraǵan «Xazoyinul-maoniy» («Maǵanalar ǵáziynesi») negizinen tórt kitaptan turatuǵın úlken diywan. Bul kitap tiykarınan 1491 – 1498-jıllar arasında jazılǵan. Bunda Nawayı óz ómirinde jazǵan lirikaların tórt pasılǵa bólip qaraǵan. Yaǵnıy 7 jastan 20 jasqa shekem jaslıq, 20 jastan 35 jasqa shekem jigitlik, 35 jastan 45 jasqa shekem orta jaslıq, 45 jastan 60 jastıń aralıǵın ǵarrılıq dep esaplaydı.

Alisher Nawayı kóp ǵana epikalıq shıǵarmalar jazdı. Bulardıń arasında 1482-1485-jıllarda jazılǵan «Hamsa» (Bes kitaptan ibarat dástan) shıǵarması shayırdıń dańqın pútkil álemge tanıttı. Biz sizler menen Nawayınıń hár qıylı tematikada jazılǵan ǵázzellerin úyrenemiz.

Bul temada:

- Nawayı shıǵarmaları arqalı insan ómiriniń qádir-qımbatın;
- sóz hám onıń tásir etiw kúshin;
- insan ómiri ushın áhmiyetli máselelerdi;
- ǵázzel úlgileriniń kórkemlik ózgesheligin, uyqasın úyrenemiz.

ǴÁZZELLER

Paqır puqaraǵa patshalar mıtáj,
Oylasań shaxqa da gádalar mıtáj.

Yarǵa sezdim kerekligimdi,
Heshkimsege bolmadım mıtáj.

Kewil kúser, kewil sharq urar,
Otqa mıtáj, suwǵa da mıtáj.

Mıtájlik degende neni túsinesiz?

Íqtıyarsız bir gádaman,
Táńrim etti saǵan mıtáj.

Tulpar edim yar jolında,
Kúte-kúte boldım mıtáj.

Nawayı ǵázzellerin oqıw arqalı qanday nárselerge mıtájligińizdi sezdińiz?

Írisqal íǵbal beriwshi,
Táńirim ózgege etpegil mıtáj.

Aldında Nawayı lal-
Mıtájlik hár nege mıtáj.

(Sharapatdin Ayapov awdarmasınan)

ALISHER NAWAYÍ AFORIZMLERINEN ÚLGILER

Kóp sóylegen – kóp jeńiledi,
Kóp jegen – kóp jıǵladı.

Saqawatsız adam – jamǵırsız báhár.

Aforizm – grek tilinen alınǵan sóz bolıp, ótkir, mánili, ushırma sóz, mazmunı kúshli, bayanlawı az, naqıl esabındaǵı sóz

Keñpeyillik hám kishi-peyillik – insanniń ata-anası,
Opalılıq hám uyatlılıq – ulı, qızı.

Til buzılsa, el buzıladı.

Jalğan – nadanniń qolındağı qılıshı.

Kewil gáziynesiniń qulpı – til, tildiń gilti – sóz.

Shın sóz húrmetlenedi, jaqsı sóz qısqa keledi.

Sabır etseń, kóp isler óz sheshimin tabadı,

Sabırlılıq hám sabırsızlıq haqqında nelerdi bilesiz?

Sabırsızlıq etseń, ayağıń tayadı,
Ayağı tayğan jıǵıladı.

Awzına kelgendi aytıw – nadanlıqtıń belgisi,
Aldına kelgendi jew – haywanlıqtıń belgisi.

Gáwhar balshıqqa túskeni menen bahası túspeydi.

Er adamnıń jarasıǵı – tereń aqlı menen durıs isler.

Márt – jırtıq tonda da márt,
Sulıw – jamawlı shapanda da sulıw.

Nadanlar barlıq millette de nadan.

Jaqsılıq qolıńnan kelmese, jamanlıq ta qılma.

Bilmegenin sorap úyrengen – alım,
Arlanıp soramaǵan – ózine zalım.

Adam az-azdan úyrenip dana bolar,
Tamshıǵa tamshı qosılıp dárya bolar.

Aytılar sózdi ayt, aytilmas sózdi tilińe baspa.

(Saǵınbay Ibragimov awdarmasınan)

Álisher Nawayı shıǵarmaların talqılaw.

1. *Insan ómirde nelerge mıtáj?*
2. *Nawayı sóz hám onıń qádiri haqqında qanday pikirde?*
3. *Nawayı aforizmleri arqalı qanday insanıyılıq pazıyletlerdi bilip aldıńız?*
4. *Jaqsılıq hám jamanlıq haqqında shayıw pikirleri qanday?*

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısıń.

ERNEST SETON-TOMPSON

(1860 – 1946)

Ernest Seton-Tompson 1860-jılı 14-avgustta Angliyada shotland shańaraǵında tuwıldı. Ernesttiń babaları tawlıqlar bolıp, olar bárqulla tábiyat qoynında, tábiyat penen birlesip jasadı. Ernest altı jas bolǵanda olardıń shańaraǵı Kanadaǵa kóship keldi. Ol sol waqıtlardan baslap esin tanıy basladı, kórgen-bilgenlerin eslep qalatuǵın boldı. Mektepte oqıp júrgen dáwirinde de eń uqıplı bala da, eń ójet bala da Ernest boldı.

Doktor Rossttıń «Kanada qusları» kitabına júdá qızıqqanı sebepli atasınıń aqsha bermeytuǵının bilip, ózi aqsha tabıwǵa háreket etedi hám hárkimniń jumısın islep toplaǵan aqshasına kitaptı satıp aladı. Árman etken kitabına eriskennen keyin tábiyat, haywanatlar haqqında súwretler sala basladı.

Seton-Tompson birinshilerden bolıp kórkem shıǵarmaǵa haywanlardı, janıwarlardı bas qaharman etip aldı. Jazıwshı «Men bilgen janıwarlar», «Quwǵındılar táǵdiri», «Haywanlar-qaharmanlar», «Kishkene jabayılar», «Rolf toǵayda» sıyaqlı birqansha shıǵarmalar dóretti. «Janıwarlar haqqında gúrrińler» kitabı Seton-Tompsondı dúnyaǵa tanıttı. Seton-Tompson eń áhmiyetli másele bolǵan tábiyat hám onı qorǵaw máselesine tereń kewil bólgen sóz sheberi. Ol seksen altı jıl ómirin tábiyat qoynında ótkeredi.

Seton-Tompson qaysı shıǵarmaları arqalı dúnyaǵa tanıldı?

Jabayı jorǵa

I

Bul temada:

- «Jabayı jorǵa» gúrrińin oqıw arqalı tábiyat penen insanlar arasındaqı baylanıstı;
- mehir menen jawızlıqtıń parqın ajratadı;
- shet el jazıwshıları haqqında maǵlıwmat aladı.

Djo Kalon atınıń erin orpań topıraqqa taslap, **noqtasın** bosattı da, kiyimlerin shıńǵırlatıp úyge kirdi.

noqta – haywanlardıń basına kiygizetuǵın zat, er-turmanlardıń bir túri, qural

– Túslik tayar ma? – dep soradı.
– On jetti minuttan tayar boladı, – dedi aspaz poezd basqarıwshısına uqsap saatına qarap, biraq bul sóz anıqlığı usı waqıtqa shekem ámelde óz kórinisin taba almay kiyatırǵan edi.

– Qalay jaǵday? – dep soradı joldası Skrat.

– Ájayıp, – dep juwap berdi Djo, – mallar jaqsı, buzawlar kóp. Antilopa bulaǵınan suw ishetuǵın **mustanglar** padasın kórdim. Ishinde eki tay bar, kishkene qaralawı tuwma **jorǵa** eken. Onı bir yamasa eki **mil** jerge shekem quwıp bardım, ol padasın basqardı hám jorǵası ulıwma buzılmadı. Men onı ermek ushın jáne quwdım, ol báribir jorǵasın buzbadı!

– Sen jolda artıqsha bir nárseler iship almadıń ba?

– dedi joldası isenimsizlik penen.

– Keshe óziń tórt ayaqlap qaytpadıń ba?

– Awqatqa! – dep dawısladı aspaz hám sáwbet úzilip qaldı.

Erteńine jaylaw ózgerdi, mustanglar da **kovboylar**dıń esinen shıqtı.

mil – shama menen 1600 metrdi ańlatıwshı uzınlıq ólshem birligi

kovboylar – sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı atlılar (Batis Amerika)

Kelesi jılı da olar Nyu-Meksika jaylawlarına keldi hám mustanglardı kórdi. Qara tay jıńshke ayaqlı, jiltır jawırınlı jılqı bolıp jetilipti. Kovboylar onıń ayrıqsha qásiyetin óz kózleri menen kórdi: ol, haqıyqatında da, tuwma jorǵa edi. Djo Kalonniń miyinde bul jabayı atqa iyelik etiw pikiri payda boldı. Shıǵıs tárepte bul pikirge hayran qalmasa da boladı, biraq batista jabayı at arzan bolǵanlıqtan kovboylar olarǵa qızıqsınbaydı. Sonday-aq, mustanglardı uslaw ańsat emes, eger uslaǵan jaǵdayda da olardı qolǵa úyretiwdiń derlik ilajı joq. Ayırım sharwalar mustanglardı atıp taslaw kerek dep esaplaydı, sebebi olar jaylawlardı basqılap ǵana qoymastan arasında fermadaǵı qolǵa úyretilgen atlardı da ózleri menen birge alıp ketedi. Nátiyjede, olar da jabayılasıp ketip, iyeleri atlarınan ayırılıp qaladı. Jabayı Djo Kalon atlardı, olardıń qásiyetlerin bes barmaqtaıy biledi. Ol bılay deydi:

Djo Kalonniń qara jorǵaǵa qızıǵıp qalıw sebebin aytıp beriń.

– Men heshqashan juwas jabayı attı kórmedim. Qara at barqulla eshektey qırsıq, shaytanday jawız. Eger tırnaqları bolǵanda arıslandı da jeńetuǵın edi!

Demek, jabayı attıń paydaǵa qaraǵanda zıyanı kóplew, qara mustangdı qolǵa úyretiw bolsa derlik ilajsız. Skratqa Djonıń jabayı atqa iyelik etiw niyeti mánissiz bolıp kórindi.

Djo ekinshi jılı da maqsetin ámelge asıra almadı. Sebebi, ol ápiwayı kovboy, aylıǵı jigirma bes dollar, bos waqıtı da joqtıń qasında. Ol basqa da kovboy dosları sıyaqlı jeke ferması hám malları bolıwın árman etetuǵın edi. Djo óz tamǵasın San Fede dizimnen ótkergen. Onıń qaramaǵında ǵarrı sıyırdan tuwılǵan jalǵız buzawı bar. Djo basqa da tamǵasız mallarǵa da tamǵa basıw huqıqına iye. Gúzde ol aylıǵın aldı, biraq ózin «qalanı aylanıw» dan tıyıp tura almadı. Nátiyjede, attıń eri, kórpe-tósegi hám ǵarrı sıyır onıń bar mal-múlki bolıp qaldı. Biraq ol úmitin úzbedi, «bir kúni kelip birden bayıp ketemen» degen qıyal menen ózin jubatıp júretuǵın edi. Qara attı kórgennen soń, usı maǵan baxıt keltiredi dep oyladı hám onı qolǵa kiritiw ushın qolaylı waqıttı kútip júrdi.

Djo jabayı taydın qalayınsha úsh jasar, kúshli, jas, hámmeniń dıqqatın tartqan atqa aylanǵanı haqqında kóp esitse de, ele ózin kórmegen edi. Kóriwge qızıǵıwshılıǵı arta basladı, sebebi eki jasar qara jorǵanıń dańqı sol aymaqlarǵa tarqalıp ketken edi. Antilopa bulaǵı ashıq tegislikte jaylasqan. Bulaq aǵıp kelip, ayaǵında átirapı shópler menen oralǵan, kishkene kólge quyadı; kóldeń suwı azayǵanda aylanasında úlken, tegis, qap-qara batpaqlıq kórinip qaladı, ayırım jerlerde appaq duzlar jiltıraydı, ortalawı bolsa tereń. Tereń jerindegi suw aǵıp turmasa da taza, ishiwge boladı. Jaqın átirapta usıdan basqa awız suw joq. Bul tegislik – qara **mustang**tıń úyrenshikli mákani. Bul jerde tiykarınan tamǵalı mallar otlaydı. Fermanıń iyesi Foster júdá isbilermen adam. Ol bul jerde násilli haywanlardı kóbeytse, dáramattıń artatuǵınlıǵın jaqsı bileği. Onıń xojalıǵında onlaǵan

mustang – jabayı atlar

iri, biyik, yarım násilli baytallar bar. Olardıń qasında ápiwayı násilli atlar júdá qórenish kórinetuǵın edi. Bul sulıw baytallardıń birewi kúndelikli jumıslar ushın atxanada qaladı, qalǵan toǵızı tayların emizip bolıp, jaylawda otlap júredi.

At bárha otlı jerdi taba aladı. Toǵız baytal Antilopa bulaǵına alıp baratuǵın joldı ańsat ǵana tawıp aldı. Jazda Foster joldasları menen olardı usı jerden taptı. Biraq kómirdey qap-qara bir ayǵır olardı tap iyesindey qorǵap júri edi. Ayǵır baytallardı aylanıp júredi, olardı basqa jaqqa

jibermeydi. Onıń qap-qara, jiltıraq denesi baytallardıń altın reńli terilerinen ajralıp turadı. Juwas baytallar qara ayǵır bolmaǵanda qıyınshılıqsız fermaǵa qaytatuǵın edi. Buǵan qara ayǵırdıń qáhári keldi. Ol jabayılıǵın atlarǵa da juqtırǵanday kórinđi, baytallar fermadan kelgen atlardı taslap, qara ayǵırdıń izinen erip ketti. Bul waqıya atlılardıń ashıwın keltirdi. Olar qollarına quralların alıp, qara ayǵırdı atıp taslamaqshı boldı. Biraq toǵız baytaldıń arasındaǵı jalǵız ayǵırdı qalay ata aladı, oq baytallarǵa tiyip ketpes pe eken? Atlılar hesh nárese isley almadı. Jabayı jorǵa óziniń «baytalların» ertip, qublaǵa, qumlu tegisliklerge ketti. Ilajsız qalǵan atlılar ózleriniń áwmetsizliginiń sebepshisi bolǵan qara attan ósh alıwdı niyet etip fermaǵa qayıp ketti. Olar baytallar kóp uzamay sol qara attay jabayılasıp ketetuǵınlıǵın jaqsı biletuǵın edi.

Qap-qara jallı, jasıl kózli, úlken qara húkimdar at úlkege zorlıq kórsetti, hár jerden baytallardı ertip ákelip, óz padasınıń sanın tez arada jigirmaǵa jetkerdi. Baytallardıń kópshiligi jas, olardıń arasında eń dáslep kelgen toǵız násilli baytallar boyı hám sınımbatı menen ayırıqsha ajralıp turadı. Jabayı jorǵa olardı kúsh hám qızǵanısh penen basqardı, nátiyjede baytallar ómiriniń aqırına shekem ol jerden kete almaytuǵın bolıp

Jabayı jorğanıń basqa atlardan qanday ayırmashılıǵı bar edi?

qaldı. Kovboylar ózleriniń úlkerine kelgen bul jabayı jorğanıń ele kóp zıyan keltiriwi múmkin ekenligin ańlaǵan edi.

II

Bul waqıya 1893-jıldıń dekabr ayında boldı. Fermaǵa kelip tústim de, jolawshı sayabanlı arbada Kanada dáryası boyındaǵı Pinyavetitosqa kettim. Foster meni jolǵa uzatıp atırıp bılay dedi:

– Maǵan qarań, eger sol nálet jawǵır jorǵanı kórseńiz oylanbastan atıp taslań!

Jabayı jorǵa haqqında dáslepki esitkenim sol edi, jolda jolbaslawshım Bernsten jorǵa waqıyasın tolıq bilip aldım. Qızıǵıwshılıq ishimdi órtey basladı. Hámmeniń awzınan túspeytuǵın jorǵanı júdá kórgim keldi, erteńine Antilopa bulaǵına bardım. Tilekke qarşı, ol jerden jorğanıń dáregin taba almadım.

Ertenińe Alamozo Arroyo dáryasın jaǵalap baratırǵanda aldımda kiyatırǵan Djek Berns birden atınıń jılawın tarttı da maǵan qarap sıbırladı:

– Quralınızdı alıń! Áne, ayǵır!

Men quralımdı qolıma alıp alǵa júrdim. Tómenдеги say boyında atlar otlap júr, úlken qara jorǵa olardıń qasında. Qara jorǵa qáwipti sezgendey sergek tarttı. Dáslep basın, soń quyırǵın kóterdi, murnınıń tesikleri keńeydi. Kózime jorǵa atlardıń eń ájayıbı, jaylawdaǵı barlıq atlardıń eń jaqsısı bolıp kórinди, usınday ájayıp attı óltiriwge qolım barmadı. Djek pursattı qoldan shıǵarmay atıwımdı

qayta-qayta eskertse de, bilqastan asıqpay háreketlendim. Sherigimniń ashıwı keldi. «Maǵan ber miltıqtı!» – dedi tońqıldap. Men miltıqtıń awzın aspanǵa qarattım, sol waqta tap kútilmegende bolǵanday oq atılıp ketti. Atlar selk ete qaldı. Qara jorǵa kisnedi, pısqırıp, atlardı bir aylanıp shıqtı. Baytallar toparlasıp, shań-tozań ishinde joǵaldı. Qara ayǵır olardıń birese oń, birese shep tárepinen aylanıp shawıp, izde qalıp ketpewin qadaǵaladı.

Jorǵaǵa kózden ǵayıp bolǵansha izinen qarap qaldım, ol bir márte de jorǵasın buzbadı. Keyin kútilgenindey, Djek meniń miltıǵımniń hám álbette, jorğanıń atına

«Jabayı jorǵa» gúrrińin oqıw arqalı sizlerde atlarǵa degen qanday sezim payda boldı?

ashshı sózlerin ayttı. Onıń gápleri maǵan derlik tásir etpedi, qara jorǵanıń gózzallıǵın hám qúdiretin kóz aldıma keltirip zawıqlandım.

Yaq, qayaqtaǵı bir baytal ushın usınday jorǵanıń jiltıraq terisine daq túsirgim kelmedi!

III

Jabayı atlardı uslawdıń birneshe usılları bar. Olardan biri at ústinde oq kóshirip, onı bir demge albıratıp qoyıw hám pırsattan paydalanıp moynına jip salıw esaplanadı. Bunı «attı boysındırıw» usılı dep ataydı.

– Awa! Men moynın sıdırıp alǵan júzlegen adamlardı kórdim, biraq házirge shekem «boysınǵan» mustangdı kórmedim, – dep qatań eskertti Jabayı Djo.

Bazı waqıtlarda jaǵdayǵa qarap, padanı qoraǵa aydawǵa da boladı. Egerde jaqsı atlarıń bolsa, padanı quwıp jetiwge de boladı, biraq bir qaraǵanda ilajı joqtay kórinetuǵın taǵı bir jolı bar, bul mustang «tınshıtıw» jolı, yaǵnıy onı sharshaǵansha quwıp barıw jolı.

Jorǵası ulıwma buzılmaytuǵın ayǵırdıń dańqı kún sayın arta berdi. Onıń epshilligi, jorǵası, ójetligi haqqında tań qalarlıq gúrrińler payda boldı.

Úshmúyesh fermasındaǵı Montgomer ǵarrı Kleytondaǵı Uels miymanxanasında kópshiliktiń kózinshe, eger usı gáppler ras bolsa, onda sol ayǵırdı kim **furgonǵa** salıp alıp kelse, mıń dollar beremen, dedi. Bunı esitken birneshe onlaǵan jas kovboylar baslıqları menen shártnaması tamamlanıw, qolı bosasa óz baxıtların sınap kóriwge bel bayladı.

Jabayı Djo hámmeni hayran qaldıraraq boldı.

Pırsattı jibermey, xızmet múddeti tamamlanbaǵan bolsa da, túni menen ańǵa tayarlandı. Bir jorasınan qarızǵa pul alıp, jigirma bas jaqsı attı, asxanalı furgondı kerekli qural-jaraqlar menen támiyinledi, ózi, jorası Charli hám aspazı ushın eki háptelik azıq-awqat topladı.

*furgon – ústi jabıq
transport quralı*

Tayarlıq juwmaqlanǵannan soń, olar bul júyrik jorǵanı «tınshıtıw» ǵa bel baylap, Kleytonǵa ketti. Úsh kúnnen soń Antilopa bulaǵına jetip keldi, túske jaqın padası menen suw ishiwge kelgen qara jorǵanı kórdi. Djo pada suw iship bolǵansha kórinbey jasırınıp turdı, sebebi shóllegen at jaqsı shabatıwınlıǵın, suw iship, awırlasıp qalǵanı bolsa shaba almaytuǵınlıǵın biledi.

Djo jasırınǵan jerinen shıǵıp, asıqpay alǵa qaray júre basladı. Bulaqqa yarım mil qalǵanda mustang sergek tarttı, padanı qubla-shıǵıstaǵı putalıqqa, taw eteklerine baslap ketti. Djo pada izinen jalańayaq juwırıp, olardı taǵı bir márte kórdi, qayıp kelip, aspazǵa qublaǵa, Alamoza Arroyo dáryasına barıwdı buyırdı. Ózi jáne qubla-shıǵısqa atlanıp, padanıń izin quwıp ketti. Eki mil júrgennen soń padanı kórdi. Ayaq ushında atlarǵa jaqınlastı. Biraq olar jáne sezip qaldı hám qashıp ketti. Kún usılay ótti.

Pada qublaǵa qaray júrdi, kún batar aldınan Djo kútkendey Alamoza Arroyo dáryasınıń janına keldi. Djo olardı jáne bir márte úrkitip, furgonǵa qayıp keldi, dem alıp atırǵan joldası basqa atta padanı quwıwdı dawam etti. Furgon keshki dem alıstan soń, aldınan kelisilgendey, Alamozonıń joqarı aǵısı boylap júrdi, Djo sol jerge qonıp qalıw ushın ornalastı. Charli bolsa padanı quwıwdı dawam etti. Jabayı atlar aldınǵıday úrkip qashpadı, sebebi, quwǵınshılardıń hújim qılmaytuǵınlıǵın ańladı, bara-bara óz quwǵınshılarına da úyrendi. Qas qarayǵanda padanı baqlaw jáne de qolay boldı, sebebi, olardıń arasında bir aq baytal bar bolıp, ol qarańǵıda appaq bolıp kórinetuǵın edi.

Jabayı Djonıń maqseti ne edi?

Aspanda ay shıqtı. Charli qaysı joldan júriwdi atınıń erkine tapsırıp, ózi dıqqat penen padanı baqlap bardı. Appaq baytal kózge taslanıp turdı. Aqırında qap-qarańǵı túnde hesh náirse kórinbey qaldı. Sonnan keyin ǵana Charli atınan túsip, ústinen erin aldı, attı otlawǵa jiberdi, ózi kórpege oranıp, kóp uzamay uyqıǵa ketti.

Tañ aǵarıwı menen Charli jolǵa tústi, yarım mil jol júrdi, dáslep aq baytalǵa, soń padaǵa kózi tústi. Jorǵa Charlidi kórip kisnedi, pada jáne shawıp ketti. Jorǵa birinshi tóbeshikke kelgende, tınımsız quwıp kiyatırǵan kim ekenligin kóriw ushın izine burılıp qaradı. Birneshe minuttan soń, mustang bir sheshimge keldi. Qanday ájayıp! Ol barlıǵın, ózine ne kerekligin bildi hám biytákirar jorǵalawı menen padanı basqarıp, qara meteoritteı alǵa qaray ushti.

Atlar batisqa jol aldı, jáne kóp qashıp-quwıwlar, júzbe-júz keliwler, taǵı da qashıwlardan soń kún awǵanda indeeclerdiń qorǵanlarına jetip keldi. Bul jerde olardı Djo kútip aldı. Charli aspandaǵı uzın, jińishke tútinnen «dem al» degen belgini túsindi. Ol da qaltasındaǵı aynanı tutıp juwap xabarın jolladı. Djo dem alǵan atları menen quwıwdı dawam ettirdi. Charli awqatlanıp dem aldı, soń Alamozo aǵısı boylap joqarı kóterildi.

Erteńine Djo kún boyı padanı quwdı. Kún batqanda Charli olardı kúshke tolı atlar hám awqat tayarlap kútip turǵan eken. Djo túni menen quwıwdı dawam etti, pada quwǵınshılarǵa úyrenip qalǵan edi, endi olardı baqlaw ańsatlasa basladı. Bunnan tısqarı olarǵa sharshaw da tásir etken edi. Otlı jaylawlar alıslarda qalıp ketti. Olar quwǵınshı atlarday saban jemedi. Onıń ústine úzliksiz quwıwlar da óz tásirin tiygizdi. Qorqıw jabayı atlardıń ishteylerin buwıp tasladı, biraq olar tez-tezden shólley basladı. Quwǵınshılar atlarǵa tez-tez, toyıp-toyıp suw ishiwge imkaniyat berdi. Sebebi, suw ishken at shabıwǵa qıynaladı, ayaqları aǵashtay qatıp qalıp, dem alıwı qıyınlasadı. Buni jaqsı bilgen Djo atın suwǵarmadı. Sonlıqtan, padanıń qasında qonıwǵa toqtaǵan waqıtta da atı ele sharshamaǵan edi.

*Djo ne ushın atın suwǵarmadı?
Suw ishpegen attıń jaǵdayı qanday edi?*

Tañ atqanda Djo padanı ańsat ǵana izlep taptı. Olar dáslep qashti, soń áste adım ata basladı. Shabandozlar derlik jeńiske eristi, sebebi, bunday jaǵdaylarda ele sharshamaǵan padanı dáslepki 2-3 kún kózden qashırmaw kerek edi, olar buni epledi. Djo azanda padanı kózden qashırmay, bárqulla qasında boldı. Saat toǵızlarda Xoze tawında Charli menen orın alması. Sol kúni pada tek 4 mil ǵana uzaqlasıp ketti, ayaq basıwlarında aldındıday kúsh qalmaǵan. Keshte Charli dem alǵan atqa minip quwıwdı dawam etti.

Erteńine padanıń bası iyilip qaldı, qara jorǵa qanshelli alǵa umtılsa da quwǵınshılar menen aralıq júz adımǵa shekem qısqarıp qaldı. Tórtinshi-besinshi kúnleri de solay ótti. Pada taǵı Antilopa bulaǵına jaqın keldi. Hámmesi kútilgenindey boldı: pada aylanba sheńber jasaydı, ayǵır ortasında turadı. Jabayı atlar bulaqqa suwsırıp, al quwǵınshılar bolsa dem alıp, kúsh jıynap, jaqsı keypiyat penen keledi. Usı kúni padanı keshke shekem suwǵa jolatpadı, keyin Antilopa bulaǵına aydap alıp barıp toyǵansha suwǵardı. Endi tájiriybeli kovboylar qarnı toq, kúshke tolǵan atlarda júrip, duzaq tayarlay basladı, sebebi suwǵa toyǵan atlardı tusawlaw ańsat boladı.

Jumislar kewildegidey ketip atırǵan edi, tek bir narse kovboylardı táshwishlendirdi: qara jorǵa ele polattay bekkem edi. Onıń tegis jorǵası buzılmaǵan, aldın qanday bolsa ele sonday, sının buzbaǵan. Ol ádettegidey padasın kúsh-ǵayrat penen basqarıp, kisnew, shabıwda basqalarǵa úlgi bolıp, olardı alǵa iytermelep júr. Biraq atlar sharshaǵan edi. Ásirese, túnde appaq bolıp uzaqtan kózge taslanatuǵın ǵarrı aq baytal oǵırı haldan tayǵan, padadan saatlap izde qalıp kete beredi. Baytallar shabandozlardan seskenbey qoydı, olar kóp uzamay Djonıń qolına túsiwine gúman qalmadı. Barlıq táshwishlerdiń sebepshisi bolǵan ayǵır bolsa ele boysınbaytuǵın, bas iymeytuǵın tawday bolıp kórinedi.

Djonıń joldasları onıń ashıwshaqlıǵın biledi hám tosattan ǵázeplenip, qara ayǵırdı atıp qoysa da, buǵan hesh hayran qalmaytuǵın edi. Biraq Djonıń kewlinde bunday niyet joq. Ol ayǵırdı háptelep quwsa da, bir márte de onıń jorǵasın buzıp, ápiwayı adım atqanın kórmedi. Barlıq jaqsı shabandozlar sıyaqlı Djo da bul gózzal atqa qarap, onnan zawıqlanadı; oǵan ashıq bolıp qaldı, aqırında bunday ájayıp attı atqannan kóre minip júrgen eń jaqsı atımdı atqanı jaqsı degen qararǵa keldi.

Ayǵırǵa qoyılǵan sıylıqtı alıw kerek pe eken? Djo ekilenip qaldı. Qoyılǵan sıylıq pulı da az emes. Biraq ayǵırdıń usı turısı da ǵáziyne, ol hasıl tuqımlı zúryad jaratıwı múmkin. Eń aldı menen onı uslaw kerek. Ańdı tamamlaw waqtı keldi.

Djo óziniń eń jaqsı atın ertledi. Bul attıń tamırında qublaniń qanı bar, biraq ózi shóllerde ósken baytal edi. Álbette, qızıq ádeti bolmaǵanda Djo bunday ájayıp attı satıp almaytuǵın edi. Bul jerlerde loko degen záhárli shóp ósedi. Ádette, atlar bul shópti jemeydi, biraq bir márte jese, jáne izlep ketedi. Bul shóptiń tásiri **morfiye** uqsaydı, onı jegen at kóp waqt ózin jaqsı sezedi, biraq aqırında eki jıldan soń qutırıp óledi. Bundaylardı jergilikli xalıq «lokodan dámikken mal» dep ataydı.

morfiy – náshebentlik zat

Djonıń eń jaqsı atınıń kózleri jabayılarsha jiltıraydı. At sınsılıarınıń aytıwınsha, bul jaǵday keselliktiń belgisi eken. Sol sebepli Djo ańdı juwmaqlaw ushın usı attı tańladı. Baytal kúshli hám shaqqan, quwsa jibermeydi, qashsa jetkermeydi. Djo padaǵa qaray júrdi. Arqandı jerge tasladı, jayıw ushın súyrey basladı, soń shep qolına jıynap alıp, ayǵırǵa qaray attıń basın burdı. Juwır-juwır baslandı, qorqıp qalǵan baytallar joldı bosatıp, ózlerin shetke aldı. Djonıń kúshli baytalı qırdı jaǵalap adımlap quwdı, ayǵır óziniń belgili jorǵasın buzbay, jorǵalap qashtı.

Kóz kórip, qulaq esitpegen kórinis payda boldı. Djo dawıslap, qıyǵırıp, baytalın alǵa qaray aydadı. Baytal qustay ushtı, biraq ayǵır menen aralarındaǵı qashılıq bir **dyum** da kemeymedi. Qara ayǵır sol shabısı menen tegislikten ótti, taw janbawırındaǵı

dyum – uzınlıq ólshew birligi (shama menen 2-3 sm)

putalıqlardan ótti, kózdi qamastıratuǵın qumlı sayǵa túsip, otlı jerge shıǵıp aldı. Djo onıń izinen at shaptırıp bara berdi, ol kózlerine isenbedi. Ayǵır menen aralarındaǵı qashılıq azayıp emes, al kóbeyip baratırǵanday kórinde. Ol ózinshe sógindi, atın shúw-shúwlep aydadı, aqırında biyshara at ózin basqara almay qaldı. Attıń kózi alarıp, basın hár jaqqa silke basladı, jerge qaray almay qaldı, joldan shıǵıp ketti. Ayaǵı porsıqtıń inine kirip ketip, awdarılıp tústi. Ústindegi shabandoz da qulap tústi. Djo jaraqatlandı, zorǵa ornınan turdı. Atın eplep ornınan turǵızajaq boldı, biraq bolar is bolǵan, biysharanıń aldınǵı ayaǵı sınǵan edi. Djo **revolver**diń bir oǵı menen attı azaplardan qutqardı da, erin alıp, lagerge qaray ketti. Jorǵa kóz ilmestey alısqa shawıp ketti.

revolver – atıw quralı

Bul háreketlerdi tolıǵı menen jeńiliw dep bolmaydı, sebebi baytallar uslandı. Djo menen Charli olardı aydap barıp, iyelerinen sıyılıqların aldı. Djoǵa bul jetkiliksiz edi. Ol ayǵırdı uslawdı árman etti. Djo ayǵırdıń barlıq pazıyletlerin bilip aldı, endi ol jańadan-jańa rejelerdi dúze basladı.

IV

Sapar dawamında Bets – Mister Bets aspaz boldı, oǵan heshkim, heshqashan, hesh náirse jibermese de, pochtaǵa turaqlı túrde xat hám pul sorap barıp turıw onıń ádeti edi. Kovboy onı «Tawıq iz Tom» dep shaqıratuǵın edi, sebebi, onıń tamǵası tawıqtıń izine uqsaydı. Bets bul tamǵa sheksiz shıǵıs jerlerinde otlap júrgen san-sanaqsız mal hám atlardıń jawırınlarında da bar deytuǵın edi. Betske saparda sherik bolıwdı usınıs etkende ol kúlip: – endi atlardıń bir úyirin on eki dollardan sataman, – dedi. Haqıyqatında da, sol jılı at arzanlap ketti, sol sebepli, onsha kóp bolmasa da, is haqı alıwdı maqul kórdi.

Jorǵanı bir márte bolsa da kórgen adam oǵan biypárwa bola almaytuǵın edi. Tawıq iz benen de sonday boldı. Ol da jorǵaǵa iyelik etiwdi qáledi, biraq onı qalay ámelge asırıwdı bilmedi. Bir kúni Bill Smit degen adam menen ushırasıp qaldı. Bul adam «Bill taǵa» laqabı menen belgili edi. Sebebi, onıń mallarınıń tamǵası taǵaǵa uqsaytuǵın edi. Bill taǵa nan menen gósh jep, ústinen dámsiz kofe ishıp, bılay dedi:

– Men búgin sol jorǵanı kórdim, sonshelli jaqınnan kórdim, quyırıqların órip qoysam da bolatuǵın edi.

– Atpadıń ba?

– Sál qaldı atıp taslawıma.

– Yaq, hárgiz atpa, – dedi stoldıń arǵı jaǵında otırǵan qos tamǵalı kovboy, – sol ayǵır jańa ay tuwılǵanǵa shekem meniń tamǵam menen júredi.

– Erterek qiymılda, bolmasa, tamǵalaǵıń kelgende jawırınında «noqatlı úshmúyesh» tamǵasın kóreseń.

– Sen qay jerde kórdiń?

– Waqıya bılay boldı. Antilopa bulaǵın jaǵalap ótip baratırıp, qatqan batpaqlıqtaǵı qamıstıń arasında jatırǵan bir náirsege kózim tústi. Bul biziń padanıń malı shıǵar dep shamalap, jaqınlap qarasam at eken. Samal at tárepten esip turǵanınan paydalanıp, oǵan ele de jaqınraq bardım. Sonda neni kórdim, bilesiz be? Jansız jatırǵan jorǵanı kórdim! Óli dewge denesi ispegen, ólimtiktiń iyisi de joq. Ol kúilmegende shıbın qonǵan qulaǵın qiymıldattı. Albırıp qaldım, sonda ǵana onıń jortaǵa jatırǵanın túsindim. Duzaqtı alıp qarasam, arqanıń ayırım jerleri gónergen. Atımnıń ayılı da birew. Sonda, oylap qaldım, biziń at jeti júz **funt**, ayǵır bolsa bir mın eki júz funt turadı. Ózime-ózim dedim: «Hálek bolǵanına arzımaydı, ayıldı úzgeniń qaladı, onıń üstine jerge qulap túsip, erden de ayırılıp qalasań..» . Ózimshe solay oylap, qamshı menen erge dúk-dúk urdım... Áne, sonda jorǵanı kórseńiz edi! Jatqan jerinen altı fut joqarıǵa shapshıdı! Tórt ayaǵın keń ashıp, paravozday pısqırdı. Kózleri alarıp, tuwrı Kaliforniya tárepke shawıp ketti. Jol-jónekey irkilmegen bolsa álleqashan sol jaqlarda júrgen shıǵar. Eger ayǵır bir márte bolsa da jorǵasın buzǵan bolsa, óligim usı jerde qalsın!

funt – pul birligi

Waqıya júdá anıq, túsiniqli bolmadı, sebebi Billdiń kereksiz ashshı sózleri kóp boldı, onıń üstine shaynap, jutınıp, awzı tolı awqat penen sóyledi. Degen menen, jıynalǵanlar onıń sózlerine isendi, sebebi ol tuwrı sózli adam sıpatında belgili edi. Jıynalǵanlardan Tawıq iz ǵana úndemey otırıp, dıqqat penen tınladı, kewlinde jańa rejeler payda boldı.

Awqattan soń shegip otirip, jańa rejesin puqta oylap aldı. Onı ámelge asırıw bir óziniń qolınan kelmeytuǵınlıǵın bilip, Bill taǵaǵa sır ashtı. Solay etip, jorǵanı quıwıwshı jańa sherikler, basqasha aytqanda, wáde qılınǵan mıń dollarǵa dámegóyler toparı payda boldı.

Antilopa bulaǵı padanıń udayı suw ishetuǵın ornı bolıp qaldı. Suw azaydı, qamıslar menen suwdıń arasında kewip qalǵan qap-qara ılaylı jer payda boldı. Onı eki soqpaq kesip ótken, bul suw ishiwge kelgen haywanlardıń jolı. Atlar hám jabayı haywanlar usı soqpaqtan kelip suw ishedı. Shaqlı haywanlar bolsa tuwrıdan-tuwrı qamıslıq arasınan kele beredi. Eki joldas iske kirisip, usı soqpaqlardıń birewin tańlap aldı da, uzınlıǵı on bes fut, eni altı hám tereńligi jeti fut keletuǵın ura qazdı. Pada suw ishiwge kelgenshe úlgeriw ushın jigirma saat tınımsız ter tókti. Ura qazıw qıyın boldı. Qazılǵan uranı jasırıw ushın ústine shóp-shar, topıraq tasladı. Jumıstı tamamlap, uradan alıslaw jerdegi shuqırǵa jasırındı.

Tal túste jorǵa suw ishiwge keldi. Padasınan ayırılǵanlı berli ol jalǵız edi. Tom ayǵır ura qazılǵan soqpaqtan júrsin dep, ekinshi soqpaqtı qamıslar menen jawıp qoyǵan edi.

Qızıq, jabayı haywanlardı qanday ziyrek, iygilikli ruwx qollar eken?! Qırsıǵına, jorǵa ura joq soqpaqtan júrdi. Arqayın kelip suw ishti. Ańshılardıń sońǵı sharası qaldı. Jorǵa suwǵa iyilgende Bets penen Smit shuqırdan atılıp shıǵıp, jorǵanıń izinen bardı. Jorǵa basın kótergende, Smit revolverden jerge oq kóshirdi. At jorǵalawı menen ózine qazılǵan uraǵa qaray qashtı. Ol jáne birneshe sekundtan soń uraǵa túsedı! Áne, ura bar soqpaqqa qaray baratır... Ańshılar onı usladıq dep oyladı. Jorǵa tez arada olardıń qolında boladı.

Bets penen Smit jorǵanı qanday jol menen uslamaqshı boldı?

Sonda tań qalarlıq waqıya júz berdi. Jorǵa sekirip uradan ótip ketti! Tuyaqları menen topıraq shashıp, kórinbey ketti. Jorǵa Antilopa bulaǵına endi qaytıp oralmaw niyeti menen alıs-alıslarǵa shawıp ketti.

V

Jabayı Djo istiń kózin biletuǵın adam edi. Ol qalay bolmasın jorǵanı uslaw háreketinde boldı, bul iske basqalar da urınıp atırǵanlıǵın esitip, tez jańa rejelerdi ámelge asırıwǵa kiristi. Djo ayǵırdı uslawda saǵallar epshil qoyandı, indeecler kiyikti uslawda qollaytuǵın usıdan paydalanıp kórmekshı edi. Bul áyyemgi usıl «duzaqqa túsiriw» dep ataladı.

Jabayı jorǵa júrgen maydan alpıs kvadrat mildey keletuǵın úshmúyesh formada bolıp, qubla hám shıǵıstan dáryalar, batıstan tawlar menen oralǵan. Olar jorǵa usı jerden basqa jaqqa ketpeydi, Antilopa bulaǵı onıń turaqlı mákánı bolıp qaladı dep oyladı.

Djo bul jerlerdi jaqsı bileđi. Onıń barlıq bulaqları, úńgirlerine shekem bilip aldı. Eger házir onıń eliwdey atı bolǵanında edi, olardı eń kerekli jerge qoyǵan bolar edi. Qolında bolsa barı-joǵı jigirma atı menen bes jaqsı shabandozı bar. Ol ańnan aldın atlardı eki hápte saban berip baqtı. Keyin olardı ańǵa jiberdi, shabandozlarǵa ne islew kerekligin túsindirdi. Olar ańǵa bir kún qalǵanda ózleriniń orınların iyeledi.

Belgilengen kúni Djo arbada Antilopa bulaǵına keldi, shetirektegi kishkene sayda toqtap, kúte basladı. Aqırında, qubladaǵı tegislik tárepten kómirdey qap-qara ayǵır kórinđi, ol ádettegidey bulaqqa jalǵız ózi kiyatır. At dáslep dushpanları jasırınbadı ma eken degen qorqıw menen bulaqtı aylanıp, iyiskelendi. Keyin soqpaqsız jerlerden bulaqqa qaray

júrdi. Djo aygírdı baqlap otırıp, ilajı barınsha onıń kóbirek, bochkalap suw ishiwin qáledi. Jorǵa endi otlayjaq waqıtta Djo at saldı. Jorǵa tuyaq dawısın esitti, shabandozdı kórđi, jáne qashıp ketti.

Tegis jerge shıǵıp, qublaǵa burıldı, qum tóbeshikler aralap bar kúshi menen shawıp ótti, quwǵınshı menen aranı ashıp bara berdi. Jáne tegis jerge shıqqanında Djonıń atı aralıqtı qısqartıwı múmkin edi, biraq olay bolmadı, barǵan sayın izde qala berdi. Djo quwıwdı dawam etti, attı da, qamshını da ayamadı, bir mil, eki, úsh.... Arriba qırları kózge taslandı.

Arribada taza atlar bar, Djo bunı bileği, kúshine-kúsh qosılıp quwa berdi. Jorǵanıń túndey qap-qara jalları samalda jayılıp-jayılıp, alıslap bara berdi. Arriba dalasına jetti. Úńgirde qarawıllap turǵan kovboy ózin panaǵa tartıp úlgerdi, jorǵa onıń qasınan ushıp ótip ketti. At birese tómenge, birese joqarıǵa quyınday ushtı. Djo taza atqa minip, izinen shawa berdi, shawa berdi, biraq qashılıqtı jaqınlastıra almadı. Dúpir-dúpir-dúpir... tuyaq sesleri. Bir saat, eki, úsh saat ótti, aldında Alamozo kórindi, tap sol jerde taza shabandoz kútip tur.

Djo baqırıp atın ele de tezletti. Qara ayǵır kútilgen orınǵa qaray shawıp baratır edi, biraq eki mildey qalǵanda bir nárseni sezgendey shepke burıldı. Djo jorǵa qutılıp ketejaǵın túsindi, atına taǵı qamshı bastı, jorǵanı qalay bolmasın kerekli tárepke qaray buriwdıń jolın izledi. Djo menen jorǵa arasındaǵı ayqasıw júdá awır boldı. Djonıń demi tarılıp, qısıla basladı. At hár shapshıǵanda erdiń terisi shıyqıldap basladı. Djo kesip shıǵıp quwdı, jorǵanı úrkitiw ushin mıltıqtan qayta-qayta oq kóshirdi, aqırında, jorǵanıń basın shepke buriwǵa eristi.

Olar dárya boyına keldi. Jorǵa shabıwın dawam etti. Djo atınan tústi. Atı otız mil shawıp sharshaǵan edi. Djo da hálsiz. Kózleri shańnan qızardı, hesh náirse kórmey turǵan bolsa da, Tomǵa qolın silkip: «Jorǵanı Alamozo boylap aydap bar» dep baqırđı.

Taza shabandoz kúshke tolǵan atta qara jorǵanıń izinen quwıp ketti. Ayǵır qara terge battı, eńsesi kóterilip-túsip tereń dem aldı, hálsizlendi. Báribir shabıwın dawam etti...

Tom dáslep ayǵırǵa jaqınlaǵanday boldı, soń jáne izde qaldı. Alamozoda ornın keyingi atlıǵa bosatıp berdi. Ayǵır batisqa qaray burıldı, kiyim jirtatuǵın kaktuslar, tikenli sheńgelzarlar aralap shawıp kiyatır. Ayǵır ter menen shańnan ala-ala bolıp ketti, biraq jorǵasın buzbadı. Joldaǵı tikjarlardan sekirip ótip ketti. Izinen quwıp kiyatırǵan jas Karington da atın sekirtejaq boldı. Biraq at penen qosılıp awdarılıp tústi... Jas shabandoz eplep aman qaldı, biraq atı sol jerde jan tapsırdı.

Qara ayǵır jeńisli jorǵasın dawam etti...

Djo Galleo ǵarrınıń fermasınıń qasında biraz dem aldı. Yarım saat ótip, jáne jorǵanı quwıp ketti. Batista Karlos tawları kózge taslandı. Ol jerde de Djonı adamları taza atlar menen kútip tur. Bunı bilgen shabandozdıń kúshine-kúsh qosılıp, jorǵanıń basın batisqa qaray burmaqshı boldı. Biraq jorǵanıń kewli bir nárseden seskengendey birden basın arqaǵa qaray burdı. Djo bar sheberliginen paydalandı, qıshqırdı, oq kóshirdi, bári paydasız boldı. Qara shaqmaq tegislik boylap tómenge qaray ushıp baratır. Djo da onıń izinen júriwge májbúr boldı.

Tap usı jerde ayqasıwdıń eń qıyın hám azaplı máwritleri baslandı. Djo jorǵanı da, ózin de, atın da ayamadı. Quyash nurları da olarǵa qasarısıp, kúydire basladı. Djonıń kózleri janıp, erinleri jarıldı, júzi shańnan kórinbey qaldı.

Ayqasıw dawam etti. Jeńiske erisiwdiń jalǵız jolı jorǵanı Alamozo tárepke aydaw edi. Ayqasıw baslanǵanlı berli birinshi ret Djo qara jorǵada sharshaw belgilerin kórdi. Quyrıǵı menen jalları aldındıday jayılmaydı, aralarındaǵı qashıqlıq yarım milge qısqarǵan. Jorǵa báribir alǵa talpına berdi, jáne, jáne jorǵalap, alǵa talpına berdi...

Aradan birneshe saat ótti, jorǵa joldan burıldı. Jigirma mil júrip, Alamozodan kesip ótetuǵın keshiwge jetip keldi. Djo jolda tayar turǵan attı minip, ayǵırdı jáne ózi quwıp ketti. Djo taslap ketken at entigip, ózin suwǵa urdı, suw iship-iship, dumalap sol jerde jan tapsırdı.

Djo qara ayǵır suw ishedı degen úmit penen biraz tezlikti páseytti. Biraq onıń oylaǵanı bolmadı. Ayǵır suwdan bir urtladı da, dógerekke suw shashıratıp, arǵı tárepke ótip ketti. Djo onıń izinen izbe-iz bardı. Izde olardan kóz úzbey turǵan shabandoz Djonıń ayǵırǵa jaqınlap qalǵanın, hátte, jeteyin-jeteyin dep turǵanın kórdi...

Djo qara jorǵanı qolǵa túsiriw maqsetinde qanday usıldan paydalandı hám qansha shıǵınǵa ushıradı?

Azanda Djo lagerge pıyada keldi. Onıń basınan keshirgenleri qısqasha mınaday: segiz at óldi, bes shabandoz sharshap qaldı, jabayı jorǵa bolsa ele erkinlikte júr...

– Endi bir nárese islew qıyın! Oǵan jetiwdiń ilaji joq. Ornı kelgende sol nálet jawǵırdıń terisin tesip taslamaǵanıma ókinemen! – dedi Djo, soń jorǵanı quwıwdan waz keshti.

VI

Sońǵı ekspediciyada taǵı ǵarrı Tawıq iz aspaz boldı. Ol da ayqasıwdı basqalar qatarı qızıǵıwshılıq penen baqlap bardı, Djonıń áwmetsizligine ózinshe kúlimsirep qoydı, qazanına qarap turıp, sıbırlanıp sóylendi:

– Sol jorǵanı uslamasam adam emespen!

Jorǵa tınımsız quwıwlar aqıbetinde jáne de jabayılasıp ketti. Degen menen, Anti-ropa bulaǵına keliw ádetin taslamadı. Bulaq átirapında jalǵız suw ishiw ornı bar bolıp, bir mildey aralıqta dushpan jasırına alatuǵınday pana jer joq edi. Sonlıqtan, jorǵa túste kelip, dógerek-átiraptı kózden keshiredi, qáwip-qáter joqlıǵına isenimi kámil bolǵan soń ǵana suw ishiwge keledi. Ol padasınan ayırılıp, jalǵız ózi qısladı. Ǵarrı Tawıq iz bunı jaqsı bilip alıp, rejelerin soǵan maslastırdı. Bir jorasınıń tarǵıl baytalı bar edi. Ǵarrı sol baytalǵa er saldı, shınjır, bel, juwan qazıq hám arqan alıp bulaqqa ketti.

Bir pada kiyik olardan úrkip, pana jer izlep qashtı. Mallar jaylawda jayıp júr, torǵaylar sayraydı. Jerden qarsız qıs nápesi kóterilgen, báhár jaqın...

Tom tarǵıl baytaldı arqanlap, otlawǵa jiberdi, baytal tumsıǵın kóterip, tınımsız, uzaq-uzaqlarǵa kisnedi. Ǵarrı samal qaysı tárepten esip turǵanın anıqladı, dógerek-átirapqa názer saldı. Bayaǵı ózi qazǵan ura ele bar eken. Ura ashıq, ishi sasıq suwǵa tolǵan, ólgen tıshqanlar qalqıp júr. Suw ishiwge kelgen haywanlar uranıń shetinen jańa soqpaq jol salıptı.

Ǵarrı jap-jasil shópler janındaǵı qalıń qamıslıqtı maqul kórip, sol jerge qazıq qaqtı, pana bolatuǵın ura qazıp, ishine kórpe tósedı. Baytal alıslap otlap ketpesin dep, arqandı jerge taslap, bir ushın baylap qoydı da arqandı shópler menen jasırdı. Keyin óziniń panadaǵı urasına jasırınıp jattı.

Túske jaqın tarǵıl baytal joqlap kisnedi. Sonda kúnbatar tárepten juwap esitildi. Ataqlı jabayı jorǵa aspan fonında qap-qara bolıp, boy kórsetti.

Jorğa dógerekke alańlap qarap, pısqırıp, jorǵaladı. Baytaldıń joqlap kisnewi jorǵanı ózine tarttı. Jorğa jaqınaraq kelip, taǵı kisnedi, birden sergek tartıp aylanıp, murnı menen iyiskelendi. Sonda baytal taǵı kisnedi. Jorğa jáne bir márte turǵan ornında aylanıp, ústi-ústine kisnedi. Baytaldıń juwap kisnewi jorǵanıń kewlindegi seskeniwlerdi joq qılıp jiberdi. Jorǵanıń júregi janıp ketti!

Jorğa tarǵıl baytal – Sollidiń qasına keldi, murnına murnın tiygizdi. Tap sol waqıtta artqı ayaǵı duzaqqa tústi. Tom arqandı birden tarttı, mustang duzaqqa ilindi. Ol kúsh penen aspanǵa shapshıdı. Tom bunnan paydalanıp ayǵırdıń ayaǵına arqandı eki aylandırıp orap aldı.

Kútilmegen kewilsizlik jorǵanıń kúshine kúsh qosti. Ol jáne shapshıdı, biraq duzaqtan ayaǵın jazdırıp ala almadı, jeńilgendey jerge jıǵıldı. Uradan ǵarrı Tomnıń kórimsiz denesi kórinde. Ol tábiyattıń ájayıp jaratılısın qolǵa alıwǵa asıqtı. Attıń qúdireti kishkene, kúshsiz, qartayǵan ǵarrınıń aqlı hám sheberligi aldında ázzi bolıp qaldı. Jorğa pısqırdı, azatlıq ushın jan-táni menen gúrestı, biraq paydasız edi, duzaq ayaqlarına jelimdey jabısıp qaldı.

*Tom jorǵanı qalay qolǵa túsirdi?
Bul islegen isleri durıs pa edi?
Jeke pikirlerińizdi aytıń.*

Tom ayǵırdıń ayaqların tusawladı. Soń arqan menen ayǵırdıń tórt ayaǵın bir qılıp bayladı. Gázeplengen jorğa hálsizlenip jatıp qaldı. Biyshara sońǵı kúshi qalǵansha tıprıshıladı, ókpesi tolıp ketti, denesi dir-dir qaltırıp, kózlerinen marjan-marjan jas aqtı... Tom ayǵırdıń jaǵdayın kórip kewlinde ózgeshe bir sezim payda boldı. Eń birinshi duzaq penen ógiz uslaǵan waqıtındaǵıday bas-ayaǵı qaltıradı. Birneshe minut ornınan qıymılday almay, óziniń tutqınına qarap qaldı.

Kóp uzamay ǵarrı ózine keldi. Barlıq kewilsizlikke sebep bolǵan baytalın ertledi, taza arqan alıp jorǵanıń moynına saldı. Baytaldı jorǵanıń aldına qoydı. Tom jorğa endi kete almaytuǵınlıǵın bilip, arqandı bosatpaqshı edi, birden qıyalına bir pikir keldi. Oylap qarasa, eń kerekli jumıs esinen shıǵıptı. Qolaylı sharayat bolmasa da, sol jumıstı orınlawǵa kiristi.

Batıstaǵı dástúr boyınsha, kim jorǵanıń denesine birinshi bolıp tamǵasın bassa, jorǵanıń iyesi sol boladı. Jaqın jerde haywanlardı tamǵalaytuǵın qural tabılmaydı, ne qılsa eken?

Ǵarrı Tom ziyrek edi. Ol baytaldıń taǵaların kózden ótkerdi. Birewi bosap qalǵan eken. Tom sol taǵanı bel menen qoparıp aldı. Otın terip keldi, kóp uzamay ot jaqtı. Tom taǵanıń bir ushın oramal menen uslap turıp qızdırdı. Soń taǵanı biyshara ayǵırdıń jawırınına úsh márte basıp aldı, attıń jawırınında tawıqtıń izine uqsaǵan iz qaldı.

Jorğa qızǵan temir denesine tiygende seskenip ketti. Hámmesi kózdi ashıp-jumǵansha júz berdi. Solay etip, jabayı jorğa insańǵa baǵınıshlı bolıp qaldı.

Endi jorǵanı úyge alıp ketiw qaldı. Tom duzaqtı bosattı. Jorğa ayaǵı bosatılǵanın bilip, qutıldım dep oyladı, ornınan shapshıp turdı, alǵa talpındı, biraq jáne jıǵılıp tústi. Jorǵanıń aldınǵı ayaqları qosıp baylanǵan, ol tek sekirip-sekirip júriwi múmkin edi. Ol qashıwǵa kóp urındı, biraq hár saparı qosıp baylanǵan ayaqları kesent etip, dumalap túse berdi. Tom baytaldı minip, úyine qaray júrdi. Ol jorǵanı jetekledi, shúw-shúwlep aydadı, túrli usıllardı qılıp kórdi, biraq ójet, ashıwshaq ayǵır qara terge batsa da bas

iymedi. Aygır jabayılarsha kisnedi, gázep penen pısqırdı, azatlıq dep esinen ayırılğan delbelerdey tolgana berdi.

Qolğa túsip qalğan qara jorğanıń awhalı qanday edi?

Ayqasıw ayawsız, uzaq dawam etti. Jabayı jorğanıń jiltıraq jawırınları qan aralas terden qarayıp ketti. Sansız jıgılıp-turıwlar, paydasız ayqasıwlardan jorğanıń dińkesi qurıp, hálsizlendi, ol neshe kúnlep dawam etken quwǵınlarda da bunshelli sharshamaǵan edi. Aygır birese oń jaqqa, birese sol jaqqa tınımsız ózin ura berdi, kúshli shapshıwları bargan sayın ázzilep, murnınan aqqan kóbikler qanǵa aylandı. Miyrimsiz jeńimpaz garrı bolsa bularǵa itibar bermey aygırdı aydap, júriwge májbúrley berdi.

Aygır menen garrı hárbir adım ushın gúrestı. Olar dalańlıqqa jetip keldi. Bir waqıtlar jorǵaǵa tiyisli bolǵan jaylawdıń arqadaǵı shegaraları tap usı jerlerden baslanadı. Alıslarda fermalar kózge taslanadı. Garrı Tom mánzilge jetse, jeńisin bayramlaydı.

Jabayı jorǵa qalğan bar kúshin jıynap, azatlıq jolında jan-táni menen joqarıǵa qaray talpındı. Jáne, jáne joqarıladı, denesine batıp atırǵan arqandı da, onı toqtatıp, izine qaytarıw ushın atılǵan oq dawısına da itibar bermedi, ol azatlıqqa talpındı.

*Qara jorğanıń táǵdiri qanday boladı dep oylaysız?
Tomnıń ornında bolǵanda ne isler edińiz?*

Jorǵa taǵı, taǵı da joqarılay berdi, áne, tikjarǵa kóterildi. Jordan tómenge – hawaǵa sekirdi, eki júz fut biyiklikte bir púrsat párwaz etti, jáne, jáne, tómenlep..... tasqa barıp urıldı. Ol jansız sulayıp qaldı, biraq azat boldı!

(Rus tilinen awdarǵan: Gawhar Zinatdinova)

Jabayı jorǵa gúrrińin talqılaw.

1. *At ne ushın adamlardıń dıqqatın tartqan edi?*
2. *Siz ushın Djo Kalonnıń háreketleri unamlı ma yaki unamsız ba?*
3. *Djo basqa kovboylar sıyaqlı sıylıq ushın attı uslamaqshı boldı ma, ne dep oylaysız?*
4. *Gúrrińde Djonıń laqabı da «jabayı» dep berilgen. Jabayı jorǵa menen Jabayı Djonıń qanday uqsas táreplerin sezdińiz?*

1. *Kóz aldınızǵa keltiriń, siz atqa aylanıp qaldıńız, qolǵa úyretilgen ferma atı bolıp tınısh ǵana jasar ma edińiz yamasa jabayı at sıyaqlı qıyınshılıqlardan qorqpay, gúreser me edińiz? Juwaplarıńızdı dálillewge háreket etiń.*
2. *«Azatlıq – barlıq nárseden ullı» degen temada kishi kólemli shıǵarma jazıń.*

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısıń.

KEÑESBAY ALLAMBERGENOV

(1954)

K. Allambergenov 1954-jılı 7-noyabrde Qaraózek rayonında tuwılǵan. Qaraqalpaq mamleketlik pedagogikalıq institutınıń tariyx-filologiya fakultetin pitkeren.

1985-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs janrı» degen temada kandidatlıq, 1997-jılı «Qaraqalpaq xalıq dástanı – Edige» degen temada doktorlıq dissertaciya-sın jaqlaǵan.

Jazıwshınıń «Qıyın ótkel» (1983), «Dárbent» (1985), «Ómir máwritleri» (1987), «Dárya tartılǵan jıllar» (1992), «Quslar qaytqan kún» (1995) atlı povestler hám romanları basılıp shıqtı.

Gúrriń hám povestleri ózbek, qazaq, noǵay, rus tillerinde jarıq kórgen.

K Allambergenov – Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıǵınıń laureatı (1993).

1984-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

KÚSHIK HÁM BALA
(gúrriń)

Gúrrińdi oqıń.

Bul temada:

- *Gúrrińde mehir-miriwbet, adamgershilik pazıyletleri sóz etiledi;*
- *Tábıyattı patashılardan saqlaw, qorǵaw máseleleri kúshik hám bala obrazı arqalı beriledi.*

Ol tań jańa saz berip atıp kiyatırǵanda ǵana óziniń qalanıń eń shetki kósheleriniń eń aqırında úyilip atırǵan taw-taw taslandı zatlardıń arasında jatırǵanın ańladı. Kúshik bul waqıtta taslandı zatlardıń: lágen-lágen kirdiń suwı, shubatılıp shobıtı shıqqan

Mehribanliq degende neni túsinesiz?

látte shúberekler, aynanıń sınıqları, janıp kúl bolğan otınınıń qaldıqları, jazıwları jayıp ketken qağazlar, hár túrli metall sınıqları, bırshıp atırğan pomidor, piyaz, kartoshkanıń qabıqları, kesektey teńkeyip atırğan jartı-jartı appaq nan bólekleri, súyek-sayaqlar ekenin bilgen joq.

Jumılğan kózlerin áste ashıp, erinsheklilik penen tóbeshikti bir aylanıp shıqtı. Soń, endi ne qılsam eken degendey qızarıp kiyatırğan aspanğa tigilgeninshe turıp qaldı.

Átirap jaqtılanıp, quyash arqan boyı kóterilgen payıtta, ol bul jerde bir ózi ğana emesligin bayqadı. Álle qáyerlerden párleri menen tumsıqları pataslıqlardan shubarlanıp ketken bir shoğır shimshıqlar ushıp kelip, úyindini shoqıp, tintkiley basladı. Há demey jağımsız ızıldasqan shıbınlar kóbeyip, kúshiktiń ústi-basına qonıp ábden mazasın ketirdi.

Kúshiktiń taslandılar arasında awhalı qanday edi hám bunday jağdayğa túsıwine ne sebep boldı dep oylaysız?

Shimshıqlardıń tapqan azıqların, shoqıǵanların gúzetip jatırğan kúshik usı payıtta ğana óziniń ash ekenligin sezdi. Tamaǵınan ótkendey azıq izlep ornınan súyretilip turdı. Bir-eki bólek nan taptı, shala jelingen súyekti uzaq ğayzadı. Qarnı biraz toyınǵanday bolıp, aqırı úyindiden alıslaw barıp sozılıp jattı. Anda-sanda shimshıqlar menen ğarǵalardıń dawısları esitilgeni bolmasa, átirap jum-jirt edi. Izli-izinen kelip pataslıqlar tolı sheleklerin tógip atırğan adamlardıń da onıń menen isi joq. Usı payıtta qala tárepten esken samal kúshiktiń murnına jaǵımlı iyis alıp keldi. Eriksiz ótmishin esine salǵanday boldı.

Ol bir umtılıp ornınan turmaqshı bolıp edi, shap qabırǵası shanshıp awırıp, erksiz ornına qayta jatıwǵa májbúr etti. Sonda ğana keshe onı ayamay urǵanın, mańlay aldına tiygen soqqınıń zardabın eslegendey boldı. Quyrıǵın áste-aqırın bir-eki bılǵap qoyıp ornına qayta sozıldı. Taslandı zatlardıń jağımsız iyisi kewlin aynıtıp jiberdi. Jáne ornınan turmaqshı bolıp bir umtılıp, lekin shaması kelmegendey qayta jattı.

Dáslepki bir-eki kún usılayınsha ótti. Kúshik bara-bara buǵan da kóndi. Shıbınlardıń ızınlawına, jağımsız iyiske de, hátte, pataslıqlar arasınan tabatuǵın nesiyesine

de jerkenbey qaraytuǵın edi. Kelip-ketip turıwshılar da onı tanıytuǵın boldı. Kúshik, hátte, kimniń qanday zat ákelip tógip ketetuǵının da biledi. Tań azan menen hasasın taqılatıp keletuǵın ǵarrınıń sheleginde qaǵaz-paǵaz, sıpırındıdan artıq hesh nárseler bolmaydı, murnı ǵarǵanıń tumsıǵınday sozılǵan kózáyneklı hayaldıń tókken nárselerin, hátte, iyiskelep te bolmaydı, miyińdi aylandırıp jiberedi...

Bir kúni azanda áwelgi xojeyininiń **genjesine** usaǵan bir bala shelegin shetirekke qoydı da, kúshikke tigilip turıp qaldı. Kúshik bul jaǵdaydı kútpegenlikten, qorqınıshtan qaltırıp ketti. Durıs, balalar urıspaydı. Mına balanıń da jaqsı niyette ekenligi júzinen kórinip turıptı. Biraq onıń ata-anaları qanday minezdegi adamlar eken?... Kúshiktiń ja-raqatlangan jerleri jáne sırqırıp awırǵanday boldı. Ayaq ushınan basıp áste jaqınlap kiyatırǵan balanı jatırqap, patas taslandılardıń arasına qaray qashtı. Bala kúshikti uslay almaytuǵının sezip bosǵan shelegin kóterip, úyine qaray ketip qaldı.

genjesi – shańaraqtaǵı eń sońǵı bala, eń sońǵı perzent

Kúshik bala ketiwden zıp etip taslandınıń qasına keldi de, dárhal turıp qaldı. Ol jewge jaraytuǵın zat emes eken. Qızǵısh tartqan qaǵazlarda qap-qara shıbınday háripler. Átteń, kúshik bunda ne jazılǵanın túsınbes edi. Al, eger túsingeninde bar ǵoy, onda ol mına sózlerdi oqıǵan bolar edi.

Evropalıardıń sheleginen taslangan qaldıq zatlardıń quramında neler bar edi?

...«Hárbir francuzdıń taslandı zatlar sheleginde hár kúni bir kilogramǵa jaqın qaldıq zatlar jıynaladı. Evropanıń basqa da ellerinde derlik usınday: yaǵnıy, bul ellerde hár jılı hárbir adam Daniyada 230 kg, Lyuksemburgtı 400 kg, Angliyada 272 kg muǵdarında turmıshlıq «kerek emes zatlar» dóretdi. Ilimpazlardıń esaplawlarına qaraǵanda, evropalıardıń sheleginen taslangan qaldıq zatlar muǵdarında 10-20 payızǵa deyin kúl, 15-30 payızǵa deyin azıq-awqat qaldıqları, 20-40 payızǵa deyin qaǵaz hám karton, 1-6 payızǵa deyin látte shúberek, shobıtlar, 2-6 payızǵa deyin metall sınıqları bar. Biraq biziń ásirimizdiń ximiyalıq eń jaqsı negizgi «ónimi» bolǵan plastmassa taslandıların qalay paydalanıw kerek? Jaǵıp paydalanıw? Bul – demek, ashıq hawamızdı qáwıplı uwlı gaz benen záhárlew degen sóz. Al, jer sharı taslandı zatlar «uyası» emes...

Kúshik bulardıń heshqaysısına túsınbegenine nalıńanday muńayıp turdı, soń úmiti push bolıp, quyırǵın bilǵañlatıwı menen ornına kelip jattı.

Kúshik balanıń shawqımlı dawısınan oyanıp, alǵa atlıqqanı da sol, ózin qapshıqtıń ishinde ekenligin bir-aq sezıp qaldı. Tıpırshıladı, qańsıladı, aqırı jańa xojasına boysıńanday dawısın páseńletip, átirapqa qarap bara berdi. Balanıń bolsa eki kózi quwanısthan parlap, ózinshe gúbirlenip sóylep barar edi.

Mine, balaniń úyi. Óz aldına hár túrli awqatlar alıp kelip ushıp-qonıp júr. Kúshik tosınnan kelgen bul baxıtqa isenerin de, isenbesin de bilmey, állekim aldındağını tartıp alatuğında órli-ğurlı jalmap atır. Ráhát degen bunda eken!

Usılayınsha bala menen kúshiktiń doslıǵı baslanıp ketken edi. Olar keshke shekem úy aldındaǵı maydanhada biri-birin quwıp, gúresip oynadı. Sharshaw, zerigiw degenniń ne ekenligin de bilgen joq. Biraq kúshik ushın quwanışlı bolıp baslanǵan bul kún de kewilsizlik penen tamamlandı. Maydanhada tosattan payda bolǵan hayal balaǵa baqırıp, kúshikti qolına ilingen tayaq penen ura basladı. Biyshara kúshik endi ne qılsın, ilajsız taslandılar úyilip atırǵan tárepke qańsılawı menen qashıp ketti.

Erteńine bala kúshikti izlep taslandılar úyindisi janına keldi. Áweli kúshik baladan qashsa da, sońınan onıń mehribanlıǵın eslegen yańlı qasına kelip erkeley basladı. Bala onı ayırıqsha bir mehir menen qushaǵına aldı. Kúshik bolsa dáslep balanıń qolların, sońınan júzlerin jalay basladı.

...Jáne qalaǵa qaytıp bardı. Keshke shekem bala menen áwelgidey bir-birin quwıp oynadı, awnap «gúreske» tústi. Bul ret bala kúshikti sol burınǵı ornına shekem ertip keldi, soń ózi qaytıp ketti.

Erteńine de usılay oynadı, soń bul ekewi ushın ádetke aylanıp ketkendey boldı.

...Jazdıń ıssı kúnlerinde taslandı zatlar «minarı» ábden iyislenip, dem alıw da qıymılasar edi. Kúshik bul waqıtları tań azannan keshke shekem, balanıń úyi átirapında aylanıp júretuǵın boldı. Sharbaya hayal joq waqıtları onıń menen qumarı tarqaǵansha birge oynaydı. Eger, bala úyinen shıqpaǵan payıtları, kúshik bir shette shońqayıp onı kútkeni-kútken.

Taslandı zatlardı órtewdiń tábiyatqa zıyanı haqqında nelerdi bilesiz?

Bir kúni azannan baslanǵan jawın túske shekem toqtamastan sheklep quydı da turdı. Balanıń úyi aldındaǵı garaj qasında arman-berman gezip júrgen kúshik te ábden jawradı. Tústen keyin kún shıǵıp, kún oǵırı ısıp ketti. Biraq negedur baladan dárek bolmadı. Kúshik uzaq kútti, bala kelmegen soń shapqılap bir ózi oynay basladı, onıń menen «gúreske» túsip atırǵandaǵıday háreketler eter edi. Keyin qáwipleniwdi de umıtıp, balanıń esigine jaqın kelip otırdı. Ishkeriden tanıs dawıslı hayaldıń jılap atırǵanı taltal qulaǵına kelgendey boldı. Qulaǵın tikireytip dıqqat penen tıńlay basladı. Balanıń mırısqan, biraq ózine júdá áziz bolıp ketken dawısın esitkende, shıday almay wáwildep qańsılap jiberdi. Usı payıt qapı pát penen ashılıp onnan kóringen ashıwlı hayal baqırıwı menen oǵan tayaq ılaqtırdı. Kúshik awır soqqıǵa shıdamay wańqıldawı menen bası awǵan jaqqa qashıw menen boldı.

Keshqurın balanıń úyi aldına qızıl belbewli mashına kelip toqtadı. Adamlar onı kóterip shıǵıp mashınaǵa salıp atırǵanda, kúshik shıday almay qańsılap olarǵa

jaqınlastı. Bala basın áste kóterip oǵan qaradı. Bir kúnde solǵın tartıp qalǵan balanıń kózlerinde quwanış ushqınları parlap ketkendey boldı. Kúshikti sezip qalǵan adamlar onı jáne tayaqlap quwa basladı.

Balanı alıp ketti. Bunnan soń onnan dárek bolmadı. Kúshik kózin joldan úzbey balanı kúter edi...

Kúshik balanı ne sebep ıntıǵıp kúter edi?

Kúshik hár kúni bala esigi aldına kelip mehribanın kúter, ol shıqpaǵannan keyin ilajı qurıp burınǵı ornına qaytar edi. Tuwrı, kóshede balalar kóp edi, lekin olardıń heshbiri de sol ekinshi xojeyininiń ornın basa almaydı. Qıyalında kózlerinen mehribanlıq shuǵlası parlaǵan sol bala ketpes edi.

Bul kúni de ádettegidey balanıń úyi tárepine jol aldı. Úy aldında toqtap turǵan qızıl belbewli mashinanı kórip ayrıqsha kewillilik payda bolǵanday qádemini tezletti. Lekin, birden qulaǵına hayaldıń jılaǵan dawısı esitilgendey boldı. Kúshik birnárseni sezgendey quyırǵın qısıp berirekte toqtadı da, jáne sol quyash tárepke tumsıǵın sozıp ayanıshlı qańsılap jiberdi. Bul kúni kúshik qarańǵı túskenше úy átirapında gezip júrdi de qoydı. Biraq ol óz maqsetine erise almadı, bala qaytıp shıqpadı.

Kúshikke mehriban balanıń basqa kóshe balalarınan qanday ayırmashılıǵı bar edi?

...Kúshik hár kúni azanda úy aldına keliwdi toqtatpas, balanıń dalaǵa shapqılap shıǵıp, onı bawırına qısıwın, erkeletiwlerin ańsar edi. Bul úmiti birazǵa shekem úzilmedi, lekin aqır kútkenin qoydı. Jáne sol taslandılar úyilip atırǵan tóbeshikke kónligiwge májbúr. Biraq onı endi bul jerdegi shimshıq penen ǵarǵalar, shıbınlar menen qurt-qumırsqalar onshellı qızıqtırmadı, barlıq qıyalı kelip-ketip turǵan adamlarda edi.

Kúshik bir puta túbinde sozılıp jatqan qálpinde úshinshi xojeyinin kúter edi...

Siziń balanıń anasına múnásibetińiz qanday, onıń isi durıs pa edi?

Gúrriń mazmunı boyınsha sáwbetlesiw.

1. «Kúshik hám bala» gúrrińin oqıw arqalı qanday sezimge iye boldıńız?
2. Taslandı zatlardıń ana tábiyatımızǵa zıyan keltirmewi ushin sizler ne islegen bolar edińiz?
3. Kúshik insanalardan qanday jaqsı pazıyletlerdi kútti?
4. Tábiyattı qorǵaw haqqında jeke pikirlerińizdi aytıń.
5. Eger de kúshik siziń qolıńızǵa túsip qalsa ne isler edińiz?

II BÓLIM

KÓZLERIME SÚRME TUWǴAN TOPÍRAQ «ALPAMÍS» DÁSTANÍ

Qaraqalpaq xalqı dástanlarǵa oǵada bay xalıqlardıń biri. Solardıń ishinde «Alpamıs» dástanı ayrıqsha orın iyeleydi. Bul dástan barlıq jırawlardıń repertuarında bolǵan. Jáne kópshilik qazaq, ózbek, bashqurt, tatar, altay sıyaqlı xalıqlardıń arasında da keńnen taraǵan.

Dástan óziniń tereń xalıqlıǵı menen ayırılıp turadı. Sonlıqtan da xalıq bul dástandı súyip tıńlaǵan, onıń ideyası, kórkemlik ózgesheligi, syujetlik qurılısı, unamlı obrazlardıń xalıq birligi ushın islegen gúresleri xalıqtıń júreginen keńnen orın alǵan. Dástannıń ideyası bólinip ketken ruw, qáwimlerdi biriktiriw, pútin bir tutas el, xalıq bolıp jámlesip jasaw ideyasın alǵa súredi. Bunnan tısqarı dástanda sırt el basqınshılarınan gárezsiz jasaw, basqınshılıqtı qaralaw, adamgershilikti, doslıqtı qádirlew sıyaqlı pazıyletler joqarı bahalanadı. «Alpamıs» dástanında da barlıq eposlardaǵı sıyaqlı xalıq idealındaǵı unamlı obrazlar menen birge, olarǵa qarama-qarsı basqınshı, jawız unamsız kúshler arasındaǵı gúres sóz etiledi.

Bul dástan qaraqalpaq xalqınan basqa qaysı xalıqlarda ushırasadı?

Dástannıń bas qaharmanı – Alpamıs. Ol kútá jas waqtınan-aq batırlıǵı menen kózge túsedı. Jalǵız ózi jat elde júrgen Gúlparslıdı alıp qaytıw ushın qıyınshılıqlardan, jat eldegi dushpanlardan qorqpastan qalmaq jurıtına atlanadı. Onıń ushın ózine múnásip tulpar Bayshubardı tańlay biledi hám kóp jılqınıń ishinen quyırǵınan uslap toqtatadı, onı ózine baǵındırıp, minip aladı. Altı kúnshilik jolda kiyatırǵan Alpamıstıń Bayshubar atınıń tuyaǵınıń sestinen jata almaǵan Qarajannıń hawlıǵıwı, atınıń qorqıp, seskeniwi, Alpamıstıń batırlıǵınan derek beredi. Dárbent jolda jatırǵan Qarajan menen Alpamıstıń ushırasıp gúreske túsiwi, qalmaq eliniń ataqlı batırı Qarajan menen gúresip, onı jeńiwi asqan palwanlıqtıń, batırlıqtıń belgisi esaplanadı. Sebebi Qarajan da qalmaqlardıń eń kúshli batırı, Tayshıxan patshanıń barlıq láshkerlerine

jalgız ózi teń keletuđın batır. Bul ushırasıwda Alpamıs mártliktiń úlgisin kórsetedi. Ol hesh qorqpastan, birinshi gezekti Qarajanğa beredi. Onnan Alpamıs basım kelip gúreste jeńedi. Dástanda Alpamıs obrazındađı batırılıqqa qosımsha adamgershilik, miyrimlilik qásiyetler de bar. Ol dárbent jolda Qarajanniń ústinen jeńiske eriskennen soń, keshirim berip, mártlik etedi. Jeńilgen Qarajan menen dos boladı. Bul doslıq eki el arasındađı doslıqtıń kórinisi boladı. Óziniń Bayshubar atın Gúlpارشınğa belgi, dálil sıpatında kórsetiwge sorağan Qarajanğa hesh ekilenbesten tulpar atın isenip tapsırıp jiberedi. Bul bir tárepten doslıqqa sadıqlıqtı, isenimdi bildirse, ekinshi tárepten batırdıń isengishligin, ańqawlıđın bildiredi. Alpamıs kóp qıyınshılıqlar menen qalmaq eline kóship ketken qalıńlıđı Gúlpارشındı jat eldegi dushpanlarınan qorqpastan, altı aylılıq joldan jalgız ózi alıp qaytadı hám gózlegen maqsetine erisedi. Alpamıs bunnan soń qalmaq jurtna ekinshi ret atlanıs jasap, jalgız ózi Tayshıxanniń esap-sansız kóp láshkerine qarsı urıs júrgizip, ózin zindannan qutqarıwğa sebepshi bolğan shopan Áshimdi qalmaq eline patsha etip qoyadı. Bul Alpamıstıń óz wádesiniń ústinen shıđıwı edi. Soń qalmaq eline kóship ketken xalqın óz eline qaytarıp alıp qaytadı. Bunnan batırdıń óz ruwın, óz xalqın birlestiriwge umtılwı ayqın kórinedi.

Solay etip, dástanda Alpamıs obrazı batır, palwan, mergen, sheber sazende, dostına miyrimli, haq kewil, hadal niyetli etip súwretlenedi. Onıń obrazındađı bul sıpatlar xalıqtıń kútken ármanına muwapıq jasalğan. Óz elin jawdan qorđaytuđın batır, er júrekli bala bolsa eken degen xalıqtıń ármanınıń sáwlesi.

Dástandađı unamlı obrazlardıń biri Gúlpارشın obrazı. Gúlpارشın dástanda hám-mesinen burın batırğa ılayıqlı ómirlik joldas, asqan aqıllı hám zeyinli etip kórsetiledi. Ol óziniń tuwğan jerin shın júrekten súyedi. Gúlpارشınıń ákesi Baysarı qudası Baybóri menen ókpelesip, óz eli Baysındı taslap qalmaq eline kóship baratırđanda, Gúlpارشın anası menen birge ákesiniń tuwılğan jerin taslap, basqa jurtna ketiwine qarsılıq bildiredi. Ol tuwılıp ósken jeri Baysın elinen ayırılğanına qattı qayđıradı, óz eline bolğan súyiwshilik, xoshlasıw sózlerin aytadı. Onıń ózine tán artıqmash bir minezi – aldağını sezgirlik, zeyinlilik hám tapqırılıq penen biliwi. Ol óziniń aqıllılığı menen eń qıyın jağdaylardan qutılıw jolın tabadı. Gúlpارشın sonıń menen birge, óz sózinde turatuğın, bergem wádesinen taymaytuğın, turaqlı etip kórsetiledi. Ol óziniń dushpanlarına bergem wádesin de aqlap shığadı. Gúlpارشın Alpamısqa Tayshıxan hám Qarajanniń jibergen adamlarınıń aldında wáde etkenligin hám usı wádesin orınlamağansha qaytpaytuğını bildiredi. Gúlpارشın batırdıń tek súygen yarı ğana emes, sonıń menen birge ol qıyınshılıq jağdayda batırğa óziniń aqıllı menen kómek beretuğın aqlıgóy dostı da boladı. «Alpamıs» dástanında usınday unamlı obrazlar menen qatar unamsız obrazlar da orın alğan. Olar qalmaq patshası Tayshıxan, Ultan qul, Mástan kempir tağı basqalar. Olar dástanda kúshli jek kóriwshilik penen súwretlenedi. Dástanda Tayshıxan patsha ádilsizlik, zulımlıqtıń belgisi sıpatında háreket etse, onıń qorrandozı, Mástan kempiri, jağmpaz wázirleri zulımlıqtı iske asırıwshı qurallar sıpatında jumsaladı.

Bul temada:

- «Alpamıs» dástanında tuwılğan jer qádiri, doslıqqa sadıqlıq, adamgershilik máseleleri Alpamıs, Gúlpارشın, Qarajan obrazları arqalı beriledi;
- dástanda hár qıylı kórkemlew quralları menen tanısamız;
- dástan syujetin úyrenemiz.

«ALPAMÍS» DÁSTANÍ (Dástannan úzindi)

Qalmaqtıń aldı bálent taw edi, hárbir tawı aspan menen barabar, qalmaqqa óte-
tuǵın basqa jol joq edi. Tawdıń soqlıǵıspası, bir góne kezeń jol bar, oǵan «Taban jol» dep
at beretuǵın edi.

– Márt bolıp dabil qaǵayın,
Qara atqa tumar taǵayın,
Altı ay on kún tolgansha,
Aqsham bolıp shıńdawıl.

Kúndiz bolıp qarawıl,
Altı ay on kún tolgansha,
Qara attı tawda baǵayın,
– degen Qarajanda birden qıyal pay-

da boldı. Tayshıxannıń qalasınan shıǵıp, eki kún jol júrip, Taban jolǵa baradı. **Selewge**
attı baylaydı, bir azǵantay qara tastı shekesine qoyıp, kók shekpendi ıyǵına jamlıp,
Qarajanday qaysar palwan uyqıǵa ózin shaylaydı.

Bir kún jattı Qarajan,
Eki kún jattı Qarajan.
Bes kún ótti aradan,
Hesh jerden keler xabar joq.
Jeti kúnler tolganda,
Yarım aqsham bolǵanda,
Uyqısı jatsa kelmeydi.
Qáddi boyı qaltırıp,
Say-súyegi sırqırıp,
Seskenip turdı Qarajan.

*selew – shólde ósetuǵın
ósimlik*

Qarajan neden qáweterde edi?

Qarajannıń ashıwı kelip lábin tislep, qolın
mushlap, mańlayın tırıstırıp turıp, óz-ózinen
ashıwlanadı. «Maǵan ne waqıya boldı, – dep bálent
tawdıń basına shıǵayın, kóz jiberip qarayın, qulaq
salıp tıńlayın, qashqan bar ma, quwǵan bar ma, qu-
wıp jetip shanışqan bar ma, ya kiyatırǵan dushpan
bar ma?»

Bálent tawdıń basına,
Sekirip shıqtı Qarajan.
Kóz jiberip qaradı,
Qulaq salıp tıńladı,
Ya qashqan joq,
Ya quwǵan joq.
Quwıp jetip shanışqan joq,
Kórinip jatqan dushpan joq,
Bir maydan turdı erbeyip.
Bilmeydi joldıń alısın,
Keldi quldıń namısı,

Qulaq salıp tuńlasa,
Uzaqtan kelip turıptı,
Qarajanniń qulaǵına,
Tawda jortıp kiyatırǵan bir tulpardıń,
Tasqa tiygen doynaǵınıń,
Dúrs-dúrs etken dawısı.

Bul ne eken kiyatırǵan dep, dos pa eken, dushpan ba eken, er me eken, sher me eken, bul ǵoy sháharge keler dedi, keletuǵın zat joq, tań ata keler deydi. Keletuǵın zat joq, **sáske**de keler, **pesin**de keler, búgin keler, erteń keler. Aradan altı kún ótti. Qarajanniń da tawdıń basında silesi qattı.

***sáske** – azanda kúnniń biraz kóterilgen waqtı*

***pesin** – tústen keyingi waqtı*

Alla ońlap, pir qollap altı kúnlük joldan shubardıń jortıp kiyatırǵan sestin Qarajanniń qulaǵına jetkerip turǵan eken.

Altı kún anıq toǵanda,
Sáhár waqtı bolǵanda,
Sol kiyatırǵan dúrsildi,
Qarajanniń qıyalına.
Jaqınlap kelgen uqsaydı.
Qara atqa erdi salayın,
Ayıldı bekkem shalayın,
At beline mineyin.

Dos ta bolsa, dushpan da bolsa Taban joldan kirgizbeyin, janın alayın degen bir menmenlik payda boladı. Qara atqa minip shúw deydi. Qara at sirá júrmeydi, keyin qarap sheginip, tórt ayaqlap tepsinip, alıp qashpaǵa qayım bola berdi. Hár waqıtta xoshamet ursam, júretuǵın edi, atqa xoshamet urıp kóreyin dep, Qarajan attıń ústinde turıp, atqa qarap, bes-altı awız sóz sóylep turǵan usaydı. Áne, sol waqıtta Qarajan atı menen tiresip atqa qarap sóyleydi:

Qarajanniń atı ne ushın qarap sheginip, tórt ayaqlap tepsinip, alıp qashpaǵa qayım bola berdi dep oylaysız?

– Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?
Keynińe qarap shegindiń,
Tórt ayaqlap tebindiń,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?

Qáteptey awzıńdı ashpaysań,
Dáryaday gúwlep taspaysań,
Aldıńa ayaq baspaysań,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?

Maqpaldan saylap dorba ildim,
Kishmishten saylap jem berdim,
Jemińdi qashan kem berdim?
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?

Mudam jortqanıń órmedi,
Qulaqtan alǵanıń termedi,
Kelgenler bizden zormedi,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?

Alıp edim al menen,
Alpıs eki tuwar mal menen,
Júyrikler degen dań menen,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?

Mingeniń bálent tawmedi,
Kiyatırǵan bizge jawmedi,
Kelgenler bizden ǵawmedi,
Ne kórdiń, qara at, ne kórdiń?

Begler qurǵan shatır ma,
Aldında jolbarıs jatır ma,
Kelgenler bizden batır ma,
Ne kórdıń, qara at, ne kórdıń?

Óter me dáwrán biyqarar,
Eglenseń keter ıqtıyar,
Shúw desem, nege júrmeysen?
Jamanlatqır janıwar!

Sol waqıtta atı menen tiresip tursa Qarajan, tań atıp óyer-búyerdegi adam kóri-netuǵın waqıt bolǵan eken. Kóz jiberip qarasa, tawdan túsip bir bala kiyatır, astında on urǵanda bir jortpaytuǵın bir yabı.

Ayaqları topıshaq,
Quyriq-jalı bir qushaq,
Ústinde bir bala kiyatır,
Zálel etken bazarshıday salbırap.
Atrarı bar ırǵayday,
Moyınları quwrayday.
Qarajannıń kózine,
Kórinedi-aw, sol bala,
Qus urǵan qara torǵayday.

Qarajannıń kózine Alpamıs hám Bayshubar qanday bolıp kórindi? Dás-tanda bul waqıyanı súwretlewde qanday kórkemlew qurallarınan paydalanǵan?

– Há bátshem-ay! Diywananıń hasasınday baladan qorqıp turǵanıń ba? – dep atqa bas demey, kóz demey, qamshı urdı. At sonda da júrmedi, Qarajandı kózge ilmedi, keyin qarap serpilip, qashpaǵa qayım bola berdi. Sol waqıtta qorqqanlıǵın bildirmey badabad urıp, jol bolsın sorap turǵan usaydı:

– Hawa jawsın, aydın kóller hól bolsın,
Jıldan-jılǵa kem dáwletin mol bolsın,
Qaysı elden, qay sháharge atlandıń,
Qıllı kók yabılı bala jol bolsın?

Keyin qarap atındı bur, qayta ber,
Kóp eglenbe, bende basın tarta ber,
Janın sawǵa, basın sawǵa ózińe,
Kóp eglenbe, ladan zańgar, qayta ber.

Sol waqıtta Alpamıstıń qattı qáhári kelip:

– Men mingenmen Bayshubardıń beline,
Dushpan qorqsın, jortqan attın demine,
Joldı bosat, bajbanbısań, qul zańgar,
Saparım bar Tayshıxannıń eline.

Qarshıgamdı saldım aydın kólime,
Qıyal menen mindim shubar beline,
Bar, júre ber, bajbanbısań eneǵar,
Qorqar uǵlan atasınıń belinde.

Qarqaram bar bir basımda shoqtan shoq,
Men jılayman, jaratqanǵa qayırım kóp.
Bosat joldı bajbanbısań eneǵar,
Qorqaq bala enesinen tuwǵan joq.

Ózińdi márt, meni námárt deyseń be?
Alartıp kózińdi meni jeyseń be?
Joldı bosat bajbanbısań eneǵar,
Kelgen bala sennen qorqar deyseń be?

Qarajan: – Lashın salıp gezgen aydın kólinen,
Hárkim aytar kelgen gáptiń jóninen,
Segbir menen atlanıpsań jas uǵlan,
Sen shıǵıp eń qay patshanıń elinen?

Sol waqıtta Qarajanǵa qarap álinde sazı joq, tilinde sózi, malınıń deregin sorap turǵan usaydı. Áne, sonda batır ne dep tolǵap turıptı:

– Baysın eldiń bas-basına biyi bar,
Ayta bersem kóp sózimniń júyi bar.
Jeti jıl bolǵandı bir bay kóshkeli,
Bir belgisi aq bógenek úyi bar.

Qartayıptı tek shıqpaǵan janı bar,
Ol sorlınıń ne kewlinde halı bar.
Jeti jıllar boldı bir bay ketkeli,
Bir belgisi tórt túlikli malı bar.

Baydıń qollarında tilla sazı bar,
Aq úyinde at kótermes nazı bar.
Kórseń-bilseń xabarın ber, qul zańǵar,
Bir belgisi Barshın atlı qızı bar.

Alpamis Qarajannan kimniń dáregin soradı hám buǵan Qarajan ne dep juwap berdi?

Qaratawdıń qabaǵında qar bar ma,
Jigitlikte namıs penen ar bar ma.
Men kelemen Baysın – Qońırat elinen,
Siziń elde Barshın atlı yar bar ma?

Áne, sol waqıtta Qarajan qolina pıshaq tiygendey bolıp: «Mına batshaǵardıń aytıp turǵanı at dep, túye dep tursam, biziń Barshındı ayta ma? – dep Alpamısqa bad urıp turǵan usaydı:

– Qazan urıp, solǵan baǵdıń gúline,
Qayıl bolıp keldiń be qutlı ólimge.
Janıń sawǵa qayt keynińe, qurımsaq!
Barshınjandı ala kórme tilińe.

Qara atıma tastan aqır oyǵanman,
Namıs penen arǵa ózim tolǵanman.
Basiń amanında qaytqıl keynińe,
Barshınjandı ózim alıp qoyǵanman.

Qara atımdı minip shıqtım dúzlerge,
Sendey ladan kórinbeydi kózlerge.
Janıń sawǵa qayta bergil keynińe,
Ólmey Barshın berilmeydi sizlerge.

Sol waqıtta Alpamıs ne dep bad urıp turıptı:

– At súringen bálent tawda qıyadash,
Ashıw menen tógeyin be kózden jas.
Ózi ólmey erdiń malı sińe me?
Há! Joldı bosat, atańa nálet qızıl bas!

Sawash kóterip júrgen narımdı,
Haq jetkergey jılaǵanda zarımdı,
Ózi ólmey erdiń malı sińe me?
Alsań, óltirip al, Barshın sulıwdı.

Aq nayzaǵa jumırı pitken bilegim,
Seni kórip háwij urıp tur júregim.
Alsań, óltirip al Barshın sulıwdı,
Sendey quldı yaratqannan tilegim.

– Atispaq kerek pe, alispaq kerek pe, bunsha nege bad urasañ, eneǵar! Alsañ óltirip al, Barshın yarımdı. Berseñ, eglenbey ber, sawash jaydıñ deregin, – deydi.

Qarajan Alpamis penen ushırasqanda ne ushın gúresti qáledi? Sebebin aytıñ.

– Pay, eneǵar! Men bad urıp qaytadı dep tursam, bul maǵan atispaq kerek pe, shabıspaq kerek pe, dep tur ǵoy, buǵan atispaq kerek desem, seniñ topıraǵına keldim dep, maǵan miyman boldım dep, áweli buǵan máwlet jeter, uzaqta turıp oq atsa, qolı pátli bolsa, ózi mergen bolsa, jan jerime tiyse, ármanlı ólip ketermen-aw! «Shappattay balanı jerge sińirmey nesi bar?» – degen Qarajannıñ kewline bir menmenshilik keldi:

– Atlarǵa taqqan tumarım,
Kóp qalmastı ármanım,
Min atıńnıñ beline,
Bizden bolsa qumarıñ.
Qarajan mindi qara atqa,
Alpamis mindi shubarǵa,
Eki birdey palwanlar,
Kirdi endi ǵayratqa.
Ekewi tawdıñ qarında,
Bir-birine at qoydı,
Qarsılasıp qaradı,
Jaǵaǵa qollar saladı.
At ústinen alıstı,
Jaǵaǵa qol salıstı,
Birewi arman tartadı,
Birewi berman tartadı.
Eki batırdıñ kúshine,
Shıday almay atları,
Tawdıñ qara tasına,
Dizerley berip jıǵıldı.
Attan jerge túsedı,
Sawıttıñ bawın sheshedi,
Batır jannan keshedi.
Atların bekkem baylaydı,
Eki birdey palwanlar,
Gúreske ózin saylaydı.
Qarajan shıqtı shep jaqtan,
Alpamis shıqtı oñ jaqtan,
Bir-birine juwırdı,
Eki palwan pánje urdı,
Bir kún udayı ayqastı,
Jıǵısa almadı batırlar,
Ekilenshi kúsinde,
Ayǵır kibi shaynastı.
Jıǵısa almay batırlar,

Eki kún jatıp ayqasti.
Qarajanday qaysarğa,
Hiyle qıldı Alpamıs,
Batır ishinen iledi,
Batır jambas uradı,
Dárpenbedi Qarajan.
Úshlenshi kún tolğanda,
Alpamıstay balanı,
Tarta berdi ózine,
Qan toldı márttiń kózine,
Bir máhálde zor salıp,
Alpamıstay balanı,
Mingizdi qalmaq tizine.
Joqarı silkip almağa,
Quldıń halı bolmadı.
Alpamıstay balanıń,
Ayağı jerge tiymedi.
Sol waqta tústi jalğızlıq,
Er jigittiń basına,
Inim dep keler ağa joq,
Ağa dep keler ini joq,
Alpamıstıń qasına.
Yaratqanğa jalbarınıp,
Pirim, dep qol jayıp,
Jılay berdi Alpamıs,
Qarajannıń qolında,
Ashılğan baǵdıń lalası,
Qabil boldı táwbesi,
Alla, dep jılap júrgende,
Qorqa kórme, balam dep,
Házir boldı qasına,
Qońırat eldi qollağan,
Jayılğan ǵarrı babası,
Jılap júrgen balanı.
Jawırınına pánje urdı,
Awezına túkirdi.

Áne, sol jerde batır Alpamıs:

– Sen ólgennen jer tolmas, bir qul menen bizge dushpan bolmas, qattı qarıwlı er jigit eken, – dep batır ústinen tústi. Ekewi qudanı ortağa saldı, aq siynesin ashtı, qushaqlasıp dos boldı. Sol kúni jatıp, ekewi Daǵıstanda miyman boldı. Erteń namaz waqıtta:

– Endi rasımdı aytayın, jora, – deydi.

Sol waqıtta: Quldıń qolı jazdırıldı,
Kúydi Qarajan miyneti,
Ayağı jerge tiyedi.
Beslenshi kún tolğanda,
Qarajanday qaysardı,
Ash belinen qushaqlap,
Ayağın jerge tiydirmey,
Alpamıstay palwan,
Kóterip ketip baradı.
Qattı qısıp qaysardı,

*Qarajan menen gúreste
Alpamısqa kim járdem berdi?*

Hár jaǵınan Alpamıs,
Jup qabırǵasın sindirdi,
Quldıń kewlin tındırdı.
Jetilenshi kúnde,
Áyne pesin waǵında,
Bir jıranıń boyına,
Dárbent joldıń awzında,
Qurbanlıq qılğan serkedey,
Kóterip urdı qaysardı.
Gewdesine minedi,
Qanjarın tasqa qayraydı,
Búlbúldey batır sayraydı,
Endi shaldım degende,
Shalar jerge kelgende,
Qarqıldap kúldi Qarajan.
– Nege kúldiń qul? – deydi.

Áne, sol waqıtta qaysar jalındı:

– Bul basımda güldey bolğan tárizim bar,
Bir qudadan bes waq namaz qarızım bar,
Óltirmegil dos bolayıq, Alpamıs,
Mendey qaysar palwanıńnıń arzı bar.
Kózlerime tar kórindi bul jáhán,
Mendey qulğa tuwǵan eken zimistan,
Óltirmegil dos bolayıq inshalla,
Qorqqanımnan olla boldım musılman.

– Seniń yarıń biziń jurıta kelip edi, jetti jasında. Aq bulaqtıń boyında, jetti jil mákan etip, on tórtke shıǵıp qız boldı. Mańlayı qara Tayshıxan hám ashıq boldı, men hám ashıq boldım. Ekewimiz on segiz jawshı jiberip ayttırdıq, qız aqıllı eken, bizler aqmaq eken-biz. Seni keler degen bir támesi bar eken, qızıl tilin jalaǵan, barǵan eki elshini qurı sóz benen aldaǵan eken deydi.

Aldaǵanı sol bolǵan:

«Altı ay atın baqsın, dep
Janın otqa jaqsın, dep,
Altı ay on kún tolǵan soń,
Wádeli kún bolǵan soń,
Ullı toydı bersin, dep.
Áskerlerin jıydırıp,
Sárkabın bálent úydirip,
Patshalı dár bent joldıń awzına,
Toqsan úydi tiktirsin,

Sansız qalmaq jıydırsın,
Ullı toydı baslasın,
Qırq kúnshilik jollardan,
At shaptırsın maydanǵa.
Atı ozǵan jigitke,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi tul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Kimińdi bala demeymen,

*Barshın ózine ashıq bolǵan jigitlerdiń dawın qanday jol menen sheshti?
Siziń pikirinizshe, bul durıs pa edi?*

Qırq kúnshilik jollardan,
Atı ozǵan jigitke,
Biy málel ózim tiyeyin», – dedi.

– Barshın bizlerge wáde qılǵan, bir nashardan aldanıp at baǵıp jatqanıımızǵa hám qırq kún boldı, – deydi.

– Juwap berseń keteyin. Barshın qızǵa jeteyin, seniń kelgenińdi bildirip, yarıńdı quwandırıp, súyinshi alıp qaytayın, – deydi.

– Bar kete ber, Qarajan, – deydi.

Qarajan atlanıp kete berdi, arraǵıraq barıp aylanıp keldi: «Bunnan ketsem, Barshınǵa jetsem, lebizime inanbas, sózime qulaq salmas, belgili dushpanı men edim, men dostımniń qasına barıp inanǵanday bir nıshan alayın», – deydi. «Basqa wájin tanımas, bir tanısa, atın tanı, berse atın alayın», – dep qaytıp Alpamıstıń qasına kelip bes-altı awız warsaqı aytıp turǵan usaydı:

– Kewilińe kelmesin dostım qıylı qal,
Sizdi, bizdi xalıq áylegen biri wabar,
Arzımdı esit, dostım bolǵan Alpamıs,
Mendey palwannıń aytatuǵın arzı bar.

Sawash kúni qanlar tolar kózime,
Kiysem lipas jetpeydi igri dizime,
Bunnan barsam inanbaydı Barshınjan,
Bir nıshan ber kórsetkendey ózime, – deydi.

Qarajan: – Ílǵal kúni at quyırıǵın ór, deydi,
Batır edim, tamashamdı kór, deydi,
Tanımas Barshınjan basqa zatińdi,
Astıńdaǵı Bayshubardı ber, – deydi.

Alpamis: – Moyingá taǵılǵan tillá tumardı,
Sawash kúni tarqatarman qumardı,
Isenbeymen saǵan, dostım Qarajan,
Bere almayman hám joldasım shubardı.

Altın kámar qup jarasar belime,
Jekke-jalgız keldim qalmaq eline,
Qımbat baha meniń mingen shubarım,
Alıp qashıp keterseń qalmaq eline.

Qarajan: – Xızmetińe men ózimdi saylayın,
Seniń ushın shiyrin jandı qıynayın,
Bere ber, dostım, inanıp maǵan,
Alıp qashsam tas tóbemnen quday urar bizlerdi,
Qara atımdı qazıǵıńa baylayın.

Sol waqıtta Qarajanniń qaradı júzine, inandı sózine, ertlep Bayshubardı Qarajangá berdi. Qarajan atlanıp Barshın jatqan boz ordaǵa qarap júris qıldı. Qarajan ketip baratır, Alpamis qalıp baratır. Arraǵıraq barganda Alpamis oylandı:

– Bul zańǵar yabı menen maydanǵa da shıǵar. Qamshı urar, alıp qashıp, shermende qılar. «Attıń sırı iyesine málim» degen, Qarajangá attıń sırın betine aytıp jibereyin, degen bir qıyal payda boldı.

Ketip baratqan Qarajanniń keyninen Alpamis juwırıp baratır, eglen dostım Qarajan, – deydi, sol waqta Qarajan **eglendi**, dostına qarap Alpamis sóyledi:

– Bizler kelgen musulmanning alımdı,
Sizler júrgen din bilmegen zalımdı.
Eglen jora, attıń sırın aytayın:
«Attıń sırı iyesine málimdi» .

Sen túserseń haqtıń tuwrı jolına.
Attı berdim sen qalmaqtıń qolına,
Ara shólge shıǵa qoysañ jorajan,
Qamshı urma shubar yabı jonına.

Hámmelerden ladan bilme bizlerdi,
Yalǵan dep oylama mına sózlerdi,
Yabı bilip qamshı ursañ shubarǵa,
Alıp qashıp keter, jora, sizlerdi.

Arıǵan basıńnan qayǵı dumandı,
Qamshı ursañ saladı aqır zamandı,
Yabı bilip qamshı ursañ jonına,
Jora, meni kórmekligiń gúmandı.

Qarajan: Qalmaqlarda sensiz dáwrän súrmeyin,
Bayshubardan basqa attıń qádirin bilmeyin,

eglendi – irkildi

Egley berme, irke berme, Alpamis.
Quday ursin, paygambar ursin.
Olla qamshi urmayin, – deydi.

Sol waqıtta Qarajanniń qaradı júzine, inandı sózine, «Bar kete ber, jora», dep juwap berdi. Qarajan attıń basın ońgarıp, Barshın jatqan boz otawğa júris qıldı. Bir qumdı asıp tústi, batırdıń qarası shókti. – Pay, mańlayı qara qońıratay aqılsız xalıq bolmaydı. Bir qıllı jaman yabını kútá maqtaydı. Meni alıp qashqanda góрге alıp bara ma, ayağım jerge tiyeyin dep tur. Basın irkińkirep, ayağın záńgige tirep, bir qumniń túserliginde Qarajan ásterek shubarğa bir qamshı urıp jiberdi.

Baxtın alla ashadı,
Shubar hám qaynap yoshadı,
Bir qamshığa shıdamay,
Mańlayı qara Qarajandı
Bayshubar alıp qashadı.

– Moynıńa taqqan qos tumar,
Ayağay meni birubar,
Ollager qamshı urmayın,
Billáger qamshı urmayın,
Turha-turha, janiwar!

Erge ózi jaygaspay,
Tartsa kúshi jetpedi,
Attıń ústinde Qarajan,
Lıq-lıq atıp shubarğa,
Xoshamet urıp baradı:

Maydanda qurdım saltanat,
Tapsırdı dostım amanat,
Olla urmayın sizlerdi,
Billá urmayın sizlerdi,
Lıq-lıq kózińnen árebi at!
Turha-turha, bedew at!

– dep jáne bir qumniń túserliginde alısıp, qan qusıp, zordan basın irkip aldı. Attıń basın irkip alıp, Barshın jatqan boz ordağa júris qıladı. – Áy mańlayı qaraniń malı! Eki urğanda ğoy jurttan shıgarıp keteseń meni! – deydi.

Tómendegi qatarlardan kórkemlew quralların tabıń!

1. *Atları bar ırğayday,
Moyınları quwrayday,
At ústinde kórinde meniń kózime,
Qus urğan qara torğayday.*

3. *Ayaqları topıshaq,
Quyriq-jalı bir qushaq,
Ústinde bir bala kiyatır,
Zálel etken bazarshıday salbırap.*

2. *Qurbanlıq qılğan serkedey,
Kóterip urdı qaysardı.
Gewdesine minedi,
Qanjarın tasqa qayraydı,
Búlbúldey batır sayraydı.*

Tayshıxanğa bir **ǵalawıt** túsken deydi. Endi Qarajan tawdan kelip, Barshındı alıp keteyin dep atır degenge jeti kún bolğan eken. Tayshıxan ata-enesin bende qılıp, qoy izine salğan eken. Jáne Kókamandı bas etip, toǵız elshini jiberген eken: «Barshın insapqa kirdi me eken, bizge tiyetuǵın boldı ma eken, kórip kel, Kókaman jora», deпти. Kókaman kelip Barshınnıń qasına ata-enesi joq, úyi awlaq, altın kese, jez sháynek, qız benen bázim etip, kese alısıp, shay ishıp

ǵalawıt – xabar

otirgan eken. Bahardiñ ayı, úyi shiysheñ, esik túriwli, uzağıraqtan kiyatirgan Qarajandı kórdi. Kókaman órre turdı: – Jigitler, mañlayımız qurısın! Hárkim óz jayında tursın. Tayshıxan qız almasa, teris alsın! Qarajan kiyatır!

Kelleñdi kesedi,
Qanıñdi ishedı,
Qashqan qutılar,
Turğan tutılar,
Qashqanğa raxmet,

Zańgige húrmet,
Quyısqanğa bereket,
Búyerde qalğanniñ,
Jeti atasına lánet –
Dep maydanğa shıqtı.

Hawlıgısıp atın sheshpek yadında joq. Qarajannan qorqqaninan baylawlı turğan atına minip, qazıqtı aylanıp, qamshı urıp shúw-shúw dep turğan qusaydı. Hawlıqqanı minip tanabın kesip, hawlıqpağanı minbey tanabın kesip, Qarajanniñ aldınan zordan qashıp qutıldı. Sol waqıtta Qarajan boz ordanıñ oñ jaǵına kelip, jabıqtı kóterip, Barshınğa názer salıp, Alpamıstıñ kelgenin, onıñ menen dos bolğanın bildirip, súyinshi sorap turğan qusaydı. Áne, sol waqıtta Qarajan Barshınğa qarap, neshe jerden tımsal keltirip, bes-altı awız warsaqı aytıp turğan qusaydı:

– At shapqanman uzaq jerge qıyadash,
Kózleriñnen tógilmegey sellı jas,
Súyinshi ber, shıq maydanğa, qız Barshın,
Qarajanday aǵań keldi, xabarlas.

Ay qarańǵı kórinip tur kózlerge,
Sawıtlar jetpeydi igri dizlerge,
Qońıratın bir jigit kelip tur izlep,
Eglenbey súyinshi beriñ bizlerge.

Tarqadı júrekten seniñ ármaniñ,
Jáne aylandı seniñ ótken dáwraniñ,
Súyinshi ber, qız Barshın, shıǵıp maydanğa,
Qońırat elden izlep keldi palwaniñ.

Peshanada men oqıdım xatını,
Sorasıp bilgenmen hasıl zatını,
Eglenbey súyinshi beriñ, Barshınjan,
Inanbasañ men aytayın atını.

peshana – qas penen shash aralıǵı, mañlay

At shapqanda jete almadım jol alıs,
Bahár bolsa tawǵa shıǵar mayalısh,
Súyinshi ber, eglenbeyin, Barshınjan!
Izlep keldi Qońıratıñ begi Alpamıs.

Sol waqıtta Barshın ástelik penen shıǵıp, kóz jiberip qarasa, Qarajanniñ astındaǵı Bayshubarǵa kózi tústi. Bayshubar Barshın ketkende enesiniñ izinde qısır

Qarajanniñ astındaǵı Bayshubardı kórip Gúlpارشın neden gúman etti?

emgen tay edi. At bolar dep nashardıń sonnan támesi bar edi, Bayshubar jetilip, at bolǵan eken, meniń qalmaqqa ketken ǵalawıtmıdı esitip, keynimnen atlanıp shıqqan eken. Qarajan dárbentti awlap atır, dep esitiwim bar edi. «Batır ańqaw, er gódek», – degen sóz bar, kezewli oqqa gez kelgen eken yarım, biyájel ólgen eken, atı qulǵa olja bolǵan eken, baxtima ketpestey qara tigilgen eken. Barshınıń kókiregine bul qıyal payda boldı. Qarajannıń astındaǵı shubardıń moyının qushaqlap, kóziniń jasın monshaqlap, sol waqıtta attan jalǵızdıń dáregin sorap turǵan qusaydı:

– At bolıptı Mıyan kóldiń tayları,
Qoyın satıp, qozı qılar bayları,
Ar jaǵı Túrkkstan, ber jaǵı Qoqan,
Háziretimniń qádem urǵan jayları.

Shashkenemdi árman menen tarayın,
Nashar basım ne kúnlerge jarayın,
Tiliń bolsa, sóyleseńe, Bayshubar!
Jalǵızdıń dáregin kimnen sorayın?

On tórtinde gáwhar tuwǵan ay ediń,
Arıslanıw keler, dep kewilim jay edi,
Tiliń bolsa sóyle, óybey, Bayshubar,
Men ketkende qısır emgen tay ediń.

Súrindiń be bálent tawdıń tasına,
Alla ráhim qılmay kózdiń jasına.
Tiliń bolsa, sóyleseńe, Bayshubar!
Taslap keldiń qaysı tawdıń basına.

Moynıńda sulıw qara jalıń bar,
Ekewimizdi kórsetpedi birubar,
Kórineseń Qarajannıń astında,
Ústindegi jalǵız qayda, janıwar?

Ǵarǵa-quzǵın qondı ma eken lashına?
Árman menen aqlar ener shashıma.

– Bul zańǵardıń qızı nege túsınbeydi eken, meniń gápime, – dep Qarajannıń kókireginde bir qıyal payda boladı, jáne bir táhálle gúrriń aytıp kóreyin dep, – Qarajan Barshınǵa ne gúrriń oqıp tur eken:

– Áwel qalmaq, men ózim zulım boldım,
Qartayǵanda men seniń qulıń boldım,
Súyinshi ber eglenbey, haw qız Barshın!
Aqır túbi aylanıp kelin boldıń.

At oynatıp barıp edim dárbentke,
Latmanatqa men bolǵanman shermende,
Bas qoyıp qara tasqa jatıp edim,
Kele berdi sáhár waqtı jalǵız bir bende.

Kelgen zańǵardı bala bildim,
Etken isin olardıń shala bildim.
Óltireyin seni dep, jatqan jerden ses keldi,
Sol waqıtta órre turdım jayımnan.

Tawday eken ol zańǵardıń júrekleri,
Qos nayzaǵa qumar eken bilekleri,
Bala maǵan juwırdı attan túsip,
Sawash eken qudaydan tilekleri.

*latmanat – qalmaq
qudayınıń atı*

Sóylegende túspedim tillerine,
Ash jolbarıstay pánje urdı bellerime,
Ólmey qalğan payda dep dár bent jolda,
Káliyma aytıp kirgenmen dinlerine.

Bárekellá, Barshınjan kelbetińe,
Oramalıń tuta kór jel betińe,
Súyinshi ber eglenbey, kelin balam,
Maldı bergen yar keldi el shetine.

Sol waqıtta Barshınjan: – Ağa, men ol sózge inanbayman! – dedi. – Meniń ata-enemdi Tayshıxan qoy keynine salğanına jetti kún boldı, eki ğarrımdı ákelip berseń, lebizińe sonda inanaman, – deydi. Sol waqıtta ashıwı kelip, Qarajan Tayshıxanniń qalasına at qoyıp jóney berdi.

Atlar shaptı dalağa,
Sıyındı quday talaga,
Eglenbey kirdi Qarajan,
Áyne sáske wağında,
Tayshıxan jatqan qalağa.

At shaptım begler qiyadash,
Aqpay ma kózden selli jas,
Mendey bir iniń kelgende,
Tayshıxan ağa, xabarlas.

Oylaspağa kelgenmen,
Keńespege kelgenmen,
Seniń menen urısıp,
Ásker qırıp qan tógip,
Dárbent jolğa barğanman,
Jetti kún jattım jol ańlıp,
Jetti kúnler tolğanda,
Sáhár waqtı bolğanda,
Dúbirlegen ses keldi,
Inińniń janı seskendi.

Ne ándiyshe boldı dep,
Juwırıp shıqtım tawlarğa,
Minsem tawdıń basına, –
Buwdaq-buwdaq shań keldi.

Shań astına qarasam,
Esabı joq, sanı joq,
Lek-lek jatqan qol keldi,

Ayırılmastay el keldi,
Jasıl ala tuw keldi,
Kátte qara top keldi.

Jekkelik ettim, xan ağa,
Urıspağa men qorqıp,
Attıń basın ońarıp,
Qaytıp qashtım keynime.

Ağayın bildim sizlerdi,
Kómek sorap kelgenmen,
Sen jıynay kór láshkerińdi,
Men jıynayın nókerdi.

Qara toptı súyretip,
Dárbent jolğa barayıq,
Onnan burın top atıp,
Ĝayıptan kelgen áskerdiń,
Bárin birdey qırayıq.

At, jarağın olardıń,
Olja qılıp alayıq,
Qalay kórdiń, xan ağa?

– Ha, Qarajan, Qarajan!
Inanbayman sózińe,
Mende ásker qoydıń ba?
Mende nóker qoydıń ba?

Men-men degen erlerdi,
Batpansığan sherlerdi,

Qariwli tuwǵan beglerdi,
Óziń qırđıń, Qarajan.

Saǵan erer halım joq,
Abıray hám seniki,
Olja malı hám seniki.

Sol waqıtta qaysar Qarajannıń qattı
ashıwı keledi:

«Mańlayı qara Tayshıxan!
Qolıńnan nege kelmese,
Qoyǵa nege salasań,
Barshınnıń ata-enesin?»

– At oynatıp men barganman dár bentke,
Latmanatqa ózim boldım shermende.
Jatıp edim qara tasqa bas qoyıp,
Sáhár waqıtta kele berdi bir bende.

Bala bildim zańǵardı,
Shala bildim zańǵardı,
Bunday maldı, Tayshıxan,
Iyesiz keler dep pe ediń?
Belgisiz keler dep pe ediń?

Altı kúnlik jollardan,
Attıń jortqan dúbiri,
Uyqılatpadı bizlerdi.
Altı kún anıq tolǵanda,
Sáhárdiń waqtı bolǵanda,
Kele berdi bir bala.

sáhár – tań aldı

Tilimnen men berdim tuwrı zıbandı,
Qorqıp men aytım káliyma iymandı.
Shıǵar Barshınjannıń ata-enesin,
Men kútkenmen saǵan kelgen miymandı,
Dáwranıń dóner me bastan biyqarar,
Hár bende onıń jolında giriptar,
Shıǵar Barshın qızdıń ata-enesin!

Haq jetkergeń jılaǵanda zarımdı,
Ala almadım men atısıp arımdı,

Atları bar ırǵayday,
Moyınları quwrayday,
At ústinde kórindi meniń kózime,
Qus urǵan qara torǵayday.

Bala dedim zańǵardı,
Shala dedim zańǵardı,
Óltireyin seni dep,
Balaǵa qarap juwırdım.

Attan túsip juwırdı,
Tawday eken júregi,
Jumırı eken bilegi,
Kúni-túni qudaydan,
Sawash eken tilegi.

Ash jolbarıstay ıńıranıp,
Jarılǵan muzday gúńirenip,
Sol waqıtta ózim oylandım,
Ólmey qalǵan payda dep,
Batıl dinnen dóngenmen,
Bárha dinge engenmen,
Qorqqanımnın balaǵa,
Men dinimdi bergenmen.
Káliymanı úyrenip,
Haram awızdı hadallap,
Musırman bolıp kelgenmen.

Shekken jábir-japasın,
Jarasqan zawqı-sapasın,
Qolıńnan zańǵar kelmese,
Qoyǵa nege salasań?
Barshınnıń ene-atasın.

Órtep tur-aw sol naymittıń kópegi,
Hár mezigilge jedi toqqız narımdı.
Jáne bir jeti kún jatsa enegar,
Jep boladı misetimde barımdı!

Sol waqıtta Tayshıxan: «Jállat!» – dep qıshqırđı, jállatlar juwırıp keldi. – Barshın-
nıń ata-enesin alıp kelip, Qarajanğa tapsırın, – deydi. Olar ata-enesin alıp kelip, Qara-
janğa tapsıradı. Qarajan ertip, Aqbulaqtıń boyında Barshın jatqan boz ordağa keldi.
Barshın ata-enesin kórgen waqıtta Qarajannıń dos bolğanın bildi.

Barshinnıń ata-anasın Tayshıxannıń zulımınan kim hám qalay qutqaradı?

Altın arshanı ashadı,
Jağası altın, jeńi zer,
Qádirli aғam sen deydi,
Oń iynińnen kiy, deydi.
Qarajanğa jabadı,
Súyinshi bolsın sol, deydi.
Tarttı palwan iynine,

Qarajanday qaysardıń,
Bul iynine sıymadı,
Jırtpağa kózi qıymadı,
Bir jeńin suǵıp,
Jelbegey taslap bir jeńin,
Attıń basın ońarıp,
Qayta berdi keynine.

Namazsham waqıtta aylanıp keldi, dárbenttegi dosı jatqan shatırğa. Barshinnıń
bergen inamın kórip waqtı xosh boldı. Sol tún jattı, miyman boldı, erteńine namaz
waqıtta Qarajan qara atqa erdi saladı, ayıldı bekkem shaladı, at beline minip: – Alpamis
jora, arzım bar, arzıma qulaq sal! Juwap berseń, keteyin, Barshın jatqan boz ordağa at
oynatıp jeteyin, seniń kelgenińdi bildirip, ata-enesin quwandırıp, barıp yarıńdı ákelip,
bir aqsham miyman eteyin, – deydi. – Bar, kete ber, Qarajan jora, – deydi. Sol waqıtta Qa-
rajan attı ońarıp, qızıl qumdı aralap, áyne tústiń waqtında Baysarı jatqan boz ordağa
bardı. Qırq adım keyinirek attan túsip, qol qawsırıp sálem berdi. «Baysarı aға, arzım
bar, bul sózime qulaq sal!» – dedi.

– Aldıńda júirse tirewiń,
Artıńda júirse súyewiń,
Hám perzentiń, hám balań,
Qızıńdı alğan kúyewiń,
Alpamis degen azamat,
Izlep keldi keynińnen.

Qalmaqtan alar arıńdı,
Táńri berdi zarińdı,
Dúze tursa saltanat,
Haq etpegey biymurat,
Barshın atlı qızıńdı,

Tilep keldim, bay aға,
Bir aqshamğa amanat.
Sol waqıtta Barshındı,
Mingestirip qara atqa,
Qayta berdi Qarajan.
Namazsham waqıtta dárbentke,
Alıp keldi qızdı aylanıp,
Eki birdey shın ashıq,
Dárbent jolda duslasıp,
Qushaqlasıp jılasıp,
Bota kibi bozlasıp.

*namazsham – gewgim,
qarańǵı túsken waqıt.*

Alpamis ata-enesin soraydi. Barshin elatindaǵı teń qurbi-qurdasların soraydi. Barshinniń qalmaqqa wáde qılǵanına qırq kún bolǵan eken. Qırq kúnnen beri aqsham uyqı joq, kúndiz tınım joq, tún uyqıdan qabaǵı qatıp, reńkinen qan qashıp, Alpamistiń jolina qarap óler hálge kelgen eken. Alpamisti kórgen soń, kewilindegi qayǵı-dárti umıt boldı. Ekewi dárbenette miyman boldı. Barshinniń kózi uyqıǵa ketti. Alpamisqa jatsa, uyqı bolmadı, yarım aqsham waqtında batır jayınan turdı, shubardıń sıyırıp erin aldı.

Borboslaw jerge awnattı,
Attıń kózin uwqalap,
Jawırınların sıypalap,
Erin dúziw saladı,
Ayıldı bekkem shaladı,
Attı bekkem bayladı,
Shatırǵa kirdi tolıqsıp.

*ayıl – attıń eri awıp ketpew
ushın baylanatuǵın qural-
saymanlardıń biri*

zulpi – tulımshaǵı

Barshinniń **zulpin** shamal qaǵıp, uyqılap atırǵanına kózi tústi. – Bul zańǵardıń, zeynine tiyip oyatpayın, kewlin awlap, bes-altı warsaqı sóz aytıp kóreyin, – degen bir qıyal payda boldı. Barshınǵa qarap:

– Diydarińdı kórgenshe joq qararım,
Basımnan taymasın meniń dáwranıń,
Oyanıp uyqıdan mińgil shubarǵa,
Baysın elge júz, qaytayıq, dilbarım.

Oyanıp mine kór attıń beline,
Ashıqlıqtan otlar tústi tánime.
«Iytler toyǵan, erler tuwǵan jerine»,
Júz, qaytayıq, tuwıp ósken ellerge.

Bedew minip, qıya shólde jelgenmen,
Ózim jalǵız hár islerge kóngenmen,
Mın shubarǵa, júz qaytayıq, Barshınjan,
Ata-enemnen máwlet alıp kelgenmen.

Mınseń yarım, bókteriwge jarasar,
Ata-enem kelgey dep jolǵa qarasar,
Kóp keshikseń sebil qalmaq jurtıńda,
Óldi deyip, baysın eli jılasar.

Sol waqıtta Barshın basın kóterip: – Aqıllı ma eken dep edim, aqmaq eken qońırat, márt pe eken dep edim, námárt eken qońırat, – dep:

– Sabır áyle, palwan, sabır áyle,
«Sabırlı jeter muratqa,
Biysabır qalar uyatqa» .
Sabır áyleseń, raxmet bar,
Biysabır bolsań, nálet bar,
Sabır áyle, palwan, sabır áyle.
Baysın degen jurtıńdı,
Sen de jeti jasıńda,
Men de jeti jasıńda,

Bilmeydi dep júz me ediń?
Kálámulla qolıńda,
Jasil qalpaq basińda,
Mektepte oqıp júrgende,
Eki ǵarrı urısqan,
Urisa tura kerisken,
Jaǵaǵa qollar salısqan,
Kóshipti qalmaq eline,
Jeti jasta kelgenmen,

On tórtke shıǵıp qız boldım,
Tayshıxan ashıq bolǵandı,
Mınaw turǵan Qarajan,
Dostıń ashıq bolǵandı,
Keynime jawshı salǵandı.

Qızıl tilim jalladım,
Eki birdey jawshını,
Qurı sóz benen aldadım,
Aldaǵanı sol boldı:

Atıńdı altı ay baq, dedim,
Janıńdı otqa jaq, dedim,
Altı ay on kún tolǵanda,
Ullı toydı ber dedim.
Qırq kúnshilik jollardan,
At qashırıp kel, dedim.

Mendey muńlı nashardıń,
Bası bayraq bolsın, dep,
Wáde qıldım bayraqqa,
Wáde qıldım qalmaqqa.
Sen de altı ay atıń baq,
Shiyrin janıń otqa jaq,
Súmbile tuwar simpiyıp,
At semirer quntıyıp,
Bedewdıń jalı jatqanda,
Malıń menen qarsaqlar,
Írsıldap qarda jortqanda,
Sen de atıńdı qos bayraqqa,
Xanniń ullı toyında.

Ere almayman keynińe.
Men de minsem atıńa,
Qaytsań Baysın eline,
Qas eterseń dushpandı,
Keynińe túser kóp qalmaq.

Jol ortaǵa barganda,
Jekkelik etip palwanım,
Túserseń qalmaq qolına,
Sen de bende bolarsań,
Men de bende bolarman,
Bir-birewdi kóre almay,
Jańa kórgen waqtımda,
Árman menen ólermen.

Qalmaqqa wádem bar,
Hárkim dónse lábizinen,
Húkiminde bolar kápirdiń,
Degen sóz bar, baybetshe.

Atıń ozsa, ozdırıp al,
Atıń qalsa bayraqtan,
Arıń qalsa qalmaqta,
Aq bilektiń kúshi menen,
Aq nayzaniń ushı menen,
Batırlıǵıńdı bildirip al!
Tıńlasań sózimdi aytayın:
Juwap ber maǵan, qaytayın?
Sol waqta sózden qaldı Alpamıs,
Juwap berdi Barshıńa –
Qayta berdi úyine.

Dástan mazmunın talqılaw.

1. «Alpamıs» dástanın oqıw arqalı qanday maǵlıwmatqa iye boldıńız?
2. Dástandaǵı waqıyalardıń jaslar tárbiyasındaǵı áhmiyetin aytıp beriń.
3. Qarajan óziniń atına qalay xoshamet jasadı?
4. Dástan qaharmanlarınıń atlarǵa múnásibeti haqqında aytıp beriń.
5. Qarajanniń kewline qanday menmenlik qıyal kirdi? Menmenlik jaqsı ma?
6. Alpamıs ne maqsette Qarajandı óltirmedi?
7. Men jılayman, jaratqanǵa qayırım kóp.
Bosat joldı bajbanbısań enegar,
Qorqaq bala enesinen tuwǵan joq, – dep «jaratqanǵa qayırım kóp» degen qatarlar arqalı Alpamıs neni aytpaqshı?

«Alpamıs» dástanınan berilgen úzindini tolıq oqıp shıǵıń hám mazmunın aytıp beriń!

«QÍRQ QÍZ» DÁSTANÍ

Bul temada:

- «Qırq qız» dástanınıń basqa qaraqalpaq dástanlarınan ayırmashılıgın, kórkemligin;
- qaraqalpaq qızlarınıń ózine tán milliy ózgesheligin;
- túwılǵan jerge degen sadıqlıqtı, súyispenshilikti úyrenemiz.

Qaraqalpaq xalqınıń dóretiwshilik uqıbınan ájayıp gúwaliq beretuǵın «Qırq qız» dástanı dúnya ádebiyatı ǵáziynesiniń altın qorınan bekkem orın alǵan es-teliklerdiń biri. Dástan 1939 –1940-jılları ataqlı Qurbanbay jırawdan jazıp alındı hám 1949-jılı baspadan shıqtı. Soń qaraqalpaq, ózbek, qazaq, túrkmen tillerinde basıldı. Dástanınıń xalıq súyiwshiligine iye qunlı miyras ekenligin onıń rus tilinde úsh ret basılıp shıqqanlıǵı jaqsı dálilleydi. Dástan shet ellerde de keńnen belgili. «Qırq qız» dástanında qaraqalpaq xalqınıń sırt el basqınshılarına qarsı azatlıq gúresi, xalıqtıń ádil, baxıtlı turmıs ushın umtılıw tilekleri tuwǵan elge, jerge degen tereń patriotizmi joqarı kórkemlik penen súwretlengen. Dástanınıń baslı ideyası Xorezm xalıqlarınıń doslıgın jırlawdan ibarat. Dástanda Gúlayım, Sárbinaz, Otbasqan, Arıslan sıyaqlı xalıq batırların ádiwlew negizgi orındı iyeleydi.

«Qırq qız» dástanınıń basqa dástanlardan qanday ayırmashılıǵı bar?

«Qırq qız» dástanı basqa qaraqalpaq dástanları sıyaqlı belgili tariyxıy waqıyaların negizinde payda bolıp, birneshe dáwirlerdi bastan ótkergen. Usı uzaq waqıtlardı óz ishine alatuǵın «Qırq qız» dástanınıń eń baslı belgisi – onıń joqarı patriotizm ideyası menen tereń xalıqlıǵı bolıp esaplanadı.

Óziniń jeke basınıń házliginen ulıwma kóptiń táǵdirin artıq kóriw – Gúlayım obrazınıń eń aǵla qásiyeti. Gúlayım baslaǵan qırq qız «Surtaysha qolında ketken xalıq ushın janın otqa jaǵıp» erkinlik ushın gúresiwge ant etedi. Xalıq óziniń ar-namısın ayaq astına bastırıwǵa shıdam bere almaydı. Sonlıqtan da, ol «ólimnen namıs kúshli» – degen pikirdi alǵa ilgeriletedi. Dástanda tek ǵana Gúlayım emes, al onıń sadıq joldaslarınıń barlıǵı da «qarsılasıp xalıq ushın ólemiz» – dep ant etedi. Bas qaharmanlar Sárbinaz, Arıslan, Otbasqanlardıń obrazlarında da xalıqtıń ádiwli ideyası, shıǵarmanıń xalıqlıǵı ayqın kórinedi. Arıslan ómirinde jawdan taysalıp qaytpaǵan, dosqa miyirman sıpatında súwretlenedi. Arıslannıń barlıq kúshi xalıq baxtına jumsalǵan, sonlıqtan da xalıq onı húrmetlep, jalǵızınday qádirleydi. Dástanda Arıslannıń:

Ash waqtında ańlar awlap asırıp,

Alıp shıqtım birazların jariqqa, – dep aytıwı shınlıq.

Dástandaǵı basqa qaharmanlar da (Sárbinaz, Otbasqan, Altınay hám t.b.) joqarı xalıqlıq belgiler menen súwretlengen. Dushpan qol astında waqıtsha qullıqta jasaǵanda olar el-xalqın yadınan shıǵarmaydı, adamgershilik arın saqlawǵa tayar turadı. Surtayshanıń qolında tutqın bolǵan Otbasqannıń háreketlerinde mártlik penen óziniń el-xalqın súyiwshiliktiń jarqın úlgesi berilgen:

Qanday xorliq kórse de,
Ne túrli azap berse de,
Dártke janıp kúymeydi,
Mártlik etti ol qaysar.
Námártlikti súymedi,
Ketsedağı gellesi,
Qorqıp-úrkip jawlardan.

Bunday orinlar ayriqsha yosh penen jirlanadi. Dástandı dóretken xalıq Otbasqanniń dushpan qolında bolsa da, ruwxıy jaqtan joqarılıgın maqtanısh etedi.

Zalımgá bas iymespen,
Bolgansha pidá súyegim,
Surtayshaday qalmaqtan,
Qaytpas meniń júregim,
Óytkeni meniń doslarım,
Keynimde bir tiregim,

– degen sózlerde xalıq kúshi kútá kórkem túrde ashıp berilgen.

Otbasqanniń mártlik isleriniń úlgisi dástanda qalay berilgen?

Dástandağı qaysı unamli qaharman bolmasın, barlıgı da oqıwshınıń súyiwshiligine sazawar bolıp otıradi. Unamsız tiplerge maqtanshaqlıq, ózimshilik, tákabbırlıq, basqalardı kózge ilmewshilik baslı qásiyet bolıp keledi. Xalıq tágdirin oylap qapalıqqa túsken Gúlayımgá qarata Sárbinaz kóz jastı kól qılğan menen qamawdağı xalıqtıń azat bolmaytuǵınlıgın aytadı.

Onı qutqarıwǵa jılamaw kerek.
Kóz jastı kól qılıp bulamaw kerek,
Bul islerde qaytpas ğayrat, batırlıq,
Boladı jeńiske tek ózi tirek,

– degen qatarlarda, mine, usı joqarı morallıq kúsh súwretlengen. Usılayınsha háreket etken batırlar qıyınshılıq, sawash waqtında da ózlerin joytpaydı, sharshap boldırsa da, sharshadım dep aytpaydı. Bunday orınlar dástanniń xalıqlıq tárepın ashıp beriwshi túrleriniń birinen esaplanadı:

Jawlar qarıw salsa da,
Qızlar keyin qaytpadı,
Boldırsa da maydanda,
Sharshadıq dep aytpadı.

Óytkeni joqarıda aytqanımızday-aq, bulardı ruwxlandıratuǵın ideya – xalıqtıń azatlıgı, baxıtı ushın gúres.

«QÍRQ QÍZ» DÁSTANÍ (Dástannan úzindi)

Jaydar kózli, shiyrin sózli,
Juqa erin qaymaqtay,
Awzi sulıw oymaqtay,
Piste murın, **badam** qabaq,

piste – miywe túri
badam – miywe túri

Keń qushaqlı, aq tamaq,
Hinji tisli, peri túsli,
Dańqı túsken jáhánge,
Altın gáwhár basında,

*Qosıq qatarlarında qanday kórkem-
lew qurallarınan paydalanǵan?*

Ózi on tórt jasında,
Altı uldıń ortasında,
Erke bolıp olóskén,
Gúlayım jalǵız qız boldı.
Jarqıraydı óniriniń tumarı,
Tarqaǵanday er jigittiń qumarı,
Usı jaslarına kelip Gúlayım,
Dúnyanıń júzine tústi xabarı.
Xabar jetkennen soń dúnya júzine,
Hárkim ashıq Gúlayımniń ózine,
Ne jigitler shiyrin jannan keshkendey,
Kúlip aytqan jalǵız awız sózine,
Kórgen janlar kelbetine toyǵanday,
Ar-sar bolıp aqıl-huwshın joyǵanday,
Aysız túnde shıqsa sol qız dalaǵa,
Qarańǵı úyge hasıl gawhar qoyǵanday,
Baǵ ishinde hasıl gúller tergendey,
Sawlatı onıń kún ornına júrgendey,
Kún shıqpastan qırq jil qamal bolsa da,
Appaq júzi ay sáwlesin bergendey.
Aybatlansa batırlar da qorqqanday,
Qulı bolıp esikte ot jaqqanday,
Názer salıp kelbetine qarasań,
Turqın onıń som altınnan soqqanday.
Usılay bolıp Gúlayım,
Keldi on bes jasına,

Buringı ótken zamanda,
Sol zamannıń qádiminde,
Qaraqalpaq xalqında,
Ata jurti Túrkhanda,
Sarkop degen qalada,
Az Noǵaylı elatında,
Laqabı asqan,
Dáwleti tasqan,
Allayar degen bay boldı,
Tórt túligi say boldı,
Dushpannan ósh alganday,
Ǵayratlı qaytpas isine.
Xalayıq hayran qalǵanday,
Aqıllı saqıy, keń peyil,
Kórgenniń kewli tolǵanday,
Altı ulı bar edi,
Tal shıbıqtay tawlanǵan,
Altın kibi puwlanǵan,
Qara qaslı, qolań shashlı,

Dáwrán súrdi Gúlayım.
Qasına qırq qız aldırıp,
Qarsı jawdan qaytpadı,
Tayınıp sóz aytpadı,
Shashların qıya taratpay.
Elden erek bolıwǵa,
Qırq qızı menen Gúlayım,
Bárha birge turıwǵa,
Atasınan soraydı,
«Miywalı» degen atawın,
Berdi atası irkilmey,
Qızınıń etip qálewin,
Gúlayımday periyzat,
Jazdırıp endi tanabın.
Atası bergen mákanǵa,
Tiktirdi sánlep otawın.
Jıl ótip aylar jetkende,
«Miywalı» ataw baǵ boldı...
Xalqı menen Gúlayım,
Ullı toydı toyladı.
Qırq qızı menen atawda,
Tartıp ilaq oynadı.
Keynine ertip birazın,
Qılısh berip qolına
Batırılıqqa úyretti...
Endigi sózdi esitiń,
Surtayshaday qalmaqtan,
Surtayshaday zalım xan,
Shıqtı ataw qamaqtan,
Ketkenin bilip qızlardıń,
Qutıldı awır salmaqтан,
Shań shıǵarıp dalaǵa,
Qaramastan zalımlar,
Shırqıraǵan balaǵa.
Áyne sáhár waqtında,
Gúwlep kirdi qalaǵa,
Sarkopdayın qalanıń.
Bir shetinen tiyedi,
Surtayshanıń láshkeri.
Xalıq uyqıdan turǵansha,
Qan aǵızdı dalaǵa.
Sol waqları bolǵanda,

Allayar baydıń altı ulı qanday perzentler edi?

Allayardıń altı ulı,
At beline minbedi,
Basları menen ǵay bolıp,
Boyn jerge iyedi,
Kelgen jawdan kóp qorqıp,
Ókpeleri sıǵıldı,
Qustan qashqan qoyanday,
Hár tesikke tıǵıldı.
Jeti kún ótti aradan,
Talay gelle kesildi,
...Kóshelerden dárya bop,
Sarqırap aqtı qızıl qan,
Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
Shaqalaqlap kúledi.
Bunı kórip Allayar,
At beline minedi.
Qorshalap kelgen qalmaqtıń,
Qaptalına keledi,
Kele sóyley beredi:
– Há, Surtaysha, Surtaysha,
Ala almaǵan burınnan,
Qanday kegiń bar edi?

Wayran ettiñ qalamdı,
Bilgadiñ qanğa dalamdı,
Shırqıratıñ, sabadıñ,
Kún kórmegen balamdı.
Sol waqları Surtaysha,
Surı shıqtı betine.
Ushı iymek temir is,
Qadalğanday etine.
Allayarday bayıñnıñ,
Shawıp shıqtı shetine.
Allayarday bayıñdı,
Alısıwğa shaqırdı,
Atağı shıqqan Sarkopta.
Allayar da er edi.
El shetine jaw kelse,
Esaplı erdiñ biri edi,
Qozğalğan soñ dushpanı,
Qáhárine minedi,
Aybatlanıp qalmaqtıñ,
Jetip keldi qasına,
Sol waqları Surtaysha
Shawıp ótti tusınan...
Qáleyseñ dep qaysısın,
Allayardan soradı,
Taymay juwap beredi,
Shabısqannan atısqandı,
Júdá maqul kóredi, ...
Atısıwğa ekewi,
Arağa bir shárt qoyadı,
Ol da bolsa – arası,
Ol on segiz adımnan,
Qashıgıraq turadı,
Allayar menen Surtaysha,
Keynine shegindi,
Aradan az waq ótkende,
Wádeli jerge jetkende,
Bolajaq isti tezletti,
Tap júrektiñ tusı dep,
Óler jeriñ usı dep,
Birin-biri gózledi.
Sol waqları Allayar,
Ómirden gúder úzedi.

*Allayar baydıñ Surtayshadan
jeñiliwiniñ sebebi ne dep
oylaysız?*

Allayardıñ bir nárse,
Julımın ábden úzedi.
Qarağanda qalmaqqa,
Sadağın tuwrı tutalmay,
Qaltıraydı qolları.
Sol waqları bolğanda,
Allayar turıp oylaydı,
Námártlik is etpeyin,
Hálsiretip ózimdi,
Oq aldında ketpeyin,
Qalmaqtan qorqıp quntıyıp,
Óz basıma jetpeyin,
Usını aytıp Allayar,
Qoydı qayğı ármandı,
Qarıwlanıp qaytadan,
Jıynadı boyğa dármandı.
Qalmaqtıñ xanı Surtaysha,
Mergen edi gelleğar,
Adım attı erekke,
Sarı jaydıñ oqların,
Tuwrıladı júrekke...
Sarı jaydı tartadı,
Qalmaqtıñ atqan oqları,
Tusınan zuwlap ótedi,
Kórip bunı Surtaysha,
Ishi janıp baradı.
Shaytan ba bul, jin be dep,
Ján-jagına qaradı,
Ashıwlanıp burqırap,
Qolındağı sarı jaydı,
Jerge tartıp uradı,
Allayarday baylarğa,
Gezegiñdi al deyip,
Sıyındı barlıq pirine,
Surtayshaday qalmaqtıñ,
Qasına jetip baradı, ...
Eki birdey batırıñ,
Qol uslastı, alıstı,
Qart buwraday qajastı,
Ayğırlarday shaynastı,
Ala almadı bir-birin.
Ekewiniñ aybatına,
Dónler oyğa jazıldı,
Taqr bolğan qara jer,
Dizeden tómen qazıldı....

Bir waqları bolganda,
 Allayarday baylardıń,
 Qaramadı jayına,
 Ash belinen mayırdı,
 Qattı qısıp denesin,
 Qabırğasın qayırdı,
 Surtayshaday bul qalmaq...
 Jolatpadı qasına,
 Sol waqları Allayar,
 Qalmaqtan qorlıq kórgen soń,
 Ólerin anıq bilgen soń,
 Qaradı oyaq-buyağın,
 Qaradı da biyshara,
 Kewilge qayğı torladı,
 Kóziniń jası móldirep,
 Surtayshaniń qolında,
 Sonıńdayın zarladı:
 Attıń basın buradı.
 Sol waqları Allayar,
 Qalmaqtıń shıqtı órine,
 Qolın jayıp qudayğa...

– Men jılayman bir qudayğa zar-zar,
 Qıslar bolsa úrgin úrip jawar qar,
 Ótirmey tur ótinisim Surtaysha,
 El-xalqıma aytatuğın sózim bar.

Ozal basta bunday ma edi niyetim,
 Qay jaqlarğa ketti eken ziyetim,
 Ğárip atań óter boldı dúnyadan,
 Xosh aman bol, qara kózli perzentim.

Bul qayğığa tústi meniń baslarım,
 Qara tawda qayraq bolğan taslarım,
 Xosh aman bol, óter boldım dúnyadan,
 Jaslayımnan oynap-óskén doslarım.

Qara túndi qaq ayırğan juldızım,
 Suw túbinen shıqqan hasıl qundızım,
 Óldim búgin Surtayshaniń qolında,
 Xosh aman bol, Gúlayımday jan qızım.

Kózdi jumsam shaqalaqlap kúlmespen,
 Bul sapardan endi qayıp kelmespen,
 Surtayshadan bul qanımdı almasañ,
 Perzentlerim, olla ırızı emespen.

Allayarday ádil bay,
 Bul sózlerin aytqanda,
 Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
 Belin ábden qısadı.
 Allayardıń sol waqta,
 Ókpe awzına tıgadı.
 Marapatlanıp Surtaysha,
 Eki qollap murtın buradı.
 Allayarğa kek etip,
 Hal-jağdayın soradı,
 Ayağın tirep shirenip,
 Allayarday paqırdı,
 Tasqa tartıp uradı,
 Tasqa tartıp urğanda,
 Allayarday bayıńız,
 Awzın bir-aq ashadı...
 ...Atasınıń ólgenin,
 Altı ulı kóredi.
 Kórsedağı altı ulı,
 Shaqqan shawıp kelmedi.
 Qorshap kelgen qalmaqtıń,
 Bir shetinen tiymedi,
 Surtayshaday qalmaqtıń,
 Jazasın mıqlap bermedi...
 Altı birdey bul ulı,
 Tıgıla berdi quwısqa...
 Nayzaların saplağan,
 Batır bolıp jasınan,
 Beline qılısh baylağan,
 Aqıllı, arıw qırq qızın,
 Qaptalına toplagan,
 Altı jil burın aradan,
 Ne boların oylağan,
 Tayarlıq kórip sawashqa.
 Miywalım jaylağan,
 Waqıyanı esitiń,
 Gúlayımday sulıwdan,
 Tawdıń qular astında,
 Qalıńlıqtıń arasin,
 Úlken suwdıń jağasın,
 Belgili mákan etedi,
 Mákan etip bul jerdi,
 Janın otqa jağadı,
 Tawdıń tatlı shóbine,
 Atların erkin bağadı,
 Kúni-túni ózleri,

Jawdırasıp kózleri,
 Bellerin bekkem bayladı,
 Jatsadağı, tursa da,
 Túrli oylar oyladı,
 Shadlanısıp barlıǵı,
 Ótkeredi kúnlerdi,
 Qosılǵanda hámmesi,
 Gáwhardan jaqtı etedi,
 ... Aradan qırq kún ótkende,
 Shıǵırlınıń tawında,
 Dem alıp uyqılap jatqanda,
 Gúlayımday periyzat,
 Bir báleniń bolǵanın,
 Anıq ǵana biledi.
 Bilgenligi bulardıń,
 Sol kúni aqsham Gúlayım,
 Bir jaman tús kóredi,
 Bul tústi kórip Gúlayım,
 Námártlik isti etpedi.
 Quwanǵan bul júregi,
 Tońsa da toń muzlarǵa,
 Sonday isler bolǵan dep,
 Sır bermedi qızlarǵa,
 Sondadağı sulıwdıń,
 Qayǵılıq penen qan jutıp,
 Búlkildededi tamaǵı.
 Qansha mártlik etse de,
 Ashılmadı qabaǵı.
 Aqlı artıq Sárbinaz,
 Gúlayımday batırǵa,
 Bir islerdiń bolǵanın,
 Sol waqıtta biledi.
 Sonda turıp Gúlayım,
 Aqıllı qız ǵoy arıwım,
 Qay waqıtta da usı ǵoy,
 Isenimli qarıwım.
 Bul bolmasa meniń de,
 Qıyın-qıyın kúninde,
 Dushpanǵa qıyın barıwım,
 Bolǵan istiń barlıǵın,
 Dedidağı Gúlayım,
 Jaqın kelip sóyledi,
 Sárbinazdıń qasına,
 Gúlayımday periyzat.
 Qolındağı qamshısın,
 Qılısh etip bilǵadı.

Gúlayım elin Surtayshaniń wayran etip ketkenligin qalay bildi?

Mısal etip sózlerdi,
 Bilayınsha dep tolǵadı:

– Aldımızda jatır sonsha biyik jar,
 Men aytayın qaraqıların arzıw-hal,
 Sárbinazjan, saǵan juwap bereyin,
 Meniń aytqan sózlerime qulaq sal.

Men jılayman bir qudayǵa zar-zar,
 Qazan urıp qırda qaldı qızıl nar,
 Haw qızlarım, qabaǵımdı úyiwdiń,
 Az da bolsa bul sıyaqlı jóni bar.

Biziń elge ullı dártler jetipti,
 Talaylardıń aqıl-huwshı ketipti,
 Miywalıdan bizler shıǵıp ketken soń,
 Birneshe kún ullı toydı beripti.

Bul toylarǵa kóp qonaqlar kelipti,
 Bizlerdiń de ketkenimizdi bilipti,
 Sonıń ushın qanlı tartıs kúsheyip,
 Ne birewler ılaq tartıp ólipti.

Qılısh ketip ózi qaptı qınaptıń,
 Keyni jaman qumarpazlıq talaptıń,
 Jat ellerden kelgen barlıq shabandoz,
 Wayran etken jigitlerin Sarkoptıń.

Bazı birewler etpes isti etipti,
 Doslar jılap dushpan jaǵı kúlipti,
 Basıldırıp barlıq Sarkop jigitin,
 Bayraqlardı jat el alıp ketipti.

Qanday sebep, kimler biledi,
 Doslar jılap, dushpan nege kúledi,
 Qabaǵımdı úyiwimniń sebebi,
 Az da bolsa soǵan arım keledi.

Dedidağı Gúlayım,
 Basqa jaǵın aytpadı,
 Tulparınıń qasına,
 Shaqqan júrip baradı,

Silap-sıypap bedewin,
Altın erin saladı.
Erin salıp bolğan soñ,
Aq sawıtın kiyedi,
Nayzasın uslap qolına,
Atqa ırǵıp minedi.
Sol waqları Sárbinaz,
Dushpanniń wayran salǵanın,
Bir báleniń bolǵanın,
Attan anıq biledi,
Bilsedaǵı márt bolıp,
Shaqalaqlap kúledi,
Astındaǵı tulpardıń,
Tarap jalın óredi.
Gúlayımniń izine,
Qalmastan bul da eredi,
...Ne bolǵanın Sarkopta,
Ishi anıq biledi.
Kiyatırıp Sárbinaz,
Hár nárseni oyladı...
Gúlayım qız qayǵıda,
Tún uyqısın tórt bólip,
Erte menen keshinde,
Ottay janıp kiyatır,
Qara tútin ishinde,
Qáhár lenip Gúlayım,
Qoparayın dep túbinen,
Tawǵa qolın sozadı,
Báhárde bezgek bolǵanday,
Óne-boyı qızadı,
Keleshektiń isi ushın,
Júrerge jol sızadı...

* * *

Aradan kóp waq ótedi,
Mártlik isti etedi,
Waqıtlı mezigil bolǵanda,
Tań atayın dep turǵanda,
Miywalıǵa jetedi.
Gúlayım kelip qarasa,
Bolmas isler bolıptı,
Miywalıǵa qalmaqlar,
Kelip wayran salıptı.
Surtayshaday ol qalmaq,
Miywalıǵa kelse de,

Dalasin wayran etse de,
Buza almaptı qorǵandı...
Sonda turıp Gúlayım,
Ne bolǵanın biledi...
Kózi tınıp tunjırap,
Qaranı heshbir ilmedi,
Sulıq bolıp tústi atınan,
Tek te ǵana ólmedi,
Bir waqları bolǵanda,
Shiyrin janın qıynadı,
Mártlik etip Gúlayım,
Ábden esin jıynadı...
Ar-sar bolıp turǵanda,
Keyninde qalǵan qızları,
Atlar shawıp jetedi,
Bunday bolǵan islerdi,
Olar da kelip kóredi...
Shıday almay birazı,
At ústinen qulaydı,
Attıń jalın esedi,
Ashıwlanıp bul iske,
Allanıń bul isine,
Batır sonda kónedi,
Qapa bolǵan qızlarǵa,
Násiyatın beredi:

Sarkop eliniń qalmaqlar tárepinen wayran etilgenin kórgen Gúlayım qırq qızına qanday násiyat beredi?

– Biriń sińli, biriń úlken qurdasım,
Burınnan-aq aqılǵóyli sırlasım,
Jılay bermeń qula dúzde sarsılıp,
Isenimli batır qırq bir joldasım.

Mennen aqıl – kóp sarsılıp jılamań,
Kóp ókinip, kózdiń jasın bulamań,
Bekkem buwıń bellerińdi, doslarım,
Námárt isin etip dúzde shuwlamań.

Hámmemiz de kiriseyik talapqa,
Qılıshlardı saqlamayıq qınapta,
Shaqqanlasıp atlarıńa minińler,
Barayıq tez ónip-ósken Sarkopqa.

Jilamañlar ne bolğanın bileyik,
Bekkem etip belge qılısh ileyik,
Ketse doslar Surtayshaniñ qolında,
Qarsilasıp xalıq ushın óleyik!

Surtayshağa eldi bende etkennen,
Elsiz, suwsız bunda ómir súrgennen,
Oylaniñlar ólgen artıq doslarım,
Bul dúnyada patsha bolıp ótkennen.

Xalıq bizge qayırqomlıq etti de,
Xalıq bizge batır ataq berdi de,
Sol atlardı aqlaw ushın, doslarım,
Umitpayıq sol xalıqtı bizler de!

Gúlayımday batır qız,
Bul sózlerdi aytqanda,
Qapa bop jatqan qızlardıñ,
Quwat endi boyına,
Jılağandı qoyadı,
Belin bekkem buwadı...
Atlarına minedi,
Miywalı menen xoshlasıp,
... Sarkopqa qarap jóneydi,
Sarkopqa qızlar jetedi,
Sarkopqa kelip qarasa,
Buzılıptı qalası,
Wayran bolğan dalası, ...
Bunı kórip qızlardıñ,
Kewline sıymay japası,
Árman menen sol jerde,
Ağa berdi kóz jası,
Kimniñ ketken anası,
Kimniñ ketken atası,
Kesilgen gelle domalap,
Jatır ayaq astında,
Sol waqları Gúlayım,
Tisledi kese barmaqıtı,
Sarkoptayın sháhardıñ,
Buzılmağan jayı joq,
Buzılmağan jeri joq ...
Sibay qonğan eli joq, ...
Sol waqları Gúlayım,
Bir jerge atın bayladı,
Jayaw júrip qalanı,
Bastan ayaq jayladı,

Eñ bolmasa qalada,
Kempir-ğarrı birewler,
Qalğandı dep oyladı,
... Sol waqları ğarrılar,
Gúlayımdı kóredi,
Kóre sala paqırlar,
Zarlanadı tolğaydı,
Kóziniñ jası monshaqlap,
Qapada jatqan paqırlar,
Gúlayımdı qushaqlap:
Aynalayın, Gúlayım,
Kóz jasıñ qabil bolmadı,
Ĝarğadı bul qudayım,
Qalmaqtıñ xanı Surtaysha,
Kórip te turğan shığarsañ,
Wayran etti qalanı,
Bilğadı qanğa dalanı,
Atadan bala ayırıldı,
Baladan ata ayırıldı,
Há shırağım, shırağım,
Ĝarrı emes jas ediñ,
Jas bolsañ da shırağım,
Tolı kópke bas ediñ,
Usı turğan Sarkoptıñ,
Isenishi sen ediñ,
Tirenishi sen ediñ,
Qalmaq eldi shapqanda,
Qashıp pa ediñ, qayda ediñ?
Sarkoptağı batırlar,
Batır emes, bala eken,
Aqıllı emes, shala eken...
Qaplap kelgen qalmaqtı,
Kirmey turıp qalağa,
Bir ilajın kórmedi,
Esi awdı, jıgıldı,
Bası menen ğay bolıp,
Qorqıp góрге tıgıldı...

*Sarkop elinde bolğan
qırğın sawashtı, altı birdey
ağasınıñ dushpan qolında
gúrespegenin Gúlayımğa kim
aytıp beredi?*

...Aynalayin, Gúlayim,
 Altı birdey aǵańız,
 Jawlar kelgen waqıtta,
 Jasırındı tasaǵa,
 Dushpan menen ayqasıp,
 Qol salmadı jaǵaǵa,
 ...Oylanıp kór Gúlayım,
 Basqa tústi bul uwayım,
 Kelip tursań minekey,
 Wayran bolǵan qalanıń,
 Opatlangan ornına...
 Bul qalada shıraǵım,
 Batırlar da kóp eken,
 Qılısh alıp qollarǵa,
 Qarsı turdı jawlarǵa...
 Qırılса da dushpanlar,
 Qaytpadı sirá izlerge,
 Qarıw qolda azaydı,
 Ústem boldı bizlerge...
 Sonlıqtan da Surtaysha,
 Sarkoptıń xalqın bassınıp,
 Qara jaqtı júzlerge,
 Qartaysa da atańız,
 Quwatlı eken qaraǵım,
 Turdı jawdıń jolında,
 Jeti kúnler ayqasıp,
 Neshshe kúnler shayqasıp,
 Qalmaqtıń óldi qolında
 ...Surtayshaday sur qalmaq,
 Sharap ishti, esirdi,
 Wayran etip Sarkoptıń,
 Xalıqların kóshirdi,
 Óltirdi qalmaq atańdı,
 Bende qılıp shıraǵım,
 Alıp ketti anańdı,
 Alıp ketti xalqıńdı.
 ...Endi aytar sózimiz,
 Batır bolsań shıraǵım,
 Qırq qızıńdı ertip al,
 Jıyna ábden kúshińdi,
 Surtayshaday qalmaqtan,
 Alagór shaqqan óshińdi,
 Ketken eldi shıraǵım,
 Azat etip altı ayda,
 Bunda alıp kelmeseń,
 Sen de batır emesseń.

* * *

Sol waqları bolǵanda,
 Gúlayımday márt sulıw,
 Qasına ergen qızlardı,
 Shaqqan sonda shaqırdı,
 Sol waqları qırq qız,
 Gúlayımday batırdıń,
 Atın alıp keledi,
 Atı qolǵa tiygende,
 Írgıp oǵan minedi,
 Qolına nayza iledi,
 Sadaqqa oq saladı,
 Qasındaǵı qırq qızı,
 Alısqa sapar etiwge,
 Olar da tayar boladı,
 Barlıq batır qosılıp,
 Keteyin dep turǵanda,
 Surtayshanıń eline,
 Attıń basın burǵanda,
 Bir ǵarrı shıǵıp sóyleydi:
 Há, shıraǵım, shıraǵım,
 Asıraǵan ádiwlep,
 Atań jatır bul jerde,
 Sonı kórseń bolmay ma?
 Talasıp emshek emisken,
 Altı aǵań jatır bul jerde,
 Sonı kórseń bolmay ma?
 ... Mınaw jatqan altı aǵańdı,
 Óz qolıńnan kómip ket.
 Sonda sulıw sóyledi:
 – Há, atalar, atalar,
 Janın otqa jaqpaǵan,
 Eldi jawdan baqpaǵan,
 Kerek emes tuwısqan...
 Ózlerindey adamnan,
 Nege óshin almadı?...
 Qarsı kelgen dushpandı,
 Ne sebepten jamanlar,
 Qazıq qılıp qaqpadı?
 ... Há, ǵarrılar, ǵarrılar,
 Sózime qulaq salıńlar,
 Dushpanǵa qarsı turmaǵan,
 Xalıqtı azat qılmaǵan,
 Bul usaǵan aǵalar,
 Óligin de kómbeńler,

Dúzde qalsın jamanlar.
Sizlerden meniń sorawım,
Jeti kúndey alısqañ,
Dushpan menen shayqasqañ,
Ármanda ólgen atamníń,
Qábirin mağan kórsetiń,
Sol waqları ğarrılar,
Aldına qızdıń túsedı.
Ólgen jerin qaradı,
Azǵana waqtıń ishinde,
Atasınıń basına,
Bul qızdı alıp baradı,
Qushaqlap sonda Gúlayım,
Atasınıń qábirin,
Zarlaydı da, zarlaydı,
Zarlay berip ne deydi,
Zarlay berip búy deydi:

– Keshir bizde bolǵan bolsa kóp qáte,
Kele almadım qasıńızǵa, jan ata,
Bas ushıńda árman menen zar jılap,
Sálem berdi bul perzentiń, jan ata.

Artıq edi mağan etken ziynetiń,
Bunday ma edi áwel bastan niyetim,
Haliń qalay, kóter, ata, basıńdı,
Qapalanıp keldi mendey perzentiń.

Qamal etip qalmaq alıp ayıńdı,
Búldiripti sánli salǵan jayıńdı,
Árman menen jer dastanıp qalıpsań,
Qalmaq olja etip dúnya-malıńdı.

Árman menen aǵızba kóz jasıńdı,
Joq qılaman saǵan dushpan qasıńdı,
Surtayshaniń keyninen quwaman,
Tilekles bol, kóter, ata, basıńdı!

Bunı quwıp bedewlerge minemiz,
Sawıtlardı bir túymeden ilemiz,
Aman bolsaq altı ayda, jan ata,
Sarkop elin bunda alıp kelemiz.

Jarıq qılıp qarańǵılıq keshińdi,
Alla mağan bergey seniń kúshińdi,
Janım ata, Surtayshaday qalmaqtañ,
Ólmesem alarman barlıq óshimdi.

Surtayshaniń sháhárine tartım jol,
Tariqqanda perzentim dep bergil qol,
Kettim, mine, sapar tartıp qalmaqqa,
Kóriskenshe, ğarrılarım, aman bol!

...Ermek qılǵan Surtayshaǵa,
Batır tuwǵan Gúlayım,
Ġayratlanıp qaramay,
Aldına jetip baradı,
Bunı kórip Surtaysha,
Shaqalaqlap kúledi.
Kúle berip sóyleydi,
Sóyley berip ne deydi:
– Há, periyzat Gúlayım,
Aq júzińdi kórgende,
Ketti meniń dármanım.
Qaytajaq batır men emes,
Alladan keler pármanım,
Kózime sen kórinip,
Jandı ishım de, Gúlayım,
Tırnadı meniń kewlimdi,
Biyopalıq dártleri.
– Háy, Gúlayım, Gúlayım,
Talasqandı qoyayıq...
Óziń ázzi nasharsań,
Jeńlip bizden qalarsań,
Ne kelmekshi qolıńnan,

Biziń batır láškerler,
Ayırar mına halıńnan.
Dedidağı Surtaysha,
At ústinde shaqalaqlap,
Sonday qattı kúledi,
Sonda sulıw sóyledi:
– Qanğa bılǵap qalamdı,
Óliklerdi toltırıp,
Oyılı-qırılı qalamdı,
Birden qırıp óltirip,
Aǵam menen atamdı,
Eki qolın baylap, azaplap,
Azap berip anamdı,
Aydap ketken shóllerge,
Arsız dushpan sen be ediń?...
Sarkop degen elimdi,
Shawıp ketken sen be ediń?...
Aydap maldı shubırtıp,
Alıp ketken sen be ediń?...
Altı birdey aǵamdı,
Qarqıratıp shalǵanday,
Qartayǵan ǵarrı atamníń,
Basına wayran salǵanday,

Aq sút bergen anamdı,
Aydap bende qılǵanday,
Men ne qıldım, Surtaysha?
Neńdi aldım, Surtaysha?
Urıstı da qoyayıq,
Sawashtı da qoyayıq,
Etken barlıq gúnańdı,
Tabjılmay turıp moynıńa al.
Meniń aytqan sózime,
Surtaysha xan, qulaq sal,
Óziń barıp shawıpsañ,
Sarkop degen elimdi,
Kórmedim bunı demeysañ,
Iynemdi teben qılasañ,
Ólgen jannıń ornına,
Altınnan baha qoyasañ,
Óziń buzǵan qalanıń,
Diywalların merwertten,
Bosaǵasın altınnan,
Jaqsı sánlep oyasañ,
Onıń eki tórine,
Gáwhardan jaqtı qoyasañ,
Shańgıtıp qalǵan kóshemdi,
Taslardan jol salasañ,
Búlingen olja malımdı,
Aparasañ mákanǵa,
Eger bunı etpeseń...
Ordańa oyran salaman,
Ózińniń etken isińdi,
Aldıńa ákep tartaman.
Ya bolmasa, Surtaysha,
Qumar bolǵan sawashqa,
Kúshińdi jıynap bul manǵa,
Shıqqıl sawash maydanǵa.
Surtaysha sonda sóyledi:
– Shapqanıń ıras qalańdı,
Qanğa bılǵap dalańdı,
Ulı túwe qızıńdı,
Tikesh qıldım balańdı,
Aytqanıńnan qaytpayman,
Sawashtan qorqıp, Gúlayım,
Sarayda qarap jatpayman,
Shıǵaman sawash maydanǵa,
Qızıǵımdı kóreseń,
Endi sennen sorawım,
Sol sawashqa shıǵıwǵa,

Jeti kún máwlet bereseń,
 Segizinshi kún jetkende,
 Shıqqıl sawash maydanğa,
 Gúlayım sonda sóyledi:
 – Bunıńa turdım, Surtaysha,
 Jeti kúnler ótkende,
 Segizinshi kún jetkende,
 Sawashqa bas bolıp kelmeseń,
 Aytqan waqta tayınbay,
 Láshkerlerdi ertip kelmeseń,
 Jeńilgeniń, Surtaysha.
 Tamashanı kóreseń,
 Qalanı bizge bereseń.
 Dedidağı Gúlayım,
 Qalqandı salıp iynine,
 Sawashqa berip wádesin,
 Qaytıp ketti keynine...
 ... Surtayshaday qalmaqtıń,
 Jaqın kelip qasına,
 Suwırıp aldı qılıshın,
 Urmaq bolıp basına,
 Gúlayımday arıw qız,
 Dushpanıń belin sıdırdı,
 Múshkil degen qalanıń,
 Kempir menen shalların,
 Qızı menen balların,
 Ğarrısı menen jasların,
 Shaqırıp jıyıp aladı,
 Jıyıp turıp Gúlayım,
 Jan-jaǵına qaradı,
 Xalqınan keńes soradı:
 – Jıynalǵan búgin kóp adam,
 Elim edi Túrktan,
 Ğargashıq degen patshańız,
 Sursha degen xanıńız,
 Barıp saldı bir talan?
 Sarkoplınıń xalqınan,
 At bawrınan aqtı qan,
 Altı aǵamdı óltirip,
 Xalqımdı qıldı sergizdan,
 Sursha degen palwanıń,
 Qoymadı barıp ol aman,
 Olja qılıp kóshirip,
 Alıp kelip bul elge,
 Túrktanıń jurtında,
 Sarkop degen qalanı,

Sursha batır búldirip,
 Talan qıldı xalqımdı,
 Sol zalımnıń qolınan,
 Azat ettim elimdi,
 Aldım endi óshimdi,
 Sursha menen Ğargashıq,
 Degen xandı óltirip,
 Batırlıqtı bildirip,
 Aldım endi xalqımdı,
 Kelgen waqta kóp boldı,
 Elge qaytar waq boldı,
 Sansız endi adamlar,
 Túrktanday jurtıma,
 Sarkop degen elime,
 Barıwıma ellerim,
 Beresiz be ıqtıyar,
 Sonda turıp kóp xalıq,
 Gúlayımǵa zarladı,
 – Qulaǵıń sal, Gúlayım,
 Qutqarǵan soń bizlerdi,
 Zalımlardıń qolınan,
 Teńlik berip xalqıma,
 Qalamız boldı abadan,
 Qaytsañızlar, batırlar,
 Túrktanıń jurtıma,
 Jańadarıya boyına,
 Sarkop atlı qalaǵa,
 Barsañızlar, batırlar,
 Baxıtlarıń ashılıp,
 Jollarıńız bolsın dep,
 Juwabın berdi sol zaman,
 Qarsı turǵan zalımǵa,
 Qıyadan qanlar shashadı,
 Qalsın zalım mákanı,
 Otlar berip úyine,
 Sırnay-gernay tarttırıp,
 Qızıl ala tuw baylap,
 Batırlıǵın bildirip,
 Qalmaqqa túsken eliniń,
 Bárin jıynap Gúlayım,
 Túrktanǵa kóshedi,
 Qırmızıdan kiygizdi,
 Qızı menen kelinge,
 Gúlayımday arıw qız,
 Eldi awzına qaratıp,
 Ğarip penen jetimdi,

Shadliq penen kuldirdi,
Qosiq aytıp jır-jırlap,
Türkstanday jurtlarğa,
Sarkoptayın ellerge,
Bende bolğan xalıqlar,
Quwanısıp baradı.
Kórgenniń aqılın aladı,
Arıwdıń miyri qanadı...
Aqtamker attıń üstinde,
Gúlayım atlı sulıw qız.
Arısladay palwanğa,
Barıp pánje saladı.
Hám de kúshin sınadı,
Kewilleri xosh boldı,
Ábden miyri qanadı,
Bağdıń gúli shaydadı,
Shıbın janıńdı qıynadı,
Xalıqqa teńlik bergende,
Al, ekewi maydanda,
Qırq qızdıń sultanı,
Sárbinaz qız qasında,
Jipek oramal qolğa alıp,
Gúldey jaynap oynadı,
Dushpannıń kewli janadı,
On jeti kún degende,
Türkstannıń jurıtına,
Jańadarya boyına,
Sarkop degen qalanıń,
Áne sol bir shetine,

Zordan jetken boladı,
Eli menen qosılıp,
Shağal-máslik qıladı.
Aldınan shıqqan adamğa,
Jetekke nar beredi...
Altın qulıplar salınğan,
Miywalı bağ, altın taq,
Dárwazanı ashadı,
Bağmanlar gúller shashadı,
Eli-xalqın qaytadan,
Miywalı bağqa jıydırdı,
Elinen keńes soradı:
Sonda adamlar sóyledi:
Gúl bağında endi shámen ashılar,
Berdi xalqım bul toyıńa ıqtıyar,
Abat qıldıń el-xalqıńdı, Gúlayım,
Dushpan ólip, doslar buğan quwanar.
Türkstanğa boldıń, Gúlim, sen sultan,
Tuwarmeken sendey qızlar anadan?
Abat qıldıń Sarkop qala ellerin,
Mıńlar jasap súrgeysizler, siz, dawran!
Degen sóz benen xalayıq,
Tóreligin beredi,
Óziń kórgen Gúlayım,
Bağlardan gúller teredi,
Sarkop elin jıydırıp,
Ullı toyın beredi,
Abat etti ellerin...

Dástan mazmunın talqılaw.

1. Qızlar Miywalını qalay gúllendiredi?
2. Sárbinazdıń aqıllılığı neden bilinedi?
3. Gúlayım hám onıń qırq qızı jaw kelgende qayaqta edi?
4. Surtaysha eldi qalay wayranladı?
5. Gúlayımın batırlıgın sóylep beriń.

1. Dástannan úzindini oqıń hám mazmunın sóylep beriń.
2. Dástannan kórkemlew quralların tabıń hám ajıratıp jazıń.
3. Dástan qaharmanlarına sıpatlama beriń.
4. Berilgen video materialdı kórip, túsinińizdi jazıp keliń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĖLÍWMAT

Kórkem súwretlew quralları haqqında túsinek

Kórkem súwretlew qurallarınıń keń tarqalğan túri – troplar – basqa nársenge aynalıw, ózgeriw mánisin ańlatadı. Kórkem shıǵarmada troplar bir nárseni súwretlew ushın sózdiń túpkilikli mánisinde emes, al basqa ózgergen, awıspalı mánisinde beredi. Troplardıń (awıspalı mánis beriwdiń) birneshe túrleri bar: metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, teńew, litota, ironiya, allegoriya, simvol (ramz, nıshan), janlandırıw (olicetvorenıe) hám t.b.

Metafora – grekshe awıstırıw, ózgertiw sózinen (meta – qaytadan, phora – kóshiremen). Kórkem súwretlew qurallarınıń biri. Metafora – zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretlewdiń túri. Metafora teńewdey etip zatlardı salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi. Mısalı, «Ol arısladay jigit» degen gápte jigit arıslanǵa salıstırıladı hám ol teńew bolıp sanaladı, al «Ol arıslan jigit edi» degen gápte jigit arıslanǵa megzetedi hám ol metafora bolıp esaplanadı.

Sánemler qolında tillá saz edim,
Háwijge keltirer jánan bolmadı.
Tuǵımda talpınǵan alǵır baz edim,
Qálpe-sáyyadlarım maman bolmadı.
(*Ájiniyaz*)

Mısalda lirik qaharman ózin tilla sazǵa megzetedi, biraq onı kámine keltirip shertetuǵın sazende bolmaytuǵınına nalıydı. Jáne de lirik qaharman ózin talpınıp turǵan alǵır qusqa megzetedi, biraq qustıń babın biletuǵın qálpe, ańshılardıń bolmaǵanına nala qıladı. Shayır ómirge, zamanǵa narazılıq, táǵdirge nalısh sezimlerin awıspalı mániste beredi.

Sinekdoxa – grekshe synecdoche – uqsatıw mánisinde. Kórkem shıǵarmada bir pútinniń ornına onıń bir bólshegin alıp súwretlew usılı. Mısalı, shayır I.Yusupov óziniń Berdaqqa arnalǵan qosıǵında:

Sen qosıqsań jirtıq úyde tuwılǵan,
Ash xalıqtıń ármanına juwılǵan,
– degen qatarlardaǵı «qosıqsań» degen sóz arqalı «sen pútkil qaraqalpaq xalqınıń ármanın jırlawshı úlken bir poeziya, ádebiyat dúnyasısań» degen mánini obrazlı túrde sinekdoxa arqalı jetkerip tur. Sonıń ushın, bul súwretlew usılı metonimiyanıń bir túri sıpatında qaraladı.

Tırnaqqa zar edik, kórdiń, ah, quday!..
Tırnaqqa zar edik, berdiń, ah, quday!..

(*Baxtiyar Genjemuratov*)

Mısalda adamnıń bir múshesi bolǵan tırnaq arqalı pütün bir adam (perzent, náreste) mánisi berilip tur. «Perzentke zar edik» dep tuwra mániste

aytilmay, «tırnaqqa zar edik» dep awıspalı mániste ayılıp tur. Shayır bul jerde sinekdoxanı qollanıw arqalı perzentli bolǵan adamnıń quwanış sezimlerin obrazlı etip bergen.

Metonimiya – grekshe metha – qaytadan, nimios – ataw, qaytadan ataw degendi ańlatadı. Súwretlew qurallarınıń biri. Sózlerdiń awıspalı mánisine tiykarlangan súwretlew. Bir zattı sonıń táǵdirine usas bolǵan ekinshi zat penen awıstırıp súwretlew. Metonimiyada súwretlenip atırǵan zat yamasa waqıya basqa at penen súwretlenedi. Mısalı, «Qazan qaynap atır» . Negizinde qazan emes, al ondaǵı awqat qaynap atır. «Tandır órtedim» . Tandır órtenbeydi, al onıń ishindegi otındı jaqtım degen mánisti bildiredi. «Qala uyqılap atır» . Qala emes, al ondaǵı adamlar uyqılap atır.

– «Háy telpek! – dedi ol janınan ótip baratırǵan shógirmeli kisige, – berman kel bir dártleseyik».

(Ó.Ayjanov)

Taylar nur simirgen túske jasqalar,
Mallar mańqıyısqa qayda shańlaǵın?!

(Sh.Seyitov)

Bul mısalda taylardıń shańqay túste quyash nurına shaǵılısqan suwdı simiriwi kútá obrazlı etip berilgen. «Taylar suw simirgen túske jasqalar» dep tuwra mánisinde aytqannan góre «taylar nur simirgen» dep beriw qosıq qatarlarınıń tásirsheńligin joqarı dárejege kóterip turadı.

Oqıǵan shıǵarmalarıńızdan metafora, metonimiya hám sinekdoxaǵa mısallar tabıń, úsh baǵanaǵa bólip dápterinińizge jazıń.

Metafora

Metonimiya

Sinekdoxa

Shayır dóretiwshiligi menen tanısın.

DÁWLEN AYTMURATOV (1933)

Dáwlen Aytmuratov – shayır, dramaturg hám alım.

Ol 1933-jılı 3-mayda Qusqana tawınıń qubla tárepinde, Erkindárya aymaǵında tuwılǵan. 1962-jılı Moskvadaǵı M.Gorkiy atındaǵı ádebiyat institutın tamamlap, 1962-1973-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bólim baslıǵı bolıp isleydi, «Jetkinshek» gazetasında xızmet atqaradı. 1974 – 1976-jılları Alma-Atada «Qazaqfilm» kinostudiyasında, 1976-jıldan baslap N.Dáwqaraev atındaǵı Til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, aǵa ilimiy xızmetker lawazımlarında isleydi.

Shayırdıń dáslepki qosıqları 1958-jıldan baslap jarıq kórdi. Onıń baspada «Qosıq hám tımsallar» (1960), «Aǵar dárya» (1965), «Tımsallar» (1975), «Men shınlıqtı súydim, olsız hesh nársede qádir yoq» (1990) degen toplamları hám «Yalǵanshınıń isi», sońınan «Aqmaqlıq dúnyasında» (1990) atlı komediyası járiyalandı hám «Pir qaqqan» komediyası teatr saxnasına qoyıldı.

D.Aytmuratov tariyx, til bilimi tarawında 1986-jılı «Tyurkskie etnonimı» atlı kólemlı izertlewin bastırıp shıǵardı.

Ol E.Rotterdamskiy, T.Shevchenko, M.YU.Lermontov, S.A.Esenin, V.V.Mayakovskiy, A.Nawayı, Hafız, Sh.Rustaveli shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı.

D.Aytmuratov «Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» húrmetli ataǵına iye.

D.Aytmuratov 1969-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

QARAQALPAQSTAN

Bul temada:

- hárbir insanniń tuwılǵan jeri kóziniń qarashıǵınday qádirli ekenligin;
- bul muqaddes dárgaydıń qádir-qımbatına jete biliw kerek ekenligin;
- tuwılǵan jer haqqındaǵı basqa qosıqlardan bul qosıqtıń ayırmashılıǵın;
- qosıq uyqasın, ólshemin úyrenemiz.

Men usı jaqtı dúnyanı kóriwge keldim, yadımda;
Dalalıqqa barǵan kúnler, ata-anam eki jaǵımda;
Shabandozlar oynar edi ilaq basıp taqımǵa;
Sonda kewlim erer edi júyriklerge jarısqan.
Seniki meniń jigerim. Men aqtım árman pıraǵında,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Atamnan qalǵan mákan da hám eskiden nusqa da,
Meniń kún batisımda bultıńdı qushtı Qusxana,
Hám onıń biyik shıńları shaqırdı meni ushpaǵa,
Kóz aldımda buldırap, ózińe tartıp alıstan.
Júregim meniń seniki, júrsem hám qaysı tusta da,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Qosıqta shayır jashıǵın qalay esleydi?

Jashıǵımdı eske alıp men quwanışlı kúlemen,
Tenteklerdi shókelep, kók saban saqa úlegen,
Hám álipbe kitabımdı, qarawsızlıqtan túlegen,
Hám kúnlerdi mektepten awıl betke shabısqan,
Jashıǵım meniń seniki – ol seniń menen gúl eken,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Merekede orınlar alıp otırǵan waqta qasıńnan,
Rehimsiz erinleri marjan tislerin jasırǵan,
Biraq jigitler tárepke urlap qıyallar qashırǵan,
«Qızlar meni qálegey» – dep, bolǵım keler arıslan,
Muhabbatım seniki, bawırıńda gúldey ashılǵan,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Qosıqta xalıqlar doshıǵı qalay jırlanǵan?

Ámiw kósher buwdaqlasıp, qoyınıńnan gúldey jaynaǵan,
Aq bultlarǵa megzes bolıp artıńnan samal aydaǵan,

Júregim jaln aladı, kózimnen bunı bayqağan,
Ayaqtı qarpıp tolqını, qarap tursam jağıstan,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Rus, ózbek, qazaq, qaraqalpaq dos: maqsetke jetedi:
Bul is júzindegi doslıq, súyemen bunı, sebebi,
Doslıqtıń turnağın ústine salıwğa til bılqıldaqlıq etedi:
Tıgız turğan eki zat saw turar, sınar eki zat qağısqan.
Sağan ne jaqsı, sol nárse meni hám eljiretedi,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Qosıq qatarlarında qaysı belgili tulğalardı sóz etedi?

Minnetdarman Ájiniyazdıń názik lirikasına,
Hám Qurbaniyaz baqsınıń ah ekshep shertken sazına,
Hám Abbazdıń qosıqlarına, jumalağan el arasına,
Men adam bolıp quraldım, tek sennen alğan qarızdan,
Shayırlıq yoshım seniki, jarasa xalıq mıtájına,
Janım, Qaraqalpaqstan.

Qosıqtı talqılaw.

1. D.Aytmuratovtıń «Qaraqalpaqstan» qosıgınıń ideyasın aytıp beriń.
2. Tuwılğan jer haqqında jazılğan bul qosıq Watan haqqındağı basqa qosıqlardan qanday tárepi menen ajıralıp turadı?
3. Qosıqtıń: Minnetdarman Ájiniyazdıń názik lirikasına,
Hám Qurbaniyaz baqsınıń ah ekshep shertken sazına, – degen qatarlarında qanday kórkemlew quralı ushırasadı?
4. Ámiw kósher buwdaqlasıp, qoynıńnan **gúldey** jaynağan,
Aq bultlarğa megzes bolıp artıńnan samal aydağan,
Júregim jaln aladı, kózimnen bunı bayqağan.
Qara hárip penen berilgen sózler qanday kórkemlew qurallarına kiredi?

*Audio teksti
tıńlań hám mazmu-
nın aytıp beriń.*

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

JIYENBAY IZBASQANOV
(1949)

Belgili talant iyesi Jiyenbay Izbasqanov 1949-jılı 12-iyunde Shomanay rayonında tuwılǵan. Ol 1982-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Shayır óziniń bir qosıǵın «Poeziya – ómirimniń ózegi» dep biykarǵa jırlamaǵan. Poeziya janrına ayırıqsha ıqlas qoyǵan talant iyesiniń búgingi kúnge shekem «Tulpar haqqında ballada» (1975), «Jaz ótkende» (1979), «Lirika dápterinen» (1982), «Balalıqtıń nesin aytasań» (1984), «Ómirge qushtarlıq» (1987), «Muhabbattıń almaz qırları» (1990), «Muhabbat lirası» (1992), «Jollarım uzaq» (1995), «Saǵınısh paslı» (2009) sıyaqlı birneshe poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı.

Shayırdıń 2000-jılı «Saylandı shıǵarmaları» nıń 1 tomlıǵı basılıp shıǵıp, bul toplama ushın Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı.

Jiyenbay Izbasqanov dúnya xalıqları ádebiyatınan qaysı avtorlardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan?

Jiyenbay Izbasqanov dúnya xalıqları dúrdanalarından A.S.Pushkinniń, M.Yu.Lermontovtıń, A.Fettiń, Danilovtıń, V.A.Jukovskiydiń, E.Evtushenkoniń, A.Aripovtıń, A.Matjanniń, Shawket Raxmannıń, G.Apolliperdiń, Pol Elyuardıń, Ilya Chavchavadzeniń, Federiko Garsio Lorkanıń, Gyoteniń hám t.b shayırlardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdaradı. Bul kórkem awdarmalar óz gezeginde shayırdıń dúnya ádebiyatı úlgileri menen jaqınnan tanısıwına keń múmkinshilik jaratadı.

Shayırdıń ómiri hám dóretiwshiliginen nelerdi ayta alasız?

TUWÍLǴAN JER TÁRIYPI

Bul temada:

- shayırdıń tuwılǵan jerine bolǵan súyispenshiligin, táriypin;
- Qaraqalpaqstanda ósetuǵın ósimlikler haqqında;
- hárbir máwsimniń ózine tán ózgesheligi haqqında maǵlıwmatqa iye bolamız.

Mağan ısıq kindik qanım tamğan jer,
Mamıy menen Monshaqlınıń arası,
Sağınışımnan, balalıgım qalğan jer,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Elat ediń mende bala tuwılğan –
Juwırǵanda jer tanabın quwırǵan.
Orpań jollar topıraǵın suwırǵan,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Iyrimlenip pátli boldı aǵısıń,
Qamıs, **jeken**, boyan tolı jaǵısıń.
Jılan kózli qumlar-ǵayrı naǵışıń,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

jeken – kól yamasa
batpaqlıq jerde ósetuǵın
shıpta, mardan hám taǵı
basqa zatlar toqıwǵa
paydalanılatuǵın kóp jıllıq
ósimlik

Shayırdıń ana-Watan, tuwılğan jer temasına arnap jazǵan lirikalıq qosıqlarınıń áhmiyetin aytıp beriń.

Qol bılǵaydı buldıraǵan aralıq:
Kózdiń jawın alar gewrek, qaramıq!
Átirapıń at shaptırım dalalıq,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Kóńlim kórki – awılımızdıń baǵları?!
Qáwmetine qurışım bir qanbadı!
Házir kózden bir-bir ushqan shańlaǵı,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Gúz ayları ashılısıp keterseń,
Sol máwritte meni hám bánt eterseń!
Táriypińe til jetpese-neterseń?!
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Kózime totıya «Aqjap jaǵası» degen qatarlar arqalı shayır ne demekshi?

«Seniń arqań bul kúnlerge jetkenim,
Aydınlar muz. Qarlı boran qısında,
Gúrlep toylar óte berer tusında!...
Qalğan hinjim álemniń bir mushında,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

Ras, sońıra sennen jıraq ketkenim...
Hár qádemde qıyalımnan ketpediń!
Seniń arqań bul kúnlerge jetkenim,
Kózime totıya «Aǵjap» jaǵası.

*Qosiqti yadlap aliń.
«Tuwılǵan jer táriypi» degen temada bayan jazıń.*

JETKERE ALMASPAN AYTIP BAHANĐI

Jetkere almaspan aytıp bahańdı,
Tuwǵan jerdiń jasil japıraq talları.
Házir júrgen shıǵar iyip shaqańdı,
Awılımızdıń shoq minezli balları.

Qosıq qatarlarında tuwılǵan jerdi táriyiplewge qanday kórkemlew qurallarınan paydalanǵan?

Sizge sapar etip kelsem hárdayım,
Shıray berip ayna sınılı aǵısqa.
Yoshlı samal menen ashıqlardayın,
Sıbırlasıp turdıń altın jaǵısta.

Qosıqtı oqıw arqalı qanday sezimlerge bólendińiz?

Nazlı iybeńizge hayran qalaman,
Sonsha ájayıpsız báhár paslında.
Janıma ruwxıy quwat alaman,
Qalsam qoyıw sayamanlar astında.

Tilsiz tábiyat penen tillesip óstim,
Bári, bári jalǵız óziń arqalı!
Erjetkeli qansha jerlerdi gezdim,
Biraq seniń kórkiń máńgi tartadı.

Awıldan sońǵı ret atlanarımda,
Qıymay «xosh allıyar» aytıp qaldıńız.
Sonnın beri sulıw **turqı**ñ yadımda,
Bizdi saǵınısh sawdasına saldıńız...

turqı – kelbeti, kórki

Jiyenbay Izbasqanov qosıqların talqılaw.

1. Shayır qosıqlarında tuwılǵan jerge degen súyispenshilik sezimleri qalay súwretlengen?
2. Qosıqtıń ólshemi hám uyqasları haqqında aytıp beriń.
3. «Jetkere almaspan aytıp bahańdı» qosıǵı uyqastıń qaysı túrinde jazılǵan?
4. Shayır qosıqlarında qanday kórkemlew quralları ushırasadı?
5. Shayır tuwılǵan jerdi basqa jerlerden qalay ajıratıp kórsetedi?

*Audio teksti
tílań hám mazmu-
nın aytıp beríń.*

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĖLÍWMAT

Qosıq qurılısınıń ólshemi. Barmaq ólshemi

Qosıq degenimiz hár bir shuwmağı (kupleti) tórt qatardan ibarat bolıp, belgili uyqasqa qurılĖan, tamamlanĖan oydı bildiretuğın birneshe shuwmaqlardan turatuğın poeziyalıq shığarma.

Qosıq qurılısı tórtke bólinedi. Olar: ırĖaq, uyqas, ólshem, bánt. Usı tórt bólekti ózine jámlegen jağdayında Ėana haqıyqıy qosıqqa aylanadı.

Ólshem – qosıq belgili bir sóz ólshemine iye bolıw kerek. Qosıq jazıwda úsh túrli ólshem bar.

1. Barmaq (sillabika)
2. Erkin wázin (sillabika-tonika)
3. Aruz.

Usı qosıq ólshemleriniń ishinde XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń eń baslı ólshemi barmaq bolıp esaplanadı.

«Barmaq» yaĖnıy, (sillabika) qosıq ólshemi qosıqtıń hár bir qatar sanınıń buwınlarınıń teńligin esapqa aladı. YaĖnıy 8, 9, 10, 11 buwınlı qosıqlar. Mısalı, Ájiniyazda:

Yarınan ayırılĖan biygana bolar,
Elinen ayırılĖan diywana bolar.

Bul «Bolar» qosığı 11 buwınnan ibarat. Eger qosıq qatarları bir-birinen bir yaki eki buwınnan asıp ketken yaki kemeygen jağdayda qosıq ırĖaqları buzıladı. Sonday-aq, qosıq birneshe buwnaqlardan turadı.

Buwnaq – dep hár qatar arasında kelgen jıynaqlı sóz kestelerine aytıladı. Hár bir qatarda eki, úsh hám onnan da kóp buwnaqlar bolıwı múmkin. Mısalı, Kúnxojanıń «Shopanlar» qosığında:

Ordıq oraq/ shaptıq otın/ qazdıq jap,
Terdik masaq/iynimizge/saldıq qap.

Bul qatarlar úsh buwnaqtan ibarat. Bul 11 buwınlı qosıqta úsh buwnaq bar.

Ólshem

Barmaq

Buwnaq

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

RASUL GAMZATOV
(1923 – 2003)

Rasul Gamzatov Dağıstandağı kishkene ğana avar eliniń perzenti. Ol 1923-jılı tuwıladı. Qosıq jazıwdı 13-14 jasınan baslaydı hám 16 jasınan baslap óz eliniń belgili shayırdı dárejesine jetedi. R. Gamzatov 18 jasınan baslap oqıtıwshı, artist hám xabarshı sıpatında hár túrli tarawlarda jumıs isleydi. Shayırdıń birinshi kitabı 1943-jılı basılıp shıǵadı. Onıń jazǵan shıǵarmaları jazılıwı menen rus tiline awdarıla basladı hám rus tili arqalı dúnyanıń barlıq tillerine awdarıldı.

R.Gamzatovtıń «Taw qosıǵı», «Meniń qálbim tawlarda», «Meniń Dağıstanım», «Jo-qarı juldızlar», «Tuwılǵan kúnim», «Tawlıqtıń Watanı», «Awıldan xat» sıyaqlı birneshe qosıqlar toplamı, bir qatar poemaları basılıp shıqtı.

ANA TILIME

Bul temada:

- *ana tilimizdiń qádirine jete biliwdi;*
- *tilimizdiń jámiyettegi áhmiyetli xızmetin;*
- *qosıqtıń kórkemligin, tásirsheńligin úyrenemiz.*

Ne báleler enbes tús kórgenińde,
Túsimde óz ájelimdi kórdim men.
Shańqay túste Dağıstannıń shólinde,
Oqqa ushıp jalǵız jatqan ekenmen.

Saylar gúrlep aǵıp atır janımda.
Heshkimge kereksiz boldım da qaldım.
Jattım sulap watan topıraǵında,
Ózim topıraq bolıp keterden aldın.

Heshkim bilmes, xabar almas halımnan,
Sawashta mert bolıp attan quladım.
Tóbemde búrkitler kóriner maǵan,
Kiyikler mańırasar izlep ılaǵın.

Ármanlı ketti-aw qırshın jasında,
Jılargá anam joq, sáwer yar da joq.
Doslarım kórinbes bası ushımda,
Joqlaw aytıp atqan hayallar da joq.

Ólip keter boldım sóytip biynesip,
Qápelimde sonday qulaq túbimde.
Eki kisi kele berdi sóylesip,
Meniń tuwǵan tilim – avar tilinde.

Insanniń ólimnen qayta tiriliwine qanday waqıya sebepshi boldı?

Baqırıp sóylesip xosh etip waqtın,
Kúlip gúrriń etip kiyatır edi:
Qılwaların Hasan degen dosaqtıń,
Bir ańgódek Áliy degen birewdi.

Men tirildim tırlap tuwǵan tilimdi,
Hám sonda túsindim: qástelik halda.
Dári-dármaq emes emlewshi meni,
Ana tilim eken dártıme dárman.

Hárkinge óz tuwǵan tili yar bolsa,
Meniń de óz tilim em-dári maǵan.
Erteń ana tilim joǵalar bolsa,
Búgin ólip ketkenime razıman.

*Hárkimge óz tuwǵan tili yar bolsa,
Meniń de óz tilim em-dári maǵan,
– degen qatarlar arqalı shayır ne demekshi?*

Qalay sonda, erteń Maxmud qosıǵın,
Tek te awdarmadan oqımaqız ba?
Kelip, kelip, endi avar tiliniń,
Eń sońǵı shayırı biz bolmaqız ba?

Men bul tildi jan ishinde súyemen,
Meyli jarlı desin, belgisiz desin.
Assambleyaniń minberlerinen,
Jańlamasa da ol ullı men ushın.

Azat hám gúllengen Watan bar mende,
Baltik – Saxalinge jayǵan irgesin,
Ol ushın men qay jerde jan bersem de,
Meni tek te Daǵıstanda jerlesin.

Shayırdıń ana tiline bolǵan húrmeti qalay sáwlelengen?

Bazda bizdi eslep tuwılǵan awıl,
Kúlisip úyine qaytısar bolsın.
«Bunda jatır Ğamzat ulı Rasul»
Dep avar tilinde aytısar bolsın.

(Ibrayım Yusupov awdarmasınan)

Sizler óz ana tilińizdi qalay táriyiplegen bolar edińiz?

Qosıqtı talqılaw.

1. Shayır qosıqtı ne ushın «Bunda jatır Ğamzat ulı Rasul» Dep avar tilinde aytısar bolsın, – dep juwmaqlaǵan?
2. Siziń pikirińizshe, til tazalıǵın saqlaw ushın ne islew kerek?
3. Qosıqtan qanday tásir aldıńız?
4. Qosıqtıń uyqası, ólshemi qaraqalpaq qosıqlarına usay ma?
5. Qaraqalpaq shayıır hám jazıwshılarınıń ana tilimiz haqqında jazǵan qanday shıǵarmaların bilesiz?
6. Súwrette siz qaysı millet wákillerin kórip tursız?

1. Qosıqtı yadlań hám mazmunın aytıp beriń.
2. Til haqqında naqıl-maqallar tawıp, dápterinińizge jazıń.

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

SERGEY ESENIN

(1895 – 1925)

Sergey Esenin 1895-jıldıń 3-oktyabrinde Rossiyanıń eski tariyxına iye bolǵan Ryazan guberniyasına qaraslı Konstantinova awılında dúnyaǵa keldi. Ol kishkene waqtınan baslap-aq, ana tárepinde dayı atasınıń qolında tárbiyalanadı. Jaslayınan zeyinli ósken Sergey bes jasında oqıwdı úyrengen bolsa, toǵız jasınan baslap qosıq jaza basladı. Ol awıl muǵallimleri tayarlaytuǵın mektepti pitkergennen soń, on tórt jasında Moskvaǵa baradı hám bul jerde sawdagerdiń kárxanasında, baspaxana-da jumıs isleydi. Ádebiyat hám muzıka dógeresine qatnasıp, qosıqlar jaza baslaydı. Qosıqları on toǵız jasınan baslap-aq, Moskvadaǵı gazeta-jurnallarda basılıp shıǵıp, keń oqıwshılar jámaátshiligine jaqınnan tanıladı. Ol tez ósip, áyne dóretiwshiligi rawajlanıp kiyatırǵan waqtında 1925-jılı 25-dekabrde 30 jasında qaytı boladı.

Sergey Esenniniń ayırım lirikalıq qosıqları menen poemaları talantlı qaraqalpaq shayırları Turganbay Jumabaev («Meniń jolım», «Bilim», 1992) hám Baxtiyar Genjemuratovlar («Lirika», «Bilim», 1992) tárepinen qaraqalpaq tiline awdarılıp basılıp shıqtı.

Ol óziniń az ǵana ómiriniń ishinde-aq, «Bul dúnyada men bir jolawshı», «Qarındasıma xat», «Atama xat», «Parsı namaları» qosıqlar dúrkini, «Dártler keter ósik kewilden», «Ana ibadatı», «Iyt haqqında qosıq», «Túlki», «Megzemeydi báhár shadlıqqa», «Jasap men sharshadım», «Pushkinge», «Báhár», «Meniń jolım», «Mına kóshe tanıs maǵan», «Kashalovtıń iytine», «Boran jılar», «Ah dawıl, ah dawıl» hám t.b. birneshe lirikalıq qosıqları menen «Anna Snegina», «Ullı sawash qosıǵı», «Pugashev» sıyaqlı birneshe poemaların jazıp úlgerdi.

Shayır oǵada jas bolıwına qaramastan, ol dóretken qosıqlarda ózi jasaǵan dáwir-diń jámiyetlik-siyasiy máselelerine biypárwa qaramaǵanlıǵı, sózine, pikirine iye talant iyesi ekenligi ayqın sezilip turadı. Mısalı, shayırdıń «Meniń jolım» qosıǵında basıp ótken ómirin óz xalqınıń táǵdiri hám tuwǵan awılı turmısınan hasla bólek alıp qaramaǵan lirikalıq qaharmannıń kewil-kúyi ashıq jırlanǵanlıǵınıń gúwası bolamız.

Rus shayırı Sergey Esenniniń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?

Sergey Esenniniń qaysı qosıǵın alıp qarasaq ta ómiri hám ana-Watan táǵdiri menen tıǵız baylanıslı dóretilgenin kóremiz. Ásirese, shayır kóplegen ellerde saparlarda bolsa da óz elin, tuwılǵan awılı Ryazandı hasla esten shıǵarmaydı. Sonlıqtan da, onıń

«Endi qaytaman úyime», «Atama xat», «Qarindasima xat» siyaqlı birneshe lirikalıq qosıqlarında Watan sağınıshı, tuwđan jer muhabbatı menen jasap atırđan shayırdıń júrek sezimleri menen jaqınnan tanısamız.

IYT HAQQÍNDÁ QOSÍQ

Bul temada:

- *mehir menen jawızlıqtuń bir-birinen parqın;*
- *jáhán ádebiyatı úlgilerin úyrenemiz.*

Tat basqan qamıtta tań sáhár,
Jeken porıq tóselgen jerde,
Balaladı ana iyt tańda,
Jeti kúshik tuwdı sarı ala.

Kún batqansha bolıp párwana,
Tili menen erkeletti ol,
Íssı bawırı eritip qardı da,
Mehri menen jıllı etti ol.

Oqıwshılar, qosıq qatarlarında sóz etilgen ana iyttiń mehrin túsindirip beriń.

Al, keshqurın qonaqlağanda,
Ketektegi ağashqa tawıq,
Úy iyesi buzıq qıyalda,
Jetewin de saldı qap tawıp.

Ġariyp uzaq qaltirap turdı,
Hám háwlrıp sınsiy basladı,
Qar **ombalap** sorlı juwırdı,
Jetken waqta suwǵa tasladı.

***ombalap** – qalıń qardan
júre almaw*

Batpaqlardı keship ótti ol,
Ayaqları taldı, urındı,
Qaytar eken tam ústinde ay,
Kúshiklerge usap kórindi.

Túnergen kók aspanǵa qarap,
Sozıp-sozıp qańsılar ġariyp,
Al, ay bolsa ketti **sıqqanap**,
Jasırındı panaǵa barıp.

***sıqqanap** – jılısıp*

Misli gereń, kár etpes mazaq,
Nan ornına atılǵanday tas,
Iyt kózinen juldızlar bolıp,
Qarǵa aqtı tamshı-tamshı jas.

Qosıqta sóz etilgen waqıyaǵa ozińizdiń pikirińizdi bildiriń.

«Iyt haqqında qosıq» qosıǵın talqılaw.

1. Misli gereń, kár etpes mazaq,
Nan ornına atılǵanday tas,
Iyt kózinen juldızlar bolıp,
Qarǵa aqtı tamshı-tamshı jas,
– degen qatarlardıń mazmunın aytıp beriń.
2. Qosıq ólshemi, uyqası qaraqalpaq ádebiyatına sáykes kele me?

1. Qosıqtı yadlań hám mazmunın aytıp beriń.
2. Qosıqta ana iyttiń óz kúshiklerine bolǵan mehir-muhabbat sezimin hám olarǵa islengen jawızlıqtıń qalay berilgenin túsindiriń.

III BÓLIM ÓTMISHTEN SAZALAR Tariyxiy tolǵawlar

Bul temada:

- qaraqalpaq ádebiyatındaǵı tolǵawlar menen tanısamız;
- tolǵawlardaǵı tariyxiy tulǵalar hám tariyxiy orınlar haqqında maǵlıwmatqa iye bolamız.

Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxiy tolǵawlar ayrıqsha orın aladı. Ásirese, olardıń kóbisi Edil-Jayıqqa baylanıslı tolǵawlar. Bularda XV – XVI ásirlerde bolǵan tariyxiy waqıyalar, xalıqtıń Edil-Jayıq dáryalarınıń boyında jasaǵan waqtındaǵı turmıs tirishiligi, jawgershilik nátiyjesinde eldiń ash-áptadalıqqa ushırawı hám t.b. súwretlenedi. Usınday tolǵawlardıń birazı tariyxta belgili adam Ormanbet biyge baylanıslı shıǵarılgan.

Ormanbet biy Noǵaylı dáwirinde jasap, qaraqalpaqlardı Noǵaylıdan bólip alıp, óz aldına xanlıq etiwge háreket islegen adam. Sonlıqtan, ol qaraqalpaqlardıń babası dep esaplanadı.

Ormanbet biy 1595-jılı Junǵarlar menen bolǵan qattı sawashta qaharmanlarsha gúresip, dushpan qolınan qazalanadı. El basshısınan ayırılǵan qaraqalpaq xalqı úlken búlginshilikke ushıraydı. Tuwǵan jerlerin taslap, kóshe baslaydı. Eldiń awızbirshiligi qashadı. Ormanbet biyden ul bolmaydı, tek qızları qaladı. Olardı xalıq sıylasa da, ásirese, genje qızı Sarısha sulıwdıń aqıllılıǵına tásiyin qalsa da, el basshısı etip saylamaydı. Sebebi, awızbirshiligi qashqan eldiń kópshiligi olarǵa boysıngısı kelmeydi.

Xalıq Ormanbet biyge baylanıslı tolǵawlarında biydiń aqıllılıǵın, batırlılıǵın táriyiplep, ol ólgennen soń xalıqtıń búlginshilikke ushıraǵanlıǵın, Ormanbet biydiń ornın basqanday er azamattıń joqlılıǵın, biydiń úsh qızı bolǵanlıǵın, eń genje qızı Sarıshaniń aqıllılıǵın, onıń awızbirshiligi qashıp, tuwǵan jerlerin taslap, posıp kóship atırǵan xalıqqa bildirgen narazılıǵın, búlginshilikke ushıraǵan eldiń aldında ne kútip turǵanlıǵın hár tárepleme sóz etedi.

Junǵarlar haqqında nelerdi bilesiz?

*Tolǵawdı oqıwǵa tayarlanıń.
«ORMANBET BIY ÓLGEN KÚN» TOLǴAWÍ*

Tolǵaw ne sebepten «Ormanbet biy ólgen kún» dep ataladı?

Asıw-asıw tawlardan,
Asıǵa kóshti bul noǵay,
Edil menen Jayıqtan,
Jabıla kóshti kóp noǵay.

*Edil menen Jayıqtan,
Jabıla kóshti bul noǵay, – degen
qatarlardan neni túsinesiz?*

Ormanbet biy ólgende,
On san noǵay búlgende,
Ormanbettey biylerden,
Ul qalmanı, qız qaldı.
Alǵır qustıń genjesi,
Úsh qızınıń erkesei,
Sarışa sulıw der edi.

*Ne sebepten xalıq Sarışa
sulıwdan keńes soraydı?*

Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qarıyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıyılıp keńes etedi.
Gáwhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań,
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúryadsań.
Keńesiń bolsa ber deydi:
Edilde de turmadıń,
Edil eldiń esigi,
Jayıq jerdiń besigi,
Jayıqta da turmadıń.
Há Noǵaylım, Noǵaylım,
Ketti seniń ońayın,
Nashar dep kózge ilmediń,
Wáliyigimdi bilmediń,
Edilden bılay ótkende,
El bolıp keńes qılmadıń.
Jayıqtan bılay ótkende,
Jıyılıp keńes qılmadıń.
Bul ketkennen keterseń.
Sırdáryaǵa jeterseń,

Esiktiń aldı Sırdárya,
Eńkeyip suwlar isherseń.
Eńkeyip tezек tererseń.
Jar basında jartı ılashıq,
Quw mazar bolar úyińiz,
Qoǵadan bolar shiyińiz.
Sarazbanlı sarı taw,
Táwke xanniń jurtı edi.
Qoqan degen ullı jurт,
Islam xanniń jurт edi.
El jurтınan ayırılıp,
Etikli suw kesherseń.

*«Ormanbet biy ólgen kún»
tolǵawında xalıqtıń búlginshilikke
ushıraǵanı qalay súwretlengen?*

*– Quw mazar bolar úyińiz, –
degen qatarlarǵa túsinik beriń.*

Qayǵılı eskek eserseń,
Bul kóshkennen kósherseń,
Türkstanǵa jeterseń.
Ormanbet biy ólgen soń,
On san noǵay búlgen soń,

*Usı qatarlardı oqıǵanda
sizlerde qanday pikirler payda
boldı?*

Jez qarǵılı quba arlan,
Jetip túlki alalmay.
Qarashıl kópek bolǵan kún.
Lashın qus quwǵa jete almay,
Oń qanatın teris qaǵıp,
Japalaq qusqa awǵan kún.
Orazalınıń on ulı,
Jayırlınıń jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer sabalap qalǵan kún.

Men ne boldim sennen soń.
Sen ne boldiń mennen soń,
Jerim sennen ayırıldım.

*Joqarıdağı qatarlar arqalı
atqarıwshı neni túsindirmekshi?*

*Videoni kóriń hám
tıńlań!*

Atań kúyew bolğan jer,
Eneń kelin bolğan jer,
Sen anadan tuwğan jer.
Kir-qońımdı juwğan jer,
Eli-xalqım shad bolıp,
Ne bir dáwrın súrgen jer.
Dushpanımnan aldandım,
Men kettim de, sen qaldıń.

El arasında Ormanbet biy ólgende Seytim jırawdıń esittiriwi dep atalğan ayırım qosıqlarda saqlanğan. Mısalı:

Otız jigit bar jerde,
Odan bası Ormanbet.
Jáwhar júzik bar jerde,
Gáwhar qası Ormanbet.

Elli batır aldında,
Eń qırağı Ormanbet.
Seksen batır aldında,
Shamshırağı Ormanbet.

Júz júyriktiń ishinde,
Argımağı Ormanbet.
Mıń júyriktiń ishinde,
Mańlay aldı Ormanbet.

Esilip aqqan Edilín,
Erinip aqsa qáyteseń.
Jayılıp aqqan Jayıgín,
Jabıgıp aqsa qáyteseń.

Qaragaylı toğayın,
Jantaq bolsa qáyteseń.
Apatshılıq hámmege.
Ortaq bolsa qáyteseń.

Sıldırap aqqan bulağın,
Tınıp qalsa qáyteseń.
Doslar jılap, dushpanın,
Kúlip qalsa qáyteseń.

Baxtımız bolğan bayterek,
Qulap qalsa qáyteseń.
Izindegi nart tallar,
Jılap qalsa qáyteseń.

Jebedey kelgen sum ájel,
Júregimdi qozğaydı.
Etegin jayıp el xalqın,
Eńirep turıp jılaydı.

Ormanbet biydiń ólimi bul tek jeke batırdıń ǵana qayǵısı emes, bálki, xalıqtıń basına túsken úlken apat edi. Sebebi Ormanbet óz aqıllılıǵı, hújdanı hám batırlıǵı menen eldi basqardı. Sonıń ushın da el arasında onıń ornın basqanday adam joq edi.

Tolǵawdı talqılaw.

1. *Xalıqtıń búlginshilikke ushırawınıń sebebi nede?*
2. *Tolǵawdıń aqırında: Men kettim de, sen qaldıń, – dep juwmaqlaydı. Tolǵawdıń juwmaǵı boyınsha óz pikirińizdi dápterińizge jazıń.*

1. *Tolǵawdı yadlań hám mazmunın aytıp beriń.*
2. *Tolǵawda tuwılǵan jer sezimi qalay berilgenin túsindirıń.*

SOPPASLI SÍPÍRA JÍRAW

Jiraw dóretiwshiligi menen tanısıń.

Soppaslı Sıpıra jiraw XIV ásirde jasaǵan kórnekli sóz sheberleriniń biri bolıp, onıń miyrası elege shekem tolıq izertlengen emes.

Qaraqalpaq jirawlarınıń **xronologiyalıq** kestesı tiykarınan usı jirawdıń ismi menen baslanǵan bolıp, onıń, hátte, qaysı zamanda jasaǵanlıǵı belgisiz bolıp keldi.

xronologiyalıq – waqt izbe-izligindegi waqıyalar tártibi, bul jerde hár dáwirdegi jirawdıń óziniń xalıqqa tanılıp belgili bolıwı (Red).

Bul haqqında eń dáslepki ilimiy pikir júrgizgen alım Nájim Dáwqaraev bolıp, ol jiraw dóretpesin tariyxıy dáwirlerge sáykes úyrenip, onıń XIV ásirde jasaǵan belgili sóz sheberi ekenligin anıqladı. Soppaslı Sıpıra jiraw Toqtamıs xanniń aqılǵóy adamlarınıń biri bolıp, ómiri Sarayshıq, Astraxan, Jańakent hám Úrgenish átirapında ótedi. Qıpshaq qáwimleri arasınan shıqqan sózge sheshen, danıshpan adamlardıń biri bolǵan. Sóziniń ótkirliǵı jaǵınan xanlar arasında bolǵan ayırım qarama-qarsılıqlardı da ádil túrde sheship bere alǵan adam.

Soppaslı Sıpıra jirawdıń óz zamanına kózqarası qanday edi?

Onıń atı qaraqalpaq, qazaq, noǵay, tatar hám bashqurt xalıqları tariyxında da ushıraydı. Biraq barlıq dereklerde de: «Soppaslı Sıpıra jiraw qaraqalpaq jirawlar mektebiniń tiykarın salıwshı» – dep atap kórsetedi.

Xalıqtıń túsiniǵı boyınsha Soppaslı Sıpıra jiraw bir júz alpıs jas jasaǵan qarıya. Onıń óziniń aytqan sózlerine qaraǵanda, toǵız mártebe xanlardıń basqospa májilislerine qatnasıp, toqsan altı xandı kórgen. Hár májiliste on bir patshanıń aldında sóz sóylep, toǵız xanniń sarqıtın jep, toqsan kúnlük saparda bolǵanlıǵı aytiladi.

- *Jiraw óz tolǵawlarında Sarayshıq, Astraxan, Jańakent hám Úrgenish átirapların ne ushın tilge alǵan?*
- *«Soppaslı Sıpıra jiraw qaraqalpaq jirawlar mektebiniń tiykarın salıwshı» – degendi qalay túsinesiz?*

Xalıqtıń túsiniǵı boyınsha Soppaslı Sıpıra jiraw bir júz alpıs jas jasaǵan qarıya. Oqıwshılar, sizler qalay oylaysız, adam bir júz alpıs jas jasawı múmkin be?

Biraq tariyxıy derekte, Soppaslı Sıpıra jirawdıń kóp jasaǵan, qartayǵan waǵında Astraxannan Túrktanǵa sapar shegip kelip júrgeni de ıras bolǵanı menen, onıń jas mólsheri menen hádden zıyat kóp xanlardı kóre beriwi de reallıq turmıstan góre mifologiyaǵa ádewir jaqın turadı. Onıń tolǵawlarınıń negizi xanlarǵa qaratilǵan menen, olardıń kemshiligin de anıq sezedi. Olardan qorqıp, bul kemshiliklerdi de jasırıp otırmaydı. Sonıń ushın da, sózdiń haǵın aytadı. Mısalı:

Ámir Temur Kóregen,
Toqsan altı xan dóregen,
Bulardı kórgen babańman,
Bular da ótip ketken soń,
Óziniń jurtın búldirgen.
Alamanğa kelmegen,
Qozgalań salğan jurtına,
Jesir qatın, jetim ul,
Tıńlamay dadın jılatqan,
Shaytan joldan azdırğan,
Aqıbetin sorasań,
Sizlerdi kórgen babańman.

«Mámlekettiń maydalanıp ketiwi kóbirek urıs-qağıslarğa sebep bolıp atır. Usınıń sebebi menen, jesir qatın, jetim ullar kóbeyip ketti. Olardıń dártin kim tıńlaydı. Sonıń ushın da, sizler shaytan joldan azdırğan, dańqparaz adamlarsız», – dep jıraw kimlerge aytadı?

Soppaslı Sıpıra jıraw tolğawlarında ómirdegi waqıyalardıń jumbaq halında beriliwi, oqıwshınıń kóbirek oylanıwǵa, sol dáwirdegi waqıyalardıń sırların abaylawǵa iytermeleydi. Sol waqıttaǵı xalıq turmısı menen bekkem baylanııp ketken qara nar obrazi kópshilik orınlarda shóllerde adasıp júrgen bir batır sıpatında beriledi de, ol xalıq tárepinen yaki bolmasa sol batırdıń zayıbı tárepinen joqlanadı. Mısalı:

Edildiń qara suwları,
Kópir salmay say bolmas,
Qara nar kelmey xalqına,
Qaralı kewlim jay bolmas.
Oń jaqta qurğan shımıldıq,
Tolqınlar ma eken tınıqta.
Botasın ertken qara nar,
Aylanar ma eken juwıqta...

Soppaslı Sıpıra jırawdıń qaysı qatarları joqlawǵa misal boladı?

Toqtamıstıń dáwirinde,
Qulǵa biylik tiygen soń,
Jesir qatın, jetim ul,
Bulardıń kúni ne kesher?
Sóz sóyleymen Qarabek,
Mennen saǵan sóz kerek,
Astına qara pul salıp,
Ústine qızıl sebelep,
Aldayman dep keldiń be,
Atańa nálet bádirek...

Bul qatarlardan sol waqıttıń saray ámeldarlarınıń ózi xalıq turmısı menen sanaspaǵanlıǵı jıraw tárepinen ashıq túrde, qorqpay ayılǵanı kórinip tur. Olardıń eki júzliligin áshkaralaydı. Bul jaǵınan qaraǵanda, hátte, ózlerin «qudanıń elshisi», – dep esaplap, sarayǵa muptı bolıp ornalasqan, sol dáwirdegi «eń hadal», – dep esaplanǵan xojalardıń ózlerinde de eki júzlilik bolǵan. Soppaslı Sıpıra jıraw bul haqqında da óziniń ádil pikirin bildiriwden taysalmaǵan. Mısalı:

Xanniń ulı qarawıl,
Begdiń ulı shındawıl...
El aǵası Aǵay biy,
Batır ulı Baynazar.
Xojanıń ulı Qosnazar.
Xojaman dep allaǵa,
Gúnákar bolıp qudaǵa,
Goddaslaysañ enaǵar...

Soppaslı Sıpıra jıraw turmıs shınlıǵı haqqında sóz etkende onıń ayırıqsha belgilerine kóbirek itibar beredi. Shınında da, bul jaǵdaylar onıń dana jıraw bolǵanlıǵın bildiredi. Mısalı:

Men babańman, babańman,
Men nelerdi kórmedim.
Men qaylarda júrmedim.
Ákey xan menen Jákey xan,
Munı kórgen babańman.
Shına qızdan tuwǵan ul,
Seniń babań Shińǵıs xan,
Munı kórgen babańman.
Bular da ótip ketken soń,
Mádemın xan Teńge xan,
Munı kórgen babańman.
Jasar jasım jasadım,
Bir júz altmısh jasadım,
Shirkewli degen sháhárde,
Toqqız xanniń sarqıtın,
Bir máyliste asadım.
Bularda ótip ketken soń,
Xan Shińǵıstıń waǵında,
On bir patsha bar edi.
Edildiń qubla jaǵında,
Xanniń altın sarayında,
On bir patsha jám boldı,
On bir patsha aldında,
Qobız alıp sóz sóylep,
Tolǵaw aytqan babańman.

Bay balası bayğa usar,
Baylanbay ósken tayğa usar,
Biy balası biyge usar,
Biyik-biyik shıńğa usar.

Tolğawdı talqılaw.

1. Jıraw jasağan dawırdegi xalıqtıń hár qıylı qatlamların súwretlegen orınların tekst tiykarında tabıń.
2. Tolğawdıń aqırında «Bay balası bayğa usar, Biy balası biyge usar», – degen qatarlar boyınsha óz pikirinizdi dápterińizge jazıń.
3. Ádalatsızlıqtıń unamsız aqıbetleri haqqında jıraw qanday pikirde?

Kórkem analiz tiykarların úyrenemiz.

Kórkem shıǵarma oqıwshıǵa tásir etiw ushın dóretiwshi hár qıylı usıllardan paydalanadı.

Tolğawdıń kórkemligin asırıw ushın qollanılǵan uyqaslar

Dástúriy qosıq formasındaǵı uyqaslar menen salıstıramız

ASAN QAYǴÍ

Jıraw dóretiwshiligi menen tanısıń.

Bul temada:

- hárbir nárseniń qádirine jete biliwdi;
- orınsız baylıqqa qızıqpawdı;
- insapsızlıqqa qarsı gúresiwdi úyrenemiz;
- Asan qayǵı dóretiwshiliginiń tematikasın, kórkemligin talqılaymız.

Qayǵı sóziniń mánisin anıqlań. Ne ushın Asan qayǵı delingen?

Kórkem sóz iyesi bolıp, xalıq arasına taralıp ketken Asan qayǵınıń biz usı waqıtqa shekem qaysı dáwirde jasağan adam ekenin de bilgenimiz joq edi. Biraq onıń xalıqqa jayılp ketken hárbir sózin yadımızdan shıǵarǵanımız joq.

Asan qayǵı haqqında N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıytov, M.Nurmuhammedov hám Q.Maǵsetovtıń miynetlerinde de ádewir ayılǵan.

Bul kórnekli alımlardıń pikiri boyınsha da, «Asan Noǵaylı zamanınıń eń kórnekli filosofı», – dep beriledi.

Asan qayǵı haqqında maǵlıwmatlar belgili Shıǵıs izertlewshileri Sh. Wálixanov hám G.P. Potanin miynetlerinde de bar. Olar da, Asandı folklorlıq ádebiyat wákili emes, bálki, tariyxta jasaǵan jeke avtor sıpatında dálilleydi.

Demek, solay eken, Asannıń ádebiyat tariyxında da ornı bar. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, ol 1370-jılları Edil boyında tuwılǵan. Qaraqalpaq, noǵay hám qazaq ádebiyatı tariyxında úlken iz qaldırǵan.

Soppaslı Sıpıra jıraw sıyaqlı, ol da óz ómirin eki xannıń turmısı menen baylanıstıradı. Birinshisi XV ásirdeń 20-jıllarında Qazanǵa xan bolǵan Uluǵ Muhammed, ekinshisi 1456-jılı quralǵan Jánibek xannıń ordası. Bulardıń ekewi de qazaqlar menen qaraqalpaqlardı basqarǵan xanlar edi. Sonıń ushın da, onıń tolǵawlarınıń tiykarı sol dáwirdeń tariyxıy waqıyaları menen baylanıslı.

Jıraw óz ómirin qaysı xanlar turmısı menen baylanıstıradı?

Máselen, ol bir tolǵawında Jánibek xannıń kóp salıq salıw siyasatına qarsı shıǵadı:

Men aytpasam bilmeyseń,
Aytqanıma kónbeyseń.
Jabıǵıp jatqan xalqıń bar.
Elińdi gózlep kórmeyseń.
Qımız ishıp qızınıp,

Asan qayǵı xanlardıń salıq siyasatına qarsı shıǵadı. Oylanıp kóriń, xanlardıń ádalatsızlıǵın xannıń ozine kimler aytqan?

Qızarańlap terleyseń.
Ózińnen basqa xan joqtay,
Elerip nege sóyleyseń.
Xalqıń qáytip shıdaydı,
Jaǵdaysız kelgen bul iske,
Orınsız kelgen salıqtan,
Ġáziyneńdi toltırdıń,
Altın menen gúmiske.
Elińe baxıt darır ma,
Edil menen Jayıqtı,
Qırında kiyik jaylaǵan,

Edil, Jayıq dáryaları qaysı jerde jaylasqan?

Suwında balıq oynaǵan,
Oymawıttay qalıń elińniń,
Oyna kelgen asın jeytuǵın,
Jemde keńes qılmadıń,

Jemnen de eldi kóshirdiń...
Oyıl degen oyıńdı,
Otın tapsań, toyıńdı,
Oyılда кеñес қılmadıń,
Oyıldан eldi kóshirdiń...
Elpeń-elpeń juwırǵan,
Úpelek shópke semirgen,
Eki qaptı qolǵa alıp,
Erler jortıp kún kórgen,
Qıyan-kesti Edige,
Eńkeyip keldiń tar jerge...

Nálet biziń júriske,
Edil menen Jayıqtıń,
Birin jazda jaylasaқ,
Birin qısta jaylaysań.
Al qolińdı malarsań,
Altın menen gúmiske,

*Jıraw ádalatsız xanlarǵa neler haqqında aytıp atır dep oylaysız?
«Eki qaptı qolǵa alıp, erler jortıp kún kórgen», – degen qatarlar arqalı
shayır ne demekshi?*

Quyırığı joq, jalı joq,
Qulan qaytip kún kórer?
Ayaǵı joq, qolı joq,
Jılan qáytıp kún kórer?
Shıbın shıqsa jaz bolıp,
Tazlar qáytıp kún kórer?
Jalań ayaq músápir,
Ǵazlar qáytıp kún kórer?
Xan menen biyler qısqanda,
Xalıq qáytıp kún kórer?

*Xalıq qáytıp kún kórer? – dep Asan qayǵı kimnen sorap atır?
Tolǵawda xalıqtıń awır kún kórisi qalay súwretlengen?*

Asan qayǵı, shınında da, filosof shayır. Sebebi, onıń tolǵawlarınıń hár bir qatarında úlken filosofiyalıq lapız, tereń oy jatadı. Bul qosıq qatarların oqıǵan hár qanday adamdı oylandıradı.

Mısalı:

Taza minsiz hasıl tas,
Suw túbinde jatadı.
Taza minsiz hasıl sóz,
Oy túbinde jatadı.
Suw túbinde jatqan tas,

Jel tolqitsa shıgadı.
Oy túbinde jatqan sóz,
Sher tolqitsa shıgadı.
Kólde júrgen qońır ğaz,
Qır qádirin ne bilsin?
Qırda júrgen tuwalaq,
Suw qádirin ne bilsin?
Jaman adam jelókpe,
Er qádirin ne bilsin?
Kóship-qonıp kórmegen,
Jer qádirin ne bilsin?
Qos qollap órmek órmegen,
Aw qádirin ne bilsin?
Shıńlarǵa shıǵıp kórmegen.
Taw qádirin ne bilsin?

Quladin qustıń qulı edi,
Tishqan jep júni túledi.
Aq quw qustıń tóresi,
Sharıqlap kólde júredi.
Ańlıp júrgen kóp dushpan,
Elge jaw bop keledi.
Quladin qustı óltirse,
Óz basına keledi.
Áy, Jánibek, Jánibek!
Qıylı-qıylı zaman bolmay ma?
Suwda júrgen aq shortan,
Qaraǵay basın shalmay ma?
Bunı nege bilmeyseń?!
Xosh aman bol Jánibek,
Endi meni kórmeyseń.

Estiyar kórseń kem kórme,
Barlıǵı bolmas bawırlas.
Qarındas jaman dey kórme,
Qanańnan bolǵan tabılmas.
Alaǵat sóz az bolmas,
Kewilińdi salmaǵıl.
Nápsi degen sum dushpan,
Násiyatın almaǵıl.
Baxtı júrgen erlerdiń,
Hár bir isi oń keler.
Basındaǵı dáwleti,
Kúnnen-kúnge mol bolar.

Tazıları tülki alıp,
Qarshıǵası ǵaz ilip,
Sóz sóylese jón bolar.

Edil menen Jayıq bol,
Heshkim menen urıspa.
El shetine jaw kelse,
Janıdı ayap tırıspa,
Jipti dizip iynege,
Berilip ókpe-giynege,
Heshkim menen julıspa.
Talas ketip ortada,
Sebil qalǵan bul dúnya,
Adam qunı bolsa da,
Qol qawsırıp barǵan soń,
Bárshesin kesh te qoya ber,
Buringını quwıspa.
Alasın bolsa birewde,
Ayıbın tap ta ala ber,
Eregisip urıspa.
Usınday bir sebepten,
Bir monshaqtıń táriypi,
Aylanǵan eken doslarım,
Jeti jilliq urısqa.

*Oqıwshılardıń sol dáwirdegi eldegi bóliniwshilikke múnásibeti qanday?
Bóliniwshiliktiń sebebi neden bolıwı múmkin?*

Asan eldiń awızbirshiligi ushın jan kúydiredi. Ol eldiń ruwlarǵa bólinip, tum-tusqa tarıday bolıp shashılıp ketkenine de qarsı shıǵadı, onıń birigip úlken el bolıwı ushın at salısadı.

Qullası, XV ásirde jasap ótken Asan qayǵı aytıp ketken ájayıp sóz búgingi áwladlarımız ushın da, úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Ol óz dáwiriniń oyshıl shayırı bolıwı menen birlikte, sol dáwirdi ashıq-aydın súwretlegen tereń filosofiyalıq shıǵarmaların miyras qaldırdı.

- *Filosof sóziniń mánisin anıqlań.*
- *Taza minsiz hasil tas,*
Suw túbinde jatadı, – degen qatarlardıń mánisin túsindirip beriń.
- *Asan qayǵı tolǵawların basqa jıraw tolǵawları menen salıstırıń.*

Kórkem analiz tiykarların úyrenemiz:

*Tolǵawdıń kórkemligin asırıw
ushın qollanılǵan uyqaslar*

*Termelerdiń kórkemligin asırıw
ushın qollanılǵan uyqaslar*

Asan qaygı tolğawların talqılaw.

1. Jıraw jasağan dawırdegi xalıqtıń hár qıylı qatlamların súwretlegen orınların tekst tiykarında tabıń.
2. Tolğawdıń aqırında:
Oy túbinde jatqan sóz,
Sher tolqıtsa shıǵadı, – degen qatarlar boyınsha óz pikirińizdi dápterińizge jazıń.
3. Asan qaygı tolğawlarınıń tematikası qanday?

Asan qaygıńıń tolğawlarında eldiń awızbirshiligın saqlaw ushın ayılǵan qatarların tawıp dápterińizge jazıń.

Videoni kóriń hám túsingenlerińizdi aytıp beriń!

DOSPANBET JÍRAW

Jıraw dóretiwshiligi menen tanısıń.

Dospanbet – XVI ásirdeń basında jasağan belgili sóz sheberleriniń biri. Ol haqqında maǵlıwmat 1910-jılı Qazan qalasında basılǵan «Shayır yaki aqınlar» jıynaǵında, sonday-aq, bul baspadan ádewir burın Peterburgta shıqqan «Noǵay wá qumıq shayırları» – degen kitapta beriledi. Onıń jasağan zamanı Muwsa biydiń úlken balası Shayxı Mamaydıń taxtqa otırǵan jıllarına tuwra keledi. Mısalı, ol bir tolğawında:

Qoǵalı kóller mol suwlar,
Qonıslar basqan ókinbes.
Arısladay omırawlı,
Arǵımaq mingen ókinbes.
Jupar iyisin ańqıtıp,
Arıwlar qushqan ókinbes.
Torı tóbel at minip,
Toy toylaǵan ókinbes.
Qurama shapshaq kóp qımız,
Quyıp ishken ókinbes.
Jaw juwırsa ján-jaqtan,
Oq qalqanday shansılısa,
Qan juwsanday sebilse,
Aqqan suwday tógilse,
Eregisip ayqasıp,
Er Mamaydıń aldında,
Sheyit ólgen ókinbes.

Noʻgay xalqı haqqında nelerdi bilesiz?

Ókinish sóziniń mánisin anıqlań.

Sizler ámelge aspagan islerińizge ókinish sezimlerin sezdińiz be?

Bul pikirlerine qaraǵanda, ol Ámir Muwsanıń úlken ulı bolǵan Mamayǵa sadıq bolǵan adam.

Dospanbetiń bunnan keyingi tolǵawlarınıń hámmesi de jawgershilik penen baylanıslı. Bul negizinen, Noʻgaylı qáwimleri arasındaǵı ishki sawashlar bolsa itimal. Onıń bul sawashlarda Shayxı Mamay tárepinde bolǵanlıǵı seziledi. Biraq ol negizinde, Azov teńizi jaǵına qaray shegingen Kishi noʻgaylardıń bayraǵın kóteretuǵınlıǵın moyınlaydı. Sonıń ushın da, ol dáslep Shayxı Mamay jaǵında bolsa da, sońınan Oraq ham Qazıy tárepine qaray ótken.

Azov teńizi haqqında nelerdi bilesiz? Teńiz qay jerde jaylasqan?

Qalay da, Dospanbet inisi Aymedet ekewi úlken qaharmanlıqlar kórsetip, Azov teńizi betke qaray qashqan. Sol sawashta Dospanbetiń jaralanıwı jırawdıń ózi jazıp qaldırǵan tolǵawlarda bayan etiledi.

Mısalı: Arǵımaqqa oq tiydi,
Qıl mayqınıń túbinen.
Aymedetke oq tiydi,
Otız eki omırtqanıń buwınınan.
Zuwap aqqan qara qan,
Tıylmaydı jonniń oń tamırınan.

Dospanbet jıraw aytıp atırǵan waqıyanı kóz aldınızǵa keltiriń. Qanday sezimler payda boldı?

Saq etip tiydi sanıma,
Qattı battı janıma,
Qonışım toldı qanıma.
Jaradar boldım, jan tatlı,
Jara awzına qan qattı,
Jarmay pilte salǵanday,
Jaramdı tańar jan qayda?
Jaǵdaysız jerde jatırman,
Janımda bir tuwısqanniń joǵınan.
Qaraǵaylı orman boyında,
Qamshım qaldı oyında,
Búldirgisi bulan terisi,
Órilip ǵunan qayısı,
Shırmawıǵı altın, sabı jez,
Aziwlıniń boyında,
Gúzen qarsaq jerme eken!

Jiraw joǵalǵan qamshısına qanday táriyip beredi?

Alǵanım Áliy qızı edi,
Shın arıwdıń ózi edi,
Mańlayı kúnge kúymegen,
Shashın samal súymegen,
Ay júzli arıw jamalın,
Ózimnen ózge kórmegen,
Qalay kúni keshti eken?...

Alǵanım Áliy qızı edi, Shın arıwdıń ózi edi, – degen qatarlarda Dospanbet jiraw kimdi oylap aytıp atır?

Batırdıń tosattan ay dalada jaralanıp qalıwı onıń óz watanına bolǵan saǵınıshın arttıradı. Bul saǵınıstıń izi úlken bir toǵawǵa aylanadı. Bul toǵaw «Kún qayda?» dep atalıp, házirgi qaraqalpaq hám noǵay xalıqlarınıń arasına keńnen tarqalıp ketken.

Mısalı: Aylanıp aqqan aq Jayıq,
At salmay óter kún qayda?
Esigi biyik Boz orda,
Eńkeymey óter kún qayda?
Qara bulan terisin,
Etik qılar kún qayda?
Gúdarıdan baw taǵıp.
Girewke kiyer kún qayda?

Gúldir-gúldir kisnetip.
Gúreńdi miner kún qayda?
Altı qulash aq nayza,
Shekelep shanshar kún qayda?
Sadaq tolı sansız oq,
Sabağınan ótkerip,
Basın qolğa jetkerip,
Sozıp tartar kún qayda?
Ketbuğaday biylerden,
Keńes sorar kún qayda?
Edildiń boyın el jaylap,
Shalğayına at baylap.
Boz ordanıń tórinde,
Qız balanıń qolınan.
Qımız isher kún qayda?

*Ketbuğaday biylerden, Keńes sorar kún qayda?
Ketbuğa biy haqqında bilesiz be?*

Dospanbet penen Aymedet sońınan emlenip jaqsı bolıp ketedi de, Azov teńiziniń boyına Azıwlı qalasın saldıradı. Batır shayırdıń keyingi tolğawlarında bul jağdaylar keńnen sóz etiledi. Mısalı:

Aynala bulaq, bası teń.
Azıwlınıń Stambuldan nesi kem?

Azıwlınıń Stambuldan nesi kem? Bul qatardağı Azıwlını Stambul qalası menen salıstırın? Bul qalalar haqqında bilgenińizdi aytnı.

Aymedet penen Dospanbet.
Xan ulınan nesi kem?
Bay ulınan nesi kem?
Táńriniń bergen baxtında.
Xan ulınan artıq boldı nesiybem!

Qullası, Dospanbet tolğawları aytilajaq pikir hám sóz shireligi menen basqa jıraw-shayırlar dóretpesine qarağanda da ayırıqsha kózge túsedı.

Dospanbet jıraw tolğawların talqılaw.

1. *Jıraw tolğawların salıstırın? Olardıń ózgesheliklerin ajıratın.*
2. *Tolğawdıń aqırında «Xan ulınan artıq boldı nesiybem!» – dep tolğanğan jıraw ne sebepten bunday juwmaqqa keledi? Bul boyınsha óz pikirinińizdi bildirin.*

Tolǵawlarda keltirilgen tariyxıy tulǵalardıń atların keltiriń, olardıń islegen islerin aytıp beriń.

Kórkem analiz tiykarların úyrenemiz:

*Dospanbet jıraw tolǵawlarında
uyqaslar*

*Asan qayǵı tolǵawlarında
uyqaslar*

XVII ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Jırawlıq óneriniń ádebiyat tariyxındaǵı tutqan ornı ayırıqsha bolǵanlıǵı bizge málim. Biraq jıraw bolǵan adamlardıń barlıǵı da shayır bola bermegen. Olardıń ishinde terme-tolǵawlardı ózleri shıǵarıp tarqatıwshılar da bolǵan bolsa, ayırımları xalıq dástanların yadlap alıp, ırǵaqqa salıp jırlaǵan. Qaraqalpaq jırawlarınıń geneologiyalıq kestesinde berilgen júzden aslam jırawdıń tek onlaǵanında ǵana shayırlıq uqıptıń bar ekeni bayqaladı. Mádeniy miyrastı izertlew jolında olardıń ayırımlarına ǵana baha berilgen. Solardıń arasında XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatına úles qosqan Múyten jırawdıń dóretiwshiligi ayırıqsha tilge alınadı.

Múyten jıraw haqqında qaysı ilimpazlar pikir bildirgen?

MÚYTEN JÍRAW

Jıraw dóretiwshiligi menen tanısiń.

Biz dáslep Múyten jıraw haqqında belgili túsinikke iye emes edik. Qazaq ádebiyatınıń belgili izertlewshisi, professor Xanǵalıy Súyinshaliyev óziniń «XVII – XVIII ásirlerdegi qazaq ádebiyatı» degen kitabında Túrktan átirapında júrgizilgen ilimiy ekspediciya dáwirinde Múyten jıraw haqqında ayırım maǵlıwmatlarǵa iye bolǵanlıǵın, biraq bul jırawdıń dóretiwshiligi kóbirek Noǵaylı zamani, Edil, Jayıq waqıyaları menen de baylanıslı ekenligi jırawdıń atı qaraqalpaqlardıń belgili bir ruwınıń atı menen atalatuǵını haqqında ayılǵan edi. Sońınan bul jıraw-shayırdıń qaraqalpaq jırawı ekenligi málim boldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında kóp waqıtlardan beri sóz bolıp kiyatır. Biraq onıń qaysı jılı tuwılıp, qaysı jılı qaytı bolǵanlıǵı málim emes. Biraq ta jırawdıń:

Há Imam xan, Imam xan,
Bar ma sende iyman xan,
Adamzat degen jariqlıq,
Bul dúnyaǵa miyman xan.
Jurttıń bárin bawızlap,
Jalgız óziń dúnyada,
Jasamaǵıń gúman xan, –

dep aytıwına qaraǵanda, XVII ásirdegi Buxara xanı Imamqulı (1611-1642) dáwirinde jasaǵan bolıwı itimal. Sebebi, onıń ayırım tolǵawlarında Edil, Jayıqtı saǵınıw úlgileri de seziledi. Eger de, ol Edil boyınan Túrktanǵa qaray kóshken waqtında jigirma jaslar shamasındaǵı jigit bolsa, Imamqulı xan dáwirinde elli-alpıslarǵa shıǵıp qalǵan jası úlken kisi boladı. Sonıń ushın da, Múyten jırawdı Edil, Jayıq hám Túrktan dáwirlerin basınan keshirgen, kópti kórgen qarıya sıpatında tán alıwǵa boladı. Jasaǵan jeri – Sıǵnaq qalasınıń átirapı.

Múyten jıraw ayırım tolǵawlarında óziniń Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyınan kelgenligin de anıq aytadı.

Múyten jıraw qaysı xan dáwirinde jasaǵan?

Ata jurtı Túrktan,
Dushpan qıstı tum-tustan,
Endi qayda baraman.
Ushqan Edil, Jayıqtan,
Qanatı sıǵan bir quspan,

Ne ushın qaraqalpaqlar tariyxında Ata jurtı Túrktan degen túsini k qollanıladı?

– dep aytadı da, óziniń qorlıq kórgenligin de tolǵaw arqalı bayan etedi: Mısalı:

Men Múytenmen, Múytenmen,
Baspalatsań qáytemen,
Edilden júzip ótemen,
Elime barıp jetemen.
Jayıqtan júzip ótemen,
Jaylawıma jetemen.
Er Edige tusında,
Babam qaysar er edi,
Nuratdiyinniń tusında,
Batır Noǵay der edi.
Jaratqan qádir qudayım,
Biziń baxıt tayǵan ba?
Eń izinde aylanıp,
Qul boldıq-aw naymanǵa.

Biziń baxıt tayǵan ba? Eń izinde aylanıp, Qul boldıq-aw naymanǵa, – degen qatarlarǵa túsini k beriń.

Múyten jıraw tolǵawları kóbinese didaktikalıq temaǵa baǵıshlanǵanı menen, onda tereń filosofiyalıq oy, óz zamanına bolǵan kózqaras oǵada ayqın túrde súwretlenedi.

Mısalı:

Ótkinshi mınaw dúnyada,
Malı kóp adam biy bolar,

Qarsılıq qılğan qara xalıq,
Qamshı menen iy bolar,
Nashar basqa is tússe,
Seksewil túbi úy bolar,
Sawash bolsa arada,
Neshshe qatın tul bolar,
Erinshek bolsa ulıńız.
Jaw aldında qul bolar,
Bári birdey bolmaydı,
Kóp ishinde túr bolar;
Birikken jerde shúy bolar.
Tigis bar jerde júy bolar,
Qapılıp qalgır bul jurıtqa,
Endi kimler biy bolar?...

*Qarsılıq qılğan qara xalıq,
Qamshı menen iy bolar, – degen qatarlar arqalı neni túsindińiz?*

Al, ekinshi bir tolǵawda Múyten jıraw pútkilley Túrktan jeriniń kartinasın anıq sızıp kórsetedi. Onda bulaqlar, atlıǵıp qaynap atırǵan Miyan kól, jelkildep ırǵalıp turǵan egislikler, toylarda shógirmesi selkildep shadıqorram bolıp júrgen xalıq hám olardıń Buxara menen básiykenen ájayıp qalası – Sıǵnaq kóz aldımızǵa eleslegendeı boladı.

Múyten jıraw qaysı tolǵawında Túrktan jeriniń kartinasın anıq sızıp kórsetedi?

Mısalı: Ata jurıtı Túrktan,
 Bolǵan edi gúlistan,
 Miyan kóldi menshiklep,
 Jarıp qaldıq ırıstan,
 Arpa egip, qos aydap,
 Júrdik bárha masayrap,
 Balıǵı júzgen búlkildep,
 Biydayı ósken jelkildep,
 Diyqanları más bolǵan.
 Shógirmesi selkildep,
 Xalqımız edi ańqıldaq.
 Tórt-besewi qosılsa,
 Keter edi ǵawqıldap,
 Qılıshı bolar belinde.
 Sebebi jaw kóp elinde,
 Dushpan menen alıssa,
 Hár birewi besewin.
 Qulatadı keminde,
 Buxaraǵa bardur talası,
 Uzaqtan kózdi tartadı,

Sıgnaq degen qalası,
Buxara menen Sıgnaqtıń.
Bir háptelik jol edi,
Ekewiniń arası...

Miyan kól, Sıgnaq qalası qaysı jerde jaylasqan?

Tolǵawlarda bayan etilgenindey, Múyten jıraw el arasında belgili, kátquda adamlardıń biri bolǵan. «El aǵasın sayladım», – dep aytıwına qaraǵanda onıń xalqına qádirlı qarıyalardıń biri bolǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Múytenniń ayırım tolǵawlarında xalıqtıń quwanışlı máwritleri de sheber súwretlengen.

Sol waqıttaǵı jıraw-shayırlardıń kópshiligi batır bolǵanı sıyaqlı, Múyten jırawdıń da batır adam bolǵanlıǵı seziledi.

Mısalı:

Sayxun boylap at shaptım,
Sarı jaydan oq attım,
Kóp dushpandı qulattım,
Xalıqtı ózime qarattım,
El aǵasın sayladım,
Elden ásker jıynadım,
Birigiwge xalıqtı,
Kóp kúshimdi jıynadım,
Jer tanabın quwırdım,
Ay baltanı qolǵa alıp.
Arqırap turıp juwırdım,
Jez jebeni oq ettim,
Dushpanımdı joq ettim,
Jelge qulın bayladım,
Qurbım menen oynadım,
Türkstanda toy berdim,
Qonalqaǵa qoy berdim,
Báygige at shabıstım,
Doslar menen tabıstım.

Jıraw «Jiydeli Baysın» degen bir gózzal jer haqqında aytıp ol qaysı jerde jaylasqanın aytadı?

Ol óz tolǵawlarında «Jiydeli Baysın» – degen bir gózzal jer haqqında kóp aytadı. Tariyxıy dereklerde «Jiydeli Baysın» Surxandárya wálayatında hám Xorezm oypatında bar. Jırawdıń «Qaptalında teńizi bar», degen pikirine súyene otırıp, Aral átirapın aytqan bolsa kerek, – degen juwmaqqa kelemiz.

Sayxun dárya suwınan,
Kóldeneń kesip ótińiz,
Jiydeli Baysın – ullı jurıt,
Ullı jurıtqa jetińiz,
Bálent bolar tawları,
Malǵa jaylı óris bar,

Shóbi bolar qunarlı,
Tawda ósken jemis bar,
Qaptalında teñizi,
Ishinde balıq oynagan,
Bekireleri ilaqtay,
Jegen awız toymagan,
Bir jağında dáryası.
Sağa alğan batıldan,
Dalasında kiyigi,
Ór qoyanday atılğan...

Jıraw aytıp ótken jawgershilik dáwirlerdi kóz aldınızğa keltiriń. Bul sizlerde qanday tásir qaldırdı?

Múyten jıraw dóretpesinde jawgershilik teması da ádewir sóz boladı. Bunda onıń dushpan menen ayqasıp júrip onıń qarındasın dushpan alıp ketkenligi haqqında ayanıshlı pikirler aytilgan. Mısalı:

Qayırılıp qılısh salğanda,
Qarakerim mert boldı.
Qarındaстан айırıldım,
Júregime dárt boldı.
Talasıp emshek emisken,
Tay ğunanday tebisen,
Ayırıldım ğoy qarındaс,
Kózden ağar selli jas.

Qullası, Múyten jırawdıń dóretpesiniń tematikası hár qıylı bolıp keledi. Onıń hár bir tolğawı zaman ruwxı menen bekkem baylanısқан.

Múyten jıraw tolğawların talqılaw.

- 1. Jawgershilik dáwiriniń kartinasın tekst tiykarında tabıń.*
- 2. Jırawdıń batırılığın kórsetetuğın qatarlardı tabıń.*
- 3. Jırawdıń quwanışlı kúnlerin eslep aytқан qatarların tabıń.*

*Tolğawda teñizdiń súwretlengen orınların ayırıp jazıń.
Bul boyınsha óz pikirińizdi dápterinińizge jazıń.*

Kórkem analiz tiykarların úyrenemiz:

Múyten jıraw dóretywshiliginde Túrktan jeriniń súwretleniwiniń salıstırın:

Ata jurtı Túrktan,
Bolğan edi gúlistan,
Miyan kóldi menshiklep,
Jarıp qaldıq ırıstan,
Arpa egip, qos aydap,
Júrdik bárha masayrap,

Ata jurtı Túrktan,
Dushpan qıstı tum-tustan,
Endi qayda baraman.
Ushqan Edil, Jayıqtan,
Qanatı sınığan bir quspan.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAĠLÍWMAT

Terme hám tolǵawlar haqqında túsiniq

Terme qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń bir túri. Termeniń dóretiwshisi xalıq, atqarıwshısı jıraw, baqsı, qıssaxan, qosıqshılar bolıp esaplanadı.

Terme dep dástanlardıń aldında olarǵa kirispe retinde aytilatuǵın qısqasha lirikalıq qatarlarǵa aytamız. Basqa qosıqlarǵa yamasa jırlarǵa qaraǵanda onıń atqarıwında ayırmashılıq bar. Termeler termelep aytiladı. Ózine ılayıqlastırılıp shıǵarılǵan nama ırǵaǵı bar.

Termeler tereń filosofiyalıq mánige qurılıp waqıt, zaman jaǵdayı, jaqsılıq penen jamanlıq, bolıp ótken hám bolıwı múmkin bolǵan hádiyseler haqqında pikir júrgiziledi. Adamlardı jaqsı minez-qılıqqa, ádep-ikramlılıqqa, bir-biri menen jaqsı múnásibette bolıwǵa tárbiyalaydı. Aqıl-násiyat termeleriniń ishinde «Ne jaman» termesi xalıq arasında keń tarqalǵan.

Termeler –
tiykarınan xalıq poeziyasınıń ishinen «terip alınǵan», «saylap alınǵan», gileń aqıl-násiyat qosıqları.

Bir degende ne jaman?
Bilimsiz ósken ul jaman.
Ekilenshi ne jaman?
Eki shıqqan sóz jaman.
Úsh degende ne jaman?
Úshkilsiz pishken ton jaman.
Tórt degende ne jaman?
Tórelesip barǵanda,
Tóreligin buzǵan biy jaman.
Beslenshi ne jaman?
Beles-beles tawlarda,
Bel mertilse sol jaman,

hám taǵı basqa qatarlar usı taqılette toǵız sanına shekem dawam etedi. On sanı aytilmaydı da, «Ashılıp jawǵan kún jaman, Qayta shapqan jaw jaman», – dep ádewir dawam etedi.

Tolǵaw-tolǵanıp qosıq aytıw, tolǵay-tolǵay jir aytıw degen mánini ańlatadı. Taǵı da ol termelerden qısqa bolmay, belgili bir syujetke qurıladı. Bul jaǵınan tariyxıy jırlarǵa, poemalarǵa usaydı.

Mazmunı boyınsha salıstırıp qaraytuǵın bolsaq, eger termeler kúndelikli turmıs máseleleri, aqıl-násiyat, naqıl sıpatında ushirassa, tolǵaw tereń siyasiy-jámiyetlik, tariyxıy temalardı jırlaydı. Kóbinese el basına túsken qayǵılı jaǵdaylarǵa, urıs waqıyalarına arnap jazıladı. Onda xalıqtıń arızıw ármanları, tilekleri, saǵınısh, ayralıq, sher-muń sezimleri lirik

qaharman arqali hám waqiyalarǵa qatnasqan prototipler arqali beriledi. Sonlıqtan tolǵawdı atqarıwshılar gúńirenip, gúy shıǵarıp jırlaytuǵın bolǵan. Qaraqalpaq tolǵawları kóp. Oǵan «Ormanbet biy», «Ormanbet biy ólgen kún», «Posqan el», «Talan boldı dúnya mal», «El eken», «Xanımız» tolǵawların misal etiwge boladı. Tolǵawlarǵa misalı:

Tolǵaw –
dúzilisi jaǵınan
termelerge jaqın,
biraq tolǵawda
didaktikadan
góre kewil zarı,
pushaymanlıq
basım keledi.

Túbi edi gúpshegim,
Ushı edi shapshaǵım,
Toǵayım sennen ayırıldım,
Túbi malıma qazıǵım,
Bası bala-shaǵama azıǵım,
Jiydem sennen ayırıldım.
Mal otawǵa jeri keń,
Jeri menen suwı teń,
Edilim sennen ayırıldım,
Qısı menen jazı teń,
Úyregi menen ǵazı teń,
Eshkisi menen qoyı teń,
Qırı menen oyı teń,
Jayıǵım sennen ayırıldım, – dep jırlanadı.

Talqılaw.

1. Termelerdiń tolǵawlardan ózgesheligin tekst tiykarında tabıń.
2. Terme hám tolǵawlardıń dástúriy qosıqlardan ózgesheligin anıqlań.
3. Termeler menen tolǵawlardıń qanday ayırmashılıǵı bar?

Termelerdi oqıń hám yadlań. Mánisin túsindirip beriń.
Tolǵawlardı oqıń. Mazmunına itibar beriń.
Tolǵawda súwretlengen jaqsı hám jaman adamlardı salıstırıń.

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısın.

KAMAL MÁMBETOV
1940-2001

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen ilim ğayratkeri, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı, filologiya ilimleriniń doktori, professor, belgili alım hám jazıwshı Kamal Mámбетov 1940-jılı 14-mayda házirgi Kegeyli rayonınıń Máteke Jumanazarov atındaǵı fermerler birlespesinde tuwıldı. 1968-jılı «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında Shıǵıs klassikleri dástúrleri» dep atalǵan temada filologiya ilimleriniń kandidati, 1984-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları hám qalıplesiw dárekleri (erte dáwirlerden XVIII ásirge shekem)» degen temada doktorlıq dissertaciyasın tabıshı jaqladı.

K.Mámбетovtıń «Gójek», «Tırnalar», «Men onı súyer edim», «Muhabbat hám ájel», «Sayaxatnama», «Xalıq perzenti», «Bozataw», «Posqan el», «Hújdan», «Türkstan» sıyaqlı kórkem dóretpeleri qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwında belgili orınǵa iye.

«TÚRKSTAN» ROMANÍ

Romannan úzindini oqıwǵa tayarlanıń.

Bız oqıytuǵın shıǵarma waqıyaları Türkstan jerinde bolıp ótedi. Türkstan haqqında nelerdi bilesiz?

ON ÚSHINSHI KÚN

Ata múlki kimge baxıt ákelgen?
Bul bir shiyrin tús sıyaqlı ázelden,

Eger jolbarıstan tuwılsa pıshıq.
Eplep kún kóredi, juwındı iship.

Áke jawız bolsa, gáptiń rası,
Qaraqshıǵa beyim bolar balası.

Bunday jaman tárbiyadan qashqaysań.
Ádalattıń esiklerin ashqaysań.

(Ábdiraxman Saadiy)

Buxaradan shıqqan kárwan búgin Túrksandı aylanıp ótip **Qarnaqqa** keldi. Amanlıq ómir tariyxında bunday azaplı hám qayğılı joldı kórmegen edi. At ústinde kóz ildirip, túyeniń ústinde túslenip júrip ótken jol ómiriniń teń jartısına tatıydı. Túye jegendey tikenekli shóp, attıń ayağın suwıtqanday suwat joq. Jol boyında sulap qalğan ólikler shópke qanı shashırıp, suwğa súyegi taslana bergennen keyin suw da, selew de ábden buzılıp ketipti. Báلكim, joldan uzağıraq jerlerde payızlı orınlar bar shıǵar. Biraq Amanlıq óz jolın ózgerťkisi kelmedi. Qarnaq Turkstanniń belgili qalalarınıń biri edi. Bul jerde de ónermentler kóp bolıp, basqa qalalar sıyaqlı sawda-satıq isleri keń rawajlanǵan. Jeri diyqansılıqqa bay, mal-háli kóp bolıp, dalalarında diyqansılıqtıń jigirmalaǵan túri ósedi. Aradan on úsh kún ótkende Amanlıq bul qalaǵa kelip jetti.

Qarnaq –
Túrksan úlkesindegi qala

Amanlıq ómir tariyxında bunday azaplı hám qayğılı joldı kórmegen edi. Ol ne maqsette kárwan menen birge Qarnaqqa keldi dep oylaysız?

Bul jerdiń sawdagerleriniń ózi diyqanlar bolǵanı ushın bazarında zat arzan edi. Keń kóshege jaylasqan rastalarında toraqtan tartıp taylaqqa shekem satıladı. Xalqı pútkilley aralas. Kópshiligi qaraqalpaq, qazaq hám ózbekler.

Qalanıń kesip ótetuǵın óne boyı ónermentshilik ustaxanaları menen sıǵasqan. Bir jaǵı – jayma dúkan bolsa, ekinshi jaǵı – ustaxana. Onda, hátte, aqshamlardıń ózinde de kórik otı sónbeydi. Buyırtpalar kóp bolǵan waqıtlarda túni menen de isley beredi. Ásirese, ustalar altın hám gúmisten jasalatuǵın buyımlardıń jıynalıp qalıwınan qorqadı. Uri-gázzaplar kóp bolǵanı ushın iyesiniń qolına bergenshe asıǵatuǵın edi.

Bul jerde meshit-medreseler kóp. Biraq Túrksan hám Sıǵnaq qalaları sıyaqlı sawlatlı emes.

Qarnaq bir waqıtları úlken qala bolǵan. Al, házir Shıǵıs ellerinde ushırasatuǵın kishkene ǵana qalardıń biri edi. Seyit shayıqtıń ulı Yusip shayıq Sıǵnaqtı soraǵannan baslap-aq qaraqalpaqlardıń narazılıǵınan qorqqan ullı shayıq Qarnaqtı da, Turardı da qaraqalpaqlardıń erkine berip jiberdi. Usınday sebepler menen Amanlıqtıń ákesi hákim atalıq bir waqıtları Qarnaqtıń da, Turardıń da hákimi etip tayınlanǵan.

Ol waqıtları Qarnaq qanday edi? Barlıq tárepiniń bári baǵ. Jaz bolsa kózdi qamastırıp, teben túyreseń tors etip jarılıp ketetuǵın, jılǵa boyında jılwalanıp turatuǵın júzimlerin aytpaysañ ba? Qarakóz qızdıń kózindey súzilgen qárelı, jawannıń júzindey jılwalanǵan ánar, shirege tolı shabdal, pıshaq salǵannan pańq etip jarılıp ketetuǵın sekerpara qawınlar Qarnaq jeriniń ırısqsı edi.

Dalasında ırǵalısqan biydayı menen salısı eldiń kewline málham bolıp, biydayı solqıldıǵan nan, salısı sarı palaw, tarı taqan bolıp, arpası tek attıń jemi ushın ǵana

qollanilatuğın Qarnaqtan búgin nawa qalmağan. Sol kúnlerdiń bári kelmeske ketken. Al házir bolsa kózdi ashítatuđın kúyik, iyislenip ketken ólik, jartılay janıp sóngen shala, qarabaxana bolđan qala, qanğa tolđan say, órtengen jaydan basqa hesh náirse emes. Bul, haqıyqatında da, sol dańqlı Qarnaq pa? Yaki gúnalı bendelerdiń bárin jazalaytuğın jazıqlı bir jer me? Amanlıq, shinında da, sol gózzal Qarnaqtı ornında tanımay qaldı. Wa qúdireti kúshli Alla! Óz bendeleriń qayđılı kúnlerge gırıptar bolđan....

Bul jerde de tiri adam kórinbeydi. On úsh kúnnen beri qan sasıp atırđan jerde adam tura ma? Tiri qalđan adamlar bolsa qashshan-aq bul baxıtsızlıqqa ushırađan úlkeden basın alıp ketken shıǵar. Amanlıq kárwandı irkip tek qalanı kózden keshirgeni bolmasa, atınan túsiksi kelmedi. Qalanıń ortasında qırılıp qalđan óliktiń iyislengenligi sonsha, adamdı betletpeydi. Bul jerde aman qalđan bir jay joq. Qaysısın kórseń de pútkilley qarabaxanaǵa aylanıptı. Annan ushqan ǵarǵa mınnan shıǵadı. Hátte, Allataalanıń altın taxtıniń biri bolđan meshit penen medreseniń ózi de was-wayran. Adamlar Alladan mádet sorap, meshit penen medresege kirgen eken. Bárin órtep jiberipti... Amanlıq bul biyopa dúnyadan ábden narazı bolđanday bir maydan únsiz turdı da, sońınan atınıń basın Turarǵa qaray burdı.

Ol endi óz oyları menen bánt edi. Solay bolsa da, ol búgin janında únsiz kiyatırđan ulı Jiyenbekke mehribanlıq kórsetkisi keldi. Óytkeni, ol ózin pútkil dúnyada japadan-jalgız bir adam sıpatında sezer edi. Janında kiyatırđan balasın kórip, birden quwanıp ketkendey boldı. Perzent – adam balasınıń keleshegi.

Amanlıqtıń zayıbı Sulıwshash qazaqtıń biyi Qartxojanıń qızı edi. Ákesi Hákim Qaratawdıń etegin jaylağan Qartxoja biy menen dos bolıp, nan sındırısıp quda tústi. Sulıwshash aqıllı qız eken. Bir-birine minásip bolıp, sonsha jil sıylasıqlı jasadı. Úsh qızlı, bir ullı bolıp edi. Biraq, bul baxıttı da quday kóp kórdi me, izi usınday... Jungarǵa jemtik boldı ma? Ol jağı da belgisiz... Quda-qudaydıń elshisi degen. Sıylasıǵı kúshli edi. Balasınıń da atın qoyđan sol Qartxoja biy.

«Ǵarrı bilgendi peri bilmes» degen sózdi kóp qaytalay beretuğın bul danıshpan qarıya tolqıp otırıp sóylep:

Baxıt degen – bul bir baylawlı turđan at. Baqqandiki emes, shapqandiki. Qıyırdı jaqınlastırđan qızım bolđanı menen, tóbedegini alǵanday tól ulım bolđan joq. Sonıń ushın da baxıtqa shek keltirip bolmas, anası zordıń balası da zor boladı. Jiyenime úlken baxıt tileymen. Sonıń ushın da atı Jiyen bolsın, – dedi.

Sonnan beri birewler onı Jiyen dep atasa, birewler Jiyenbek deydi. Jiyen sawlatlı jigit boldı, biraq sawıt kiymedi. Bilgir jigit boldı, biraq biylikke talaspadı. Amanlıq balasınıń bul minezine oǵada hayran bolđan edi. Ol Buxaradan shıqqannan beri, balasınan máseleniń bul jağın soramaqshı boldı, biraq kewli barmadı. Búgin tap sol sorawdı soramaqshı bolıp kiyatır.

– Balam, jasıń jigirmaǵa kelip qaldı. Sawlatlı jigit boldıń. Sonda nege ústińe sawıt kiymediń?

– Ata, adam balası dúnyaǵa kelgennen baslap bir kásipti iyelewi kerek eken. Batır bolıw kásip emes-ras. Bir mártebe ústińe sawıt kiygen adam bárhama sawashtı kúseydi. Sawashtı kúsegen adam baxıtlı bola almaydı. Sonıń ushın da meniń batır bolđım kelmeydi.

Ne sebepten Jiyenbek ákesine batır bolđısı kelmeytuğının aytadı? Sebebin aytıp beriń.

- Oндаy болған жағдайда елди ким қорғайды?

Er jigit – eli ushın ásker. Harqanday adamnıń da sawıt-saymanı, jaw-jaraǵı bolıwı kerek. Biraq áskeriy isti kásipke aylandırmaı, óz elin qorǵaw ushın jumsawı kerek. Máselen, men bul jerdegi sawashtıń ustine kelip qalǵanımda, álbette, ústıme sawıt-sayman kiyinip qolıma jaw-jaraq alǵan bolar edim. Biraq batır bolǵannıń bári de baxıtlı bola bermeydi. Eldi kúsh penen emes, aqıl menen basqarıw kerek. Edige babamnıń táǵdirin bir eske al. Dúnyada onnan batır adam bolmasa kerek.

- Sonda óziń biydiń balası bola tura, nege biylikke qızıqpaysań?

- Biyliktiń ataǵı zor bolǵanı menen shataǵı kóp. Xan qasqır bolǵannan keyin qasındaǵılardıń bári saǵal, al biylerdiń bári bóri bolıp ketken. Al, meniń saǵal bolıp jasaǵım kelmeydi.

- Sonda kim bolǵın keledi?

- Onı keyin aytaman...

Bul qatarlar oqıwshıda qanday sezimler payda etedi?

Jiyenbek sońǵı jaǵında ákesi menen sóyleskisi kelmegendey atın qamshılay berdi. Balasınıń sózlerinde ádewir nátiyje bar ekenligin sezip qalǵan Amanlıq Jiyenge jetip alıp qaytadan sorawǵa tuttı:

- Xandı ne ushın qasqır dep atadıń?

- Sebebi, ol qaysar bolǵanı menen basında aqılı joq.

- Nege?

- Kórdińiz ğoy, jol boyında qanshama xalıq qırılıp qalǵan. Eger aqıllı basshı bolǵanda bulardıń basın biriktirip jawdı qaytarǵan bolar edi.

- Biyler nege saǵal dedıń?

- Sebebi, bulardıń qılǵan isleri aytqan sózleri menen bir-birine sáykes kelmeydi.

- Meni de solay oylaysań ba?

- Sizde haqıyqatlıqtıń bar ekenligin bilemen. Biraq bir at uzaqqa shaba almaydı.

Jasıratuǵın jeri joq. Balası haq sózdi ayttı. Amanlıq óz balasın natıqlaw dep júretuǵın edi. Olay emes eken-aw. Aqılı ádewir tolısıp qalıptı. Hátte, onıń oyına kelmegen sózlerdi de bul tawıp ayttı.

Amanlıq bunıń bárin sezedi. Bul dúnya baslanǵannan berli ádalat hám ádalatsızlıq arasında gúres baratır. Allataala ádalatlılıq tárepinde...

Biraq kim ádalatsız bolsa kósewi aǵarıp sala beredi. Nege olay? Gilkiy biyqásiyet adamlardıń bári bay menen biy bolıp ketti, Ádalatlı bolıw shárt emes. Haramnan dúnya jıynap, saraydaǵılardıń kewlin tapsań biy de, bek te bolıp kete bereseń. Ol jaqta seniń aqılıń menen esaplasıp atırǵan adamlar joq. Sen xalıqtı toydırıwıń kerek emes, tonawıń kerek. Al, ol jerdegi Allataalanıń elshileri bolǵan qazı-muftılar: «Allataala ázelden adamlardı bay hám jarlı, baxıtlı hám baxıtsiz etip jaratqan» dep shımshıqtay shırıldıydı.

Biylerimizdiń bári biyinsap bolıp ketti. Báلكim, sonıń ushın biz Allataalanıń ğarǵısına ushıraǵan shıǵarmız. Balam durıs aytađı. Batırı kóp el baxıtlı bolǵanda qaraqalpaqlar baxıtlı bolar edi. Áyyem zamanda Xorezm xanına ásker bolıp jallanǵan ekenbiz. Dáslep peshenektıń, sońınan mongoldıń mańlay aldı batırlarına aylandıq.

Peshenek, mongol xalıqları boyınsha túsinik beriń.

Onnan ne bereket taptıq? Eñ izinde elimizdi de qorǵay almay hámme tım-tıraqay bolıp kettik. Qurbanlıqqa soyılǵan malday xalqımız jatır qırılıp, shóllerde qırılǵan shegirtkedey bası menen ayaǵı kórinbeydi. Sharshap qalǵan at penen túye hasla ayaǵın basqısı kelmeydi. Sonıń ushın da kárwannıń jolı ónbey kiyatır. Átirapınıń bári burın jılqı jayılǵan jılǵa, sıyır jayılǵan selewli dala, túye jayılǵan tóbeshikler edi. Biraq bul jerde heshqanday mal joq. Sonshama mın mal-hál jungardıń jemtigine aylanǵan. Bul jerler burınnan tanıs bolǵanlıǵı ushın da Amanlıq sol bir balalıq jılların esine aldı...

Türkstanda baslanǵan xan saylawınan bir jil keyin Amanlıqtıń atası Hákim atalıq dáslep Turarǵa, sońınan Qarnaqqa kóship kelgen edi. Hákim aǵa biy bolǵanı ushın da oǵan kóp awıl hám qalalar tiyisli boldı. Bunnan tısqarı bir jer atalıqqa qattı unap qalsa, ekinshi jer onnan da payızlı kórinip, bes-altı jil dawamında usı átiraplarda kóshti de júrdi. Atası hár qalada júrgeni ushın Amanlıq onıń menen az ushırasatuǵın edi. Úlken úy Qarnaq qasındaǵı Gúmbezli degen jerge kóship kelgennen keyin ákesi úyge kóbirek keletuǵın boldı. Bul jılları Amanlıq on jastan sál-pál asqan bolsa da, jaqsılıq penen jamanlıqtı ádewir túsiniw qalǵan, awıl sıylaǵan ataqlı biydiń balası edi. Ol kempir apasınıń qolında tárbiyalanǵanı ushın ákesin jaqsı bilmes, biraq adamlardıń «biydiń balası» dep aytqanına qarap, ákesin úlken maqtanış etetuǵın edi. Ákesi kúni menen awıllarda bolar, keshte úyine kelip jatsa da, otawı bólek bolǵanı ushın Amanlıqtıń onıń menen isi bolmasthan, kempir apası ekewine ajratılǵan otawda awqatlanıp jatıp qaladı. Hár tún de tap sonday qaytalana berdi. Amanlıqtıń kempir apası Arzayım analıq kóp dáwirlerdi basınan keshirgen bir dana kempir bolıp, jası júzge jaqınlap qalǵan, qaraqalpaqlardıń babası esaplanǵan Ormanbet biydiń qarındası edi.

Amanlıqtıń kempir apası Arzayım analıq qaraqalpaqlardıń babası esaplanǵan Ormanbet biydiń qarındası edi. Qaraqalpaqlardıń babası Ormanbet haqqında nelerdi bilesiz?

Qalmaq xanı Xo Urılıq baslaǵan bir mın bes júz toqsan altınshı jılǵı qırǵında Arzayım ele jap-jas kelinshek, al balası Hákim bolsa jórgektegi náreste edi. Taǵaymurat onı hám balasın kóp qıyınshılıqlar menen Türkstanǵa alıp kelgen. Bul jerge kelgennen keyin barlıq qıyınshılıqlar umıt boldı da, onıń Ormanbet xan menen baylanısqa jalǵız shańaraq ekenin esapqa alınıp, Taǵaymurat aǵa biy bolıp saylandı. Al onıń óliminen keyin balası Hákim atalıq dep daǵazalandı.

shılbır – kóliktiń basına taǵılatuǵın jip, arqan

Hákim menen Buxara hám Qazaq xanlığı da esaplastı. Onı húrmetlep ullı jıyınlarǵa shaqıratuǵın edi. Sıǵnaq, Qarnaq sıyaqlı qalalarǵa hákim etip tayınlandı. Biraq Hákim bilimi sayız bir **dawrıqpa**

dawrıqpa – baqırıp, shawqım shıǵarıp sóyleytuǵın adam, kóterilme kisi

adam edi. Arzayım analıq aqlıǵın hádden ziyat jaqsı kóretuǵın bolǵanı ushın onı jalıqpay tárbiyaladı. Aydın aqshamlarda kempir apasınıń qızıqlı erteklerin esitip ósti. Bul erteklerdiń bári de derlik jamanlıqtıń ústinen jaqsılıqtıń ádalatlı húkimi menen tamamlanatuǵın edi. Usınday kúnlerdiń birinde Gúmbezlide mınaday bir waqıya bolıp ótti. Áyne pesin waǵında hámme awıl ortasına qaray juwırıstı. Aldında atalıqtıń atqosshısı, izinde altı nóker, onıń izinde jáne eki atlı, eki adamdı shılbırǵa baylap súyrep keler edi. Birewi mıqlı jigit eken. Shılbırǵa eplep asılıp tentireklep júrip kiyatır. Ekinshisiniń óli ya tiri ekenligi belgisiz. Arqanǵa tartıp, súyrep kiyatır. Ekewiniń de

kiyimleri órim-órim. Kempir-ǵarrılar qolların kólegeylep, jolǵa qarap, balalar baqırısıp birewleri jılap júr. Hayallar:

– Óy-bey, usındayınan saqlay gór, alla! – dep jaǵalarına túkiredi.

Oqıwshılar bul qatarlardı oqıp qanday halatqa tústińiz? Pıkirlerińizdi bildiriń.

Nókerler atalıqtıń esiginiń aldına barıp toqtadı. Bul waqıyadan xabarı bar ma, aytewir Hákim atalıq úyinde eken. Ol kók barqıt shapanın jamılıp sırtqa shıqtı. Bir waqıtta balalar menen oynap júrgen Amanlıq ta kelip qalıń topqa qosıldı. Shılıbrǵa baylanǵan eki jigitte ses joq. Putadan putaǵa súyrele bergen deneleri alqaraqan. Sóylewge tili, aytıwǵa awzı juwıspaydı. Ashıwǵa buwlıqqan atalıq birden qáhárlendi. Buzaw til qamshınıń sabın tómen qaratıp, joldıń jantaǵı tilip jelke-jelke bolıp ketken jigittiń awzına bir túrtip jiberdi de, jekirinip soradı:

– Qáne ayt, aqmaq! Salıqtı nege tólemediń?!

Jigit ínırandı, hesh nárse ayta almadı. Qutırınıp ketken atalıq qamshısın jónlep aldı da, bas demey, kóz demey sabay basladı. Eki jigit bir maydan ínırandı da, sońınan sestı shıqqay qaldı.

Oqıwshılar, sizler Hákim atalıqtıń isine qanday múnásibettesiz?

Esiktiń aldı **qarashor** adam. Biraq qoyıńız, obal bolar, – dep aytqanday birewi joq. Atalıq qamshını kótergen sayın tap ózlerin urıp atırǵanday iyinleri selk-selk etedi. Amanlıq buǵan artıq shıdap tura almadı. Bardı da ákesiniń qamshısına asıldı.

qarashor – kóp mánisinde

Ol «meniń qolımdı qaqqalaytuǵın adamnıń bolıwı múmkin emes» dep oylaǵanı ushın da, qolın uslaǵan adamǵa qayırılıp qaradı. Óz balası Amanlıq ekenligin kórdi de ábden ashıwı keldi.

Mehirlilik hám jawızlıq degende neni túsinesiz?

– Áy, kúshik! – dep bir silkingen waǵında Amanlıq eki jigittiń ortasına ushıp tústi. Állekimler onı ornınan turǵızdı. Usı waqıtta arba jolda saz dawısqa salıp jılap kiyatırǵan eki kempirdiń ashshı dawısı esitildi. Bular ballarınıń tap usınday jazaǵa gırıptar bolatuǵının oylamasa kerek, qızıl shaqa bolıp qalǵan balaların kórip, teńselip turıp ústilerine quladı.

– Sorqaynaǵan perzentim-aw! Qanday bálelerge gırıptar boldıń! Kempirler basqa sóz ayta almastan birden talıp qaldı. Bulardıń izinde jigirmalaǵan adam keldi. Barlıǵı da qońsılas Qańlı awılınıń jigitleri eken. Egislik jerleri **Sayxun** dáryası menen shegaralas bolǵanı ushın jaz ortasında jıqqın ketip, egisliklerdiń bárin suw alıp ketken. Elde dán tuqımı qalmaptı. Sonda da salıqqa dán bereseń dep atalıq qastın tigip atırǵan kórinedi. Jigitler: «Dánniń ornına mal bereyik» dese de tınlamaǵan. Nókerler:

Sayxun dáryası – Sırdárya

«Atalıqtıń aldında ózlerińiz juwap beresiz», dep kózge kóringen eki jigitti shılbırğa baylap alıp ketipti de, aqıbeti usınday bolğan.

Qańlı awılınan kelgen adamlar eki jigitti alıp ketti. Biraq erteńine ekewi de qaytis bolğan edi.

Bolıp ótken waqıya sizlerde qanday tásir qaldırdı?

Amanlıq usı kúnnen baslap-aq ákesin jaman kóre basladı. Sonıń ushın da basqasha jol tańladı. Bul adam shıdap tura almaytuǵın ádalatsızlıq edi. Amanlıq ol waqıtta jas bolsa da, úlkeygennen keyin bunday ádalatsızlıqqa qarsı gúresiwdi maqset etip qoydı. Ol, shınında da, ádalat jolınan bardı. Biraq teńsizliktiń túri kóp eken. Óz ishińnen shıqqan dushpan bir basqa. Sırtqı dushpan bárinen de jaman eken. Bunı ol keshe Túrksanğa jetip kelgennen keyin ańladı. Adamzat perzentiniń tábiyatı oǵada qızıq.

Amanlıqtıń «Óz ishińnen shıqqan dushpan bir basqa. Sırtqı dushpan bárinen de jaman eken», – degen pikirín qalay túsinesiz?

Ol bir jerge sapar shekse, dárhal sol jer menen baylanıslı bolğan waqıyalardı oylaydı. Amanlıq Qarnaqtı usınday jaǵdayda kóremen dep oylamaǵan. Qalay da bul jerler balalıq ómiriniń guwası edi. Sol gózzal úlke búgin jer menen jeksen bolıptı...

Ol Qarnaqta ótken bunnan basqa da waqıyalardı eske almaqshı boldı. Biraq eki kúnnen beri júrgen erksiz jol onı ádewir sharshatıptı. Tegis dalaǵa shıqqannan keyin ólimtik iyisi azmaz tarqalganday bolıp, birinshi jaǵınan ashlıq, ekinshi jaǵınan uyqı qısıp kiyatırǵanlıǵı sezildi.

Kárwan Kókózek boyına kelip jetken jerde toqtadı.

– Endi azmaz dem alamız. Bir túyeni soyıń da, qalğan at-túyelerdi otlaq jerlerge jayıń, – dedi Amanlıq.

Ne sebepten shıǵarmanıń hárbir bólimi kúnler menen berilgen?

1. *Tekstti oqıń hám mazmunın sóylep beriń.*
 2. *Jiyenbektıń ákesi menen sóylesken sózleriniń mánisin túsindirıń.*
- Bul boyınsha óz pikirıńizdi bildiriń.*

ON TÓRTINSHI KÚN

***Turannan tulpar shıqsa,
Sınaqtan suńqar shıqqan.***
(Xalıq naqılı)

Átiraptan sáwir samalı esip, jerler kók-kómbek lipasqa bólengen. Bul jerler burınnan-aq gózzal. Bir jaǵında qılıstay jarqırap Sayxun dáryası aǵıp turǵan bolsa, átirapı geyde toǵaylıq, geyde tegislik, oyılı-bálent qır átiraplarına kóz toymaydı.

Báhár baslangannan baslap bul jerler, ádewir payızlı boladı. Aspannan birden jawın aqtarıladı da, átirap bári gilem tóselgendey jasnap ketedi. Túrli quslar juǵırlasıp búlbúller sayrap, bir ájayıp mánzara baslanadı.

Birneshe japlar Sayxun dáryasınan saǵa aladı. Biraq bular júdá qısqa. Ayırımları Qaratawǵa barıp tirelse, geyparaları bálent qırlarǵa shekem alıp barıp, kishigirim kóllerdi payda etedi de toqtaydı. Qarataw alıs bolǵanlıǵı ushın ol jerde bulaqlar az. Báhárgi taw suwları tek kóldi toltırıwdan artıqsha paydaǵa aspaydı. Dáryadan hám tawdan suwlar qosılıp turganı ushın kól suwları ishiwge jaramlı, dushshı boladı. Taw janbawırındaǵı qırlarda qızǵaldaqlar kóp ósedı. Biraq jamǵırdıń azlıǵınan kópke shıdamaydı. Jaz shıqpay-aq birden quwrap qaladı. Bul mánzara Turar dalańlıǵında tolıq saqlanıp qalǵan. Al, házir qalanıń jaǵdayı qanday? Bunı bir Allanıń ózi biledi. Amanlıq jaslıǵında kórgen jerlerin bir-bir kózden ótkizip, atın qamshılap kiyatır.

Jipek jolı dep atalǵan úlken jol Túrkstannan baslanıp Qarnaqtıń ústinen tuwrı Sıǵnaqqa qaray tartadı. Usı aralıqta Turar degen kishkene qala bar. Ol Túrkstan hám Sıǵnaq penen básikeyse almaǵanı menen hasıl tuqımlı atları menen belgili edi. Sonıń ushın da xalıq: «Tulpar kerek bolsa Turarǵa bar, suńqar kerek bolsa Sıǵnaqqa bar» dep aytıp júredi. Bunda attı baplaytuǵın **seyis**ler kóp. Sonıń ushın da bul jerdi geyde seyisxana dep te ataydı.

seyis - at baǵıwshı

Turar jigitleri attı hasıllandıruwǵa erinbeydi. Olar geyde Buxaraǵa barıp qarabayırlardı alıp qaytsa, ayırımları arman **Marı**ǵa ketip **aqalteke** atlardan tańlap alıp keledi. Amanlıq bul jerlerde de talay mártebe bolǵan. Ákesi atalıq bolǵan jılları Turarda da

Marı - qala

aqalteke - hasıl at tuqımı

tórt jılday turdı. Ol dáslep qoyın Qarnaqqa, túyesin Turarǵa, sıyrın Sıǵnaqqa jiberip baqtırǵanı menen kelispedi. Mal bar jerde egin ósiriw qıyın. Sol jaǵın oyladı ma, áytewir barlıǵın jıynap alıp, Sıǵnaqtıń arǵı jaǵındaǵı Juwsanlı degen jerge kóshirdi. Sonda da Turarda ádewir túyesi menen jılqısı bar edi. Búgin, kárwan sol Turar qalasına kirip keldi. Amanlıq Turarda báhárdi bunshama qayǵılı kútip alaman dep oylamaǵan edi. Jerdin beti kók-kómbek bolǵanı menen kórki joq. Tamlar bar, tóbesi joq.

Bolıp ótken waqıya sizlerde qanday tásir qaldırdı?

Kók iyisi kókireǵıne barıp jete almay, iyisi ókpeńdi qısadı. Ólimtik jerge ayaq bassań da qatar-qatar ólik. Qatarlasqan shalshıq suwlar sharaptay kópirip ketipti.

Amanlıq baslaǵan kárwan Turar qalasına kirip kelgendegi kórinis sizlerde qanday tásir qaldırdı?

Atınan túsken Amanlıq Turarda toqtawın da, toqtamasın da bilmey qaldı. Qan aǵıp atırǵan jerde qanxor, ólimtik qalǵan jerde tek quzǵın ǵana dem alıwı múmkin. Sonıń

ushin saqqa júginip otirip hár qalada toqtao oqıǵan ayatınıń súresin qısqa qayırdı da betin qolı menen bir jelpip ótip, qısqa saqalın qamtiladı da ornınan turıp, qaytadan atına mindi.

Bóri azıǵı jolda degen, bılayıraq barıp túslenemiz, – dep gúńk etti. Kárwan joldı jáne dawam etti. «Batırlıq degen bir oqlıq, biylik degen bir kúnlik» – degeni ras eken. Sonshama eldi basqarıp «aǵa biy» atanǵan Amanlıq qaysı qalaǵa barsa da ayqasqan ólimtikten basqa tiri bir bendeni kóre almay kiyatır. Adam balasınıń táǵdirin qumırsqaday kórmey júrgen mına aǵa biy adamlardıń da azayıp joq bolıp qalıw múmkinshiligin sezdi me, endi pútkilley eńsesi túsip, sóylewge de háli kelmedi. Biraq adamnıń bári adam. Tiri jan qanshama qayǵı ústinde kiyatırsa da, állebir nárselerge aldarqanıp kewlin jubatqısı keledi. Birew menen sóylesiwge xoshı joq. Sonıń ushın tek óz-ózi menen ǵana sóylesedi. Amanlıq Buxaradan shıqqalı tap sonday bolıp qalǵan. Tek ózi menen ózi sóylesip kiyatır...

Adamnıń óz-ózi menen soylesiwi qanday jaǵdayda júz beredi? Amanlıqtıń ruwxıy jaǵdayın túsindirip beriń.

Qaysı jerdiń ústi menen júrip baratırsa, tap sol jerde burın kórgen waqıyaları kóz aldına kele beredi. Búgin de solayınsha boldı. Bunnan elli jıl burın Turarda ótken balalıǵın esine túsirip kiyatır...

Sonda ol kishkene bala edi. Turar tawınıń eteginde bolıp ótken toy yadında qalıptı. Ol waqıtta xalıq ádewir sada ma edi? Tóbeshik kórinse taw dep, kól kórinse teńiz dep júretuǵın edi. Endi oylanıp qarasa Turardıń tawı, dep júrgeni de basına jantaq ósip ketken mına bir biyiklik eken-aw. Tóbeniń ernegine kelip túskende arbanıń ishinde endi ǵana on jastan ótip júrgen Amanlıq ta bar edi. «Toy bolsa quw bas jumalaydı» degen qádimgi qaraqalpaqtıń dástúri. Qızlarınıń basında **qızıl túrme**, tum-tusına manat taǵıp áshekóylengen pashshayı kóylegi, qulaǵındaǵı sırgası menen murnındaǵı árebegi kózdey janıp, kóksindegi háykelleri jalt-jult etedi. Bulardıń bári de toyǵa kelgen Amanlıqtıń ájapaları. Amanlıq awıl arasında talay jıyın kórse de, bunday bıǵan-jıǵan jıyın kórgen joq edi.

qızıl túrme – qız-kelinshekler basına oraytuǵın yamasa jigitle beline buwatuǵın jipekten toqılǵan gezlemenin qızıl túri

Bular jetip kelgen waǵında atlar bayraqtan kiyatırǵan ba eken áytewir, antalaǵan alaman at arbanı awdarıp ketiwine sál qaldı. Kimdi kórseń tóbeshikke qaray juwırıp kiyatırǵan birew. Tórende tek bireń-sarań adam qalǵanı bolmasa hámme japırılıp tóbege shıǵıp ketti. Basqalarǵa qosıla Amanlıq ta tóbeniń basına shıqtı. Qarasa arası ádewir uzaq, shama menen eki shaqırım keletuǵın jerde jeti at shabısıp kiyatır. Jetewi de naǵız tulpar. Aldında kiyatırǵanı bir aq tarlan, onıń izinde bir qarager. Basqa atlardıń, hátte, túri de bilinbeydi. Adamlardıń kópshiligi:

Janıwarlar, tórt **parsań** joldan kiyatır, – dep jabırilasadı. Amanlıq ushın atshabıs bir kúndelikli ádet bolǵanı ushın ólamata qızıǵıp ta turǵan joq. Biraq tum-tusındaǵı adamlar:

parsań – aralıq ólshemi

- Qońıratnıń tarlanı!
- Kenegestiń qarageri!
- Múytenniń mellesi!
- Qıpshaqtıń qasqası! – dep baqıra bergennen keyin bunıń da delebesi qozıp ketti

Awıldağı toylarda:

Turdımurattıń tarlanı!

Shamurattıń shákeri! – dep baqıratuğın edi. Bul jerde bolsa bir attıń ózin úlken bir ruwlardıń atı menen aytıp shaqırıp-aq tur. Báلكi, bul attıń jarısı emes ruwlardıń jarısına usaydı. Hámme óz ruwınıń atınıń ozıp keliwin qálep turğan birewler.

Atlardıń bir-biriniń arası ádewir jaqın. Tarlannıń tek moynınıń ǵana ozǵanı bolmasa, izindegi qarager ádewir baspalatıp kiyatır. Al, ortadağı úsh at bolsa bir-birinen qalajaq emes. Taban jolǵa talasıp doynaqların teń taslamaqta. Tóbeshiktiń basına shıqqan tórt mıń alamannıń ayrımları:

Tarlan! – dep baqırıp, geyparaları:

Qarager! – dep gúńirengende jer solqıdaydı.

Biraq báygi sızıǵına jaqınlaǵanda Tarlan da, Qarager de kem-kemnen keyinley basladı. Birden Jiyren aldına shıǵıp ketti. Bassız alaman jáne kóterilip barıp basıldı. Endi Tarlannıń jankúyerleri tutlıǵıp qaldı da, Jiyrenniń jankúyerleri kóterildi. Taqatı shıdamaǵan bazıbir jigitler:

– Tuyaǵıńnan aynalayın qıtaydıń jiyre-ni! – dep janındağı adamlardı julqıp shıǵıp alǵanları da kóp boldı. Jańa sızıqqa jaqınlaǵanda Jiyrenge de kóz tiydi me, ol da keyinlep, awzınan kóbik shashqan bir melle sarı at aldına qaray atılıp shıqtı da, sızıqtan ótip bolıp omaqazan atıp quladı. Qaraqurım bolıp turğan alaman jáne tomengen qaray serpildi. Artınan kelgen kúsh tawdıń tasınday bolıp dumalap Amanlıqtı da awdarıp ketti. Bóksesi menen qaǵıp ketken bir jigit penen básekilespekshi bolıp kórip edi. Ol bunıń menen básekilespek túwe óziniń betin tas tilip ketkenin de sezbey, bunı qushaqlap:

– Múytenniń mellesi birinshi bolıp keldi ǵoy, – dep Amanlıqtıń betinen, júzinen súye berdi.

Házir hárbir ruwdı óz aldına mámlekettey kórip júrgen sol bir jigitler esine tússe Amanlıqtıń ábden kúlkisi keledi. Báلكim, ol dárejedegi ruwshılıǵımız bizdi baxtı qara etti me, kim bilsin?...

Biraq sol saparı melle at ornınan tura almadı. Jıynalǵan alaman onı qol ushına kóterip jıyındı bir mártebe aylandırǵan boldı. Sońınan xalıq namısı ushın janın jabbarǵa berip shapqan bul sarı attıń óliginiń de qay jerde qalǵanlıǵın heshkim bilmey qaldı.

Bunnan keyingi aylawda qazaqtıń Qarageri birinshi bolıp kelip, hámme onı alǵıslay baslaǵan edi. Sońınan báygi toqtadı da, ilaq baslanıp ketti.

Bul jerdegi ilaq oyını da awıldağı ilaqtan ózgeshe. Ortaǵa taslanǵan ilaq birew bolǵanı, oǵan talaban kóp. Bes júz atlı birden shapqanı ushın birin-biri ala almaydı.

Hátte, awılda heshkimge ılaq bermeytuǵın Shamurat shabandozdıń ózi de ele bir mártebe ılaq alǵan joq.

Ílaq oynı qır átirapına qaray ıǵısqanı ushın adamlar hár tóbeniń basına bir shıǵıp, hár jerde shoqalaq-shoqalaq bolıp qaldı. Amanlıq ta solar menen birge ıǵısıp júrip adasıp qaldı. Endi olardı tawıp alıwdıń ózi ámiri-máhál. Tóbeshikler ataw sıyaqlı bolıp qaladı da, arasındaǵı oypatlıqta ılaq oynalmaqta. Birewler bir tóbeshik penen ekinshi tóbeshik arasına juwırıp ótip-aq júr. Biraq bul qáwıpli. Óytkeni, atlar qas qaǵım waqıtta-aq bir say menen ekinshi say arasına quyılıp kelip qaladı.

Sonsha adamlardıń ishinen bir adam jeńiske erise almaǵanı ushın da, bul oyn Amanlıqqa onshama unamadı. Sonıń ushın ózin ádewir zerigip ketken adam sıyaqlı sezip, ekinshi tóbeshikke qaray ótpekshi boldı. Sebebi, ol jerdegilerdiń kópshiligi hayal-qızlar, ájapaları, múmkin, sol jerde shıǵar? Olar da bunı izlep júrgen bolıwı itimal. Onıń ústine Arzayım analıq ta: «Balanı janińızda alıp júriń» dep qattı tapsırǵan. Máseleniń sol jaǵın oylaǵan Amanlıq birden ekinshi qurǵa qaray juwırdı. Biraq juwırǵanınsha bolmadı, saydıń dál ortasına barǵan jerde saydı toltırıp shapqan segiz júzge jaqın atlı serkeni alıp qashqan birewdiń izinen quwdı.

Bala óldi, degen dawıs tum-tustan emeski ǵana esitiledi. Arqıraǵan atlardıń kelip qalǵanın sezgen Amanlıq basın buqtı da birden jatıp qaldı.

Amanlıqqa qanday qáwıp dóńip turıptı hám bunıń izi ne menen juwmaqlanadı dep oylaysız?

Ján-jaqtıń bári tarsıldıǵan tuyaq sesleri alıp ketti. Basınıń ústinen asırılıp, qaptalınan ótip atırǵan at kóp. Ústinen ótip turǵan úsh mıńday tuyaq. Tek birewi ǵana bassa boldı. Mılja-mıljańdı shıǵaradı, aqırı ótip boldı-aw, biraq birewi de baspadı. Kózin ashıp qarasa, aldında Allan arbakesh penen Aniypa ájapasınıń turǵanın kórdi.

– Quday bir saqlap qaldı balam, atalıqtıń aldında az da bolsa abırayımız bar eken, – dedi Allan arbakesh Amanlıqtı jerden kóterip alıp atırıp. Bunnan keyin palwanlardıń gúresi baslanıwı kerek eken. Bul toyǵa Sıǵnaq penen Qarnaqtan ataqlı palwanlar kelgen bolsa da, Amanlıqtıń at astında qalıwınan qorqıp qalǵan qızlar awılǵa qaytqısı kele berdi. Ol waqıtta Hákim atalıqtıń otawı Jiydelide me, Jekenlide me? Áytewir Turarǵa ádewir jaqın edi.

Attıń adamdı baspaytuǵının Amanlıq sol toyda ǵana bilgen. Bul waqıyanı Amanlıq bárhama yadına alatuǵın edi. Hárqanday adamnıń balalıqta at shapqan jeri kózine ısıq. Búgin ol sol ájayıp jerler menen pútkilley xoshlasıp atırǵan sıyaqlı edi. Eteginen el, órisinen mal ketip, pútkilley sahraǵa aylanıp qalǵan dalanı kózden ótkerip kewilsiz kiyatırǵan kárwan Amanlıqtıń oyların sezgen joq.

SHÍĠARMA TEKSTI MENEN ISLEW

Tómendegi sorawlarǵa juwap berín. Juwaplardı shıǵarma teksti tiykarında dálilleń.

1. *Shıǵarmada qaysı dáwir súwretlengen?*
2. *Shıǵarmada ne sebepten Amanlıq Buxaradan shıqqan kárwan arasında súwretlenedi?*
3. *Ne sebepten shıǵarma «Türkstan» dep ataladı?*
4. *Jaw tárepinen talanıp oyran etilgen qala-awıllardı kórgen Amanlıqtıń ruwxıy halatın qalay kóz aldınızǵa keltiresiz?*

TALQÍLAW.

1. *Shıǵarmada Amanlıq hár toqtaǵan jerinde sol orında bolıp ótken qanday waqıyalardı esleydi?*
2. *Shıǵarmada waqıyalardıń rawajlanıwında bul qanday áhmiyetke iye?*
3. *Sizińshe, Amanlıq óziniń ákesiniń pikirlerine qarsı shıqqan jerlerin durıs dep esaplaysız ba?*
4. *Jazıwshınıń shıǵarması tariyxıy shıǵarma sıpatında bahalanadı. Siz bunı qanday sebepler menen túsindirip beresiz?*
5. *Qaraqalpaq ádebiyatında usınday búlginshilikke ushıraǵan xalıqtıń táǵdirin súwretleytuǵın qanday shıǵarmalardı bilesiz?*

TEORIYALÍQ BILIMLERIMIZDI BEKKEMLEYMIZ.

«Tiri qalǵan adamlar bolsa qashshan-aq bul baxıtsızlıqqa ushıraǵan úlkenen basın alıp ketken shıǵar. Amanlıq kárwandı irkip tek qalanı kózden keshirgeni bolmasa, atınan túsiksi kelmedi». Avtor ne sebepten jawgershilikke ushıraǵan úlkeni tap usılay súwretleydi?

Shıǵarmada jáne qanday usıǵan uqsas súwretlewler berilgen?

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısın.

PIRIMQUL QODIROV

(1928 – 2010)

Jazıwshı, awdarmashı, publicist, ádebiyatshı qánige alım, ózbek prozasınıń iri wákillerinen biri Pirimqul Qodirov Túrktan dizbe tawınıń eteklerindeki Keńkól degen awılda 1928-jıldıń 25-oktyabrında tuwılǵan. Urıstan keyingi jıllarda jámáát xojalıǵında, jol qurılısında, sońınan Bekabad metallurgiya zavodında isledi.

1951-jılı Orta Aziya mámleketlik universitetiniń Shıǵıstanıw fakultetin tamamladı, Moskvadaǵı M.Gorkiy atındaǵı Ádebiyat institutınıń aspiranturasına oqıwǵa kirdi. «Abdulla Qahhardıń urıstan keyingi dóretiwshiligi» temasında kandidatlıq dissertaciyasını qorǵaydı.

1954 – 1963-jıllarda ol burınǵı awqam Jazıwshılar awqamı qasında ózbek ádebiyatı boyınsha másláhátshı, ÓzRIA til hám ádebiyat institutında úlken ilimiy xızmetker (1963-1983), Ózbekstan Respublikası Ádebiyat, kórkem óner hám arxitektorlıq salasındaǵı Mámleket sıyıqları komiteti baslıǵı (1989 -1994) bolıp isledi.

Avtordıń «Studentler» (1951) gúrrińni studentlik jıllarında jarıq kórdi. Sonnan keyin «Jan shiyrin», «Órt» gúrrińleri, «Qádirim» (1961), «Erk» (1968), «Miraslar» (1974) qıssaları, «Sıqmarlar hám batırlar» ańız qıssaları (1980) atlı povest hám gúrrińler toplamları baspadan shıǵarıldı.

P. Qodirov roman janrında «Almas qamar» (1976), «Juldızlı tınler» (1979), keyin «Áwladlar asırımı» (1989) romanları menen ózbek tariyxıy romansılıǵınıń rawajlanıwına úlken úles qostı.

Ǵafur Ǵulam atındaǵı Ádebiyat hám kórkem óner baspasında jazıwshınıń úsh tomlıq saylandı dóretpeleri (1977-1978) baspadan shıqtı.

Pirimqul Qodirov ádebiyatshı qánige alım retinde «Til hám el» (1972), «Xalıq tili hám realistlik proza» (1973), «Til hám kewil» (2005) qollanbaların jarattı. Eki tomlıq «Ádebiyat teoriiyası» ushın «Kórkem shıǵarmanıń tili», «Ádebiy process» bapların jazdı.

P. Qodirov sheber awdarmashı sıpatında L. Tolstoydıń «Kazaklar», K. Fedinniń «Dáslepki quwanışlar», P. Tolistiń «Iz», X. Deryaevtiń «Táǵdir» povest hám romanların ózbek tiline awdarǵan. Onıń dóretpeleri rus, ukrain, hind, urdu, túrk, uyǵır, qazaq, qırǵız, túrkmen tillerinde baspadan shıqqan.

«Juldızlı tınler» romanı ushın Pirimqul Qodirov 1981-jılı Respublikalıq mámleketlik sıyılıǵına iye bolǵan. Ol Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi deputatı (1997-2000), Respublika Oliy Majlisi pán, mádeniyat hám tálim komiteti baslıǵı (1991-1995) bolǵan.

Ózbekstan xalıq jazıwshısı Pirimqul Qodirov «Shuhrat» medalı(1994), «El-yurt hurmati» (1998), «Buyuk xızmatlari uchun» (2006) ordenleri menen sıyılıǵan.

JULDÍZLÍ TÚNLER

Bul temada:

- kórkem shıǵarmada tariyxıy tulǵalardı úyrenemiz;
- kórkem shıǵarma syujetin analiz islewge úyrenemiz.

QUVA. Erliktiń jazası.

Ótken kúni atlanıp Andijanǵa ketken Molla Fazliddin búgin sonshama pushaymanlar menen taǵı da Quvaǵa qayttı.

Ol Babırdıń atasınıń ornına húkimdar bolǵanın esitip, onnan pana soraw niyetinde arkke barǵan edi. Eger onıń dárgayına kirse sóziniń sinbaytuǵınına isnetuǵın da edi. Sebebi Molla Fazliddin sharbaqta kóshki qurǵan payıtlarında Babır menen kóp márte sáwbetlesken, onıń zeyni ilgir, shayır tábiyatlı, aqıllı jas ekenin sezip, Alisher Nawayınıń súwretin estelikke bergem edi. Babır buǵan juwap iretinde zerbabı ton kiydirgen edi. Endi Molla Fazliddin moyını juwan beklerden kórgen qorlıqların aytıp barsa, Babır onı qorǵawsız taslap qoymawı kerek edi. Lekin ark dárwazasınıń aldında sol daruǵa Uzun Hasan turǵan eken.

Erlik degenimiz ne? Erliktiń jazası bolıwı múmkin be? Eger siziń islegen erligińiz ushın jaza alsañız ne islegen bolar edińiz?

- Babır mirzanıń aldına kiriw ushın arnawlı ruqsat kerek, - dep onıń aldın keskesledi.

- Ruqsattı kim beredi, daruǵa mirza?

- Bas saqshısı Yaqıpbek aǵa beredi!.. Áne, ózi de ishten shıǵıp kiyatır!..

On shaqlı nókerdiń qorshawında ishkeriden atlı shıǵıp kiyatırǵan Yaqıpbek tek birinshi wázir dárejesindegi saqshılar taǵatuǵın enli altın kámardı beline taǵıp alǵan edi. Pulı kóp bul bek Andijandı qorǵawǵa hámmeden kóp gárejet bólip ajratqan edi. Onıń nókerleri de basqa beklerdikinen góre kóbirek edi, ózi de Babırǵa pármana bolıp kúni-túni tunbas edi.

Ol birinshi kúnnen baslap-aq, ózin Babırǵa kútá sadıq kórsetkenlikten aqırı barıp bas saqshı bolıp tınǵan edi. Bunı endi bilgen Molla Fazliddin azmaz albırańqırayın dedi. Lekin, bunısın bildirmewge háreket jasap onıń aldınan shıqtı:

– Taqsir, ruqsat etiń, Babir mirzaniń aldına kirip shıǵayın!
 Yaqıpbek atınıń jılawın tartıp, azmaz toqtadı da, qolın kókiregine qoyıp turǵan Molla Fazliddinge mısqıllı názer menen qarap:
 – Kirip ne qılmaqshısız? – dedi.
 – Arzım bar... Qurılıs islerine baylanıslı...
 Házir jas patshayımımızǵa ustalar emes, mámleketti qorǵawǵa jaraytuǵın nókerler kerek! Urıs pitkennen keyin keliń!
 Yaqıpbek «Gáp pittı!» – degendey etip, atın jorttırıp ótip ketti. Molla Fazliddin irkilip bir pás turıp qaldı. Bir waqları Uzun Hasanniń:
 – Usta taqsir, jasawıllar nókerlikke adam alıp atır, eger qáleseńiz nókerlikke jazılıń! – degen mısqıllı gápi onı ózine keltirdi.
 – Ólmesek ele usta kerek bolatuǵın kúnge de jetermiz! – dedi Molla Fazliddin daruǵaǵa gázep penen tigilip.
 Endi onıń Babirdiń aldına kire almaytuǵınlıǵı anıq.

Molla Fazliddinniń daruǵaǵa gázep penen tigilip qarawınıń sebebi ne?

Yaqıpbek penen Uzun Hasanniń iqtıyarına ótken bul qalada qalıwdıń ózi de qáwipsiz emes. Dárwish dáwdiń ólimine usı beklerdiń sebep bolǵanlıǵın Molla Fazliddin esitken edi. Házir onıń ushın qáwipsizirek jer – Quvadaǵı apasınıń úyi edi. Molla Fazliddin quptan waqıtları háwlisine kirip kelse, jezdesi menen ájapası jaw jaqınlasıp kiyatırǵanın esitip qorqısqı otır eken.

Quvasaydan arıda – Karkidon alabında jawdıń jetip úlgergen aldınıǵı toparları jaqqan otlar jalt-jult kórinip tur.

– Molla Fazliddin, yaǵıy kelse polat sandıǵınızdı tınısh qoymas, – dedi jezdesi. – Bunı tezirek jasırıń.

– Bos urańız bar ma, jezde?

– Bar. Ana bedexanada. Tayır qáne?

– Maxmud penen kópirge qaray ketti. Biraq ne ushın ketkenligin bilmedim. Sorasam da aytpadı.

Molla Fazliddin jezdesiniń járdemi menen polat sandıqtı taǵı da qapqa salıp, bedexanadaǵı bos uraǵa saldı da, uranıń awzın taqtaylar menen bekitti. Sońınan bul taqtaylardıń ústine bedelerdi jıynap gúdishekti turǵızdı da tasladı.

Ne sebepten Molla Fazliddin jezdesiniń járdemi menen polat sandıqtı qapqa salıp, bedexanadaǵı bos uraǵa saldı da, uranıń awzın taqtaylar menen bekitti?

Aspandı taǵı da qoyıw bult qaplap aldı. Anda-sanda jawın da tamshılap tur. Quva kósheleri jum-jirt. Jawdıń jaqınlasqanın sezgen adamlar úylerine qashshan bekiniyip alǵan. Anda-sanda iyterdiń úrgeni bolmasa, barlıq Quva kóship ketkenge usap tur. Quvasaydıń üstinen ótken aǵash kópirdiń ústi de adamsız. Elshiler jaman xabar menen kelgennen soń, kópirdiń üstindegi saqshılar da álleqayaqlarǵa zım-ǵayıp bolısqan...

Yarım aqshamlarda usı kópirge qarap ketetuǵın joldıń shetinde úsh-tórt qara kórinidi. Joldıń boyındaǵı darwazanıń bir jaqlawı ásten ashıldı da, onnan úlken bir nárseni kótergen kelte boylı bir adam shıqtı.

Tayır sıbırlanıp soradı:

- Shaqmaq penen tamızıqtı da aldın ba?
- Aldım.

Kelte boyılı jigittiñ kiyimlerinden zıgır mayınıñ iyisi keledi – onıñ kásibi juwazshılıq. Tayır júzine jawın tamshılağanın sezip aspanğa qaradı. Bultlar aspandı tegis qaplap, juldızlar kórinbey tur.

«Jawın quysa, ot alıspay bálege qoyar ma eken? – dep qáweterlendi ol. – Kópirdiñ ağashları da ızgar bolıp qalğan shıgar?»

- Maxmud, men bir balta aldım. Endi tağı bir balta menen eki adamlıq úlken jarǵı kerek. Sen ustasañ ğoy. Hámme ásbap-úskenelerin saz.

- Jarǵını ne qılasañ?
- Kerek! Ómirzaq, sen de birge bar. Dárriw alıp shıǵıñlar.

Eki jigit bir tar kóshege kirip ketti de, bir maydandan keyin ayılğan nárselerdi alıp shıqtı. Soñınan hámmesi diywaldı jaǵalap júrip izli-izinen kópirge jaqınlastı.

Tayır kópirde qarawıldıñ joqlıǵın baǵana anıqlağan edi. Andijan láshkerleri keyin sheginip, qorǵanğa kirip ketken, bastırıp kiyatırǵan jaw bunı kútá jaqsı biletuǵın edi, sonlıqtan da Quvaday jerlerde heshqanday da qáwip-qáterdi kútpes edi.

- Ózleriñizden jasıratuǵın gáp joq. Bekler menen nókerler bizlerdi yaǵıydıñ ayaǵınıñ astına taslap ketti. «Óziñ ushın ól jetim» degen sóz bar. Qudaytala talabımızdı ońa baslasa, hámmemiz úy ishimiz benen bir báleden qutilamız. Eger islerimiz oñınan kelmese... Birli-yarımımız qolǵa túskendey bolsaq...

- Sol jaǵdayda da márt bolıw kerek, – dedi Maxmud.
- Awmiyin!
- Awmiyin!

Hámmesi betlerin sıypap pátiya etti de, izli-izinen kópirge shıǵa basladı. Tayırdıñ diydi qırq-eliw adımday ishkerige barıp, kópirdiñ ortasınan ot beriw edi. Lekin olar alǵa ilgerilegen sayın dógerekleri ashılıp, ózlerin qorǵawsız seze basladı, suwdıñ beti jaǵaǵa qaraǵanda jarıǵıraq edi. Kópir jaw láshkerleriniñ qarsı aldında nıshana taqtayǵa usap qorqınıshlı seziledi.

Bir waqıtları usta jigittiñ qolındaǵı úlken jarǵı iyilip, juqa polatı Tayırdıñ baltasına tiyip ketti. Onıñ shıńıldaǵanı qarańǵıda sonday qattı esitildi, jigitler seskenip toqtawǵa májbúr boldı. Pútkil deneleri qulaqqa aylanıp, ańırayıp turıp qaldı.

Biraq bular oylaǵanday jaw láshkerleri órre-órre tura kelgen joq, tek qurbaqalardıñ bir tegis qurılǵanı ǵana esitilip tur.

Bul jaǵdaydı dushpan tárepi sezip qaldı dep oylaysız ba?

- Tayır, kóp arı bara bermey-aq qoyayıq! – dep sıbırladı Maxmud. – Aqırı, sol jerde jaw kelip qalaǵoysa, qashıp qutilıwdı da oylaw kerek.

- Arǵı jaqtan kele me? Onda Ómirzaqtı sol jaqqa qarawıl etip qoyayıq. Qorqpañlar, jaw uzaqta.

Usı payıtta jawın ıraslay basladı. Endi uzaqtaǵı ottıñ sáwlesi de kózden ǵayıp boldı. Jawdıñ bulardı kórip qalıw itimalı pútkilley joǵalğanın kórip, Tayır quwandı. Kópir ádewir uzın bolǵanlıqtan úsh-tórt jerinen berilgen tirew bar edi. Tayır kópirdiñ erneginen tómen qarap, usı tirewishlerdiñ birewin shókeledi de toqtadı. Ómirzaq kópirdiñ arǵı shetinde qarawıl bolıp turıw ushın ketti. Qalǵanları ağash kópirdiñ

ańsatıraq janıwı múmkin bolǵan jerlerden tańlap, balta menen jońqaların ala basladı hám sońınan zıǵırdıń mayınan septi. Úsh adam shaqmaq tasqa urıp, pilikti shalǵayı menen bekitip, biraz urıngannan keyin, aqırında barıp, paxtanıń ashshı tútini tamaqlarına urıldı-aw! Ot jaǵıwǵa epshilirek juwazshı jigit pilikti úplep-úplep shoqqa aylandırdı. Tayır shekpeniniń ishine salıp kelgen sabandı onıń ústine tuttı.

Sabannıń ólimsiregen jalını endi-endi alisa baslaǵan waqıtta samal uytqıtıp turǵan jawın tamshıları silpilep jalındı qaytadan óshirip tasladı. Janbaytuǵın sırqındı may ekendaǵı! – dedi kúyinip Maxmud juwazshı jigitke qarap. Jawın óshirdi ǵoy! Usı maydıń ózin tawıp shıqqanımnıń ózine quwanıwdıń ornına! – dep tońqıldadı ol óz gezeginde.

– Qoy! – dep jekirindi Tayır, juwazshı jigitke.

– Pilikti óshirmey tur.

Tayır eki belbewdi bir-birine baylap, bir shetin beline baylap, kópirdiń astına salbirap tústi. Tirewishtiń ızǵar tiymegen jerlerinen jońqa alıp, may sewip, mıń-mıń azaplar menen ottı endi qaytadan alıstırdım-aw degen waqıtta taǵı da samal jańa alisa baslaǵan jońqanı ushırıp suwǵa túsirdi.

Tayır kópirge qaytıp shıqtı da, ǵázep penen kópirdiń jan aǵashların balta menen shawa basladı:

Ne sebepten kópirge ot beriwge kelgenler oǵan ot bermesten balta menen shabadı?

– Mine, janbasań! Mine, janbasań! Mine! Mine!...

Juwazshı jigit ekinshi baltanı qolına alıp kópirdiń ekinshi qaptalına tiyise basladı.

– Tayır, bul islerińnen ne payda? – dedi Maxmud.

– Onnan da qolındaǵı baltanı maǵan ber. Mine, mına shegelengen ústińgi taqtaylardı qoparıp taslayın.

Sharshap boldırǵan Tayır Maxmudtıń aldına keldi. Qarańǵıda shege kórinbese de ózi usta bolǵanlıqtan Maxmud taqtaylarǵa shege qaǵılǵan jerlerdi shamalap taptı. Tayır ekewi keselep qaǵılǵan taqtaydıń birewin ámellep qopardı. Biraq ekinshi taqtaydı qoparıw kútá qıyınǵa tústi. Aytpaqshı, jarǵı bar ǵoy! – dedi Maxmud.

Bir shette jatırǵan jarǵını Tayır sıypalanıp taptı. Eki jigit eki jaǵınan uslap kópirdiń kese aǵashların qırqıwǵa kiristi.

Kópirdiń kese aǵashların qırqıwǵa kirirken Tayır menen Maxmud jaw jetip kelemen degenshe kópirdiń aǵashların qırqıp úlgere aladı dep oylaysız ba?

– Asıqpa! – dedi Tayır. Bul jerdegi bes-on aǵashtı kesip taslaǵanıwız benen hesh nárse pitpeydi.

– Nege pitpeydi? Atlar, arbalar óte almaytuǵın etemiz.

– Bir ustanı tabadıdaǵı, kópirdi qaytadan dúzetip ótip kete beredi.

– Háy, ırastan da paydasız-aw! – dep ókindi ekinshi jigit.

– Yaq, biz bulayınsha kópirdiń tek taqtayların emes, al kesesine salınǵan belliklerin kesiwimiz kerek.

Ne sebepten kópirge qaǵılǵan taqtaylardı qoparıp sońınan bunıń paydasız ekenligin túsindi?

- Haw, ol aғashlar juwan ғoy. Kesiw qıyın.
- Meyli. Qıyın bolsa da kesemiz!

Tórt jigit gezekpe-gezek jarǵı tartıp, úlken kópirge bellik etip qoyılǵan juwan qattı taqtaydı kesemen dep, qara suw, qara terge battı. Jamǵır bolsa ele sebelep tur. Olar da ter menen qosılıp kiyimlerde sıǵıp alǵanday etti. Biraq bul jigitlerdiń bulay etiwge waqıtları joq. Qalay bolmasın tezirek kópirdiń belliklerin bir-eki jerinen qırqıp kesip taslawları kerek. Jigitler diydilerine alǵan jumısların islep te tındı, biraq bul kópir sonda da negedur ele bekkem edi: qanday da bir belgisiz qaǵılǵan shegeler, keselep qaǵılǵan taqtaylar uslap tursa kerek. Tayır menen Maxmud taǵı baltanı qollarına aldı, qarańǵıda súrmeleklenip, bellik penen tirewishlerge keselep qaǵılǵan kese taqtaylardıń bir-ekewin shawıp tasladı. Sonnan keyin barıp, kópirdiń állebir jerleri sıqırlap ses berdidaǵı, biraq ózi ele áwelgidey bekkem halında tura berdi.

- Boldı! – dedi Maxmud úmiti push bolıp. Qolımızdan kelmeytuǵın iske urınıppız!
- Atasına nálet! – dep Tayır qolındaǵı balta menen taǵı da tiyise basladı. Usı waqıtta kópirdiń arǵı basına qarawıllıqqa qoyılǵan jigit bulardıń qasına juwırıp keldi:
- Qoyıńlar, jeter! Bunshama tarsıldata beresizler, arǵı tárepten yaǵıy kiyatırǵan usaydı.
- Ya-a? Kórdiń be?
- Dawısların esittim. «Atlan», «diziliń», – dep baqırǵanların esittim!
- Onda házir kelip qaladı! – dep juwazshı qashıwǵa qayımlastı.
- Jarǵını al! Bul jerde hesh nárseni de qaldırmańlar! – dep Tayır janbaǵan jońqalardı, aǵashtıń qabıqların suwǵa ılaqtırdı.

Maxmud penen Tayırdıń sóylesiwinen soń qanday waqıya júz beredi?

Bes jigit salısı suwǵa ketkendey súmireyisip úylerine tarqalısıp atırǵanda, tań aǵara baslaǵan waqıt edi.

Sáhárlikti jep jolǵa túsken jaw láshkerleriniń aldıńǵı toparları kópirge mine baslaǵanda tań qarańǵılıǵı ele tarqamaǵan edi. Jawın tawdıń ústinde quyıp turǵanlıǵı sebepli Quvasaydıń da suwı tasıp baratır edi. Aldında kiyatırǵan atlılardıń sanı da onsha kop emes edi, sonlıqtan da siyrek júrgenlikten bolsa kerek barlıǵı aman-esen ótip ketisti.

Biraq olardıń keyninde kiyatırǵan topar kútá kóp edi. Hárbir bektiń nókerleri ózlerine tiyisli júkti túye qosılǵan awır arbalarǵa tiyep kiyatır edi. Qumırsqaday bıjnaǵan láshkerlerdiń atları, túyeleri, arbaları menen birge jamǵırlı tańda bastırıp kiyatırǵan bir seldi yadqa túsirer edi. Olar kópirdi shúmpildetip toltırıp kele basladı.

Kópirdiń ortasındaǵı baǵanaǵı jigitler belliklerin kesip, taqtayların qoparıp ketken jerdiń bunshalıq júkke shıdam beriwi gúman edi. Bunıń ústine tap usı jerde bir shubar attıń eki aldıńǵı ayaǵı taqtayı qoparılǵan jerge kirip ketti. At omırawı menen gúrsildep jıǵılıp, ayaǵın suwırıp ala almay jan dalbas urına basladı. Erde otırǵan nóker attıń moynınan asırılıp, basqa atlardıń ayaǵınıń astına uship tústi. Házir esapsız tuyaqlardıń astında qamırday iylenetuǵını kóz aldına kelgen bul nóker, torǵayday

shıngırdı. Qatarlasıp kiyatırǵanlar erksiz atlarınıń jılawlarına jabıstı. Geybir atlar úrkip keyin shapshıdı.

Keyindegiler bolsa hesh nárseden xabarsız seldey japırılıp kiyatır. Kózdi ashıp jumǵansha kópirdiń usı jeri sınaday keplendi. Jarǵı hám baltanıń soqqılarınan hálsizlengen kópirdiń aǵashları birden ǵarsıldap sına basladı. Tıǵın bolıp turǵan adamlar kópirdiń awǵan tárepine tıǵınday bolıp atıldı. Saydıń tasqın suwları olardı aǵızıp ketti.

Kópirdiń pútın jaǵındaǵılar jan aybat penen burılıp qashpaqshı bolıp atır. Lekin keyingi jaqtan atlar, arbalar, túyeler ele de bastırıp kiyatırǵanlıqtan bulay etiw hesh múmkin emes...

Aldıńǵı jaqtan ne hádiyse bolıp atırǵanınan xabarsız patsha eń jaqın bekleri menen saydıń arǵı jaǵında turıp, láshkerlerin ústi-ústine kópir betke jóneltip tur edi. Lekin kem-kem kúsheyip baratırǵan shawqım, belgisiz qorqınıshtan júregi jarılǵan láshkerler ózlerin keyin tasladı. Biraq at arbaları menen kópirge sıymay kópirdiń ernegine asırılıp suwǵa ǵarq bola basladı. Kópirdiń qaptallarınıń ádewir jeriniń sındırıp taslanǵanlıǵı, ásirese, olardıń qulap túsiwin ańsatlastırdı. Tártibi buzılǵan arbalar biri-birin iyterip, pútın turǵan jerlerin de sındıra basladı. Geybir nókerler jolında ushırasqan tiri janniń bárin qamshılap ótip ketpekshi, geybir bekler qılıshın jalańashlap, topalańdı sonıń kúshi menen baspaqshı bolıp júr. Lekin ǵuj-ǵuj bolıp, qurt-qumırsqaday bijnaǵan alaman kópirge sonday tıǵılıp qalǵan edi: olarǵa heshqanday qamshı da, qılısh ta tásir etpes edi. Túyeler ókirip, atlar kisnesip, adamlar shıngırıp atır... Basqıǵa ushıraǵan alaman qayta sol qılısh kótergen beklerdiń ózin kópirden awnatıp jiberip atır.

Patsha menen turǵan arnawlı nókerler suwda aǵıp baratırǵanlardı qutqarıwǵa párman aldı. Olar qamshıların tawlap, suwǵa jaqın kelgen waqıtlarında ózleri de ılayǵa bata basladı. Sońındaǵılar arqan taslap olardıń úsh-tórtewin zordan qutqarısıp alıstı. Basqaları qamıslıqtıń arasındaǵı ılayda qala berdi.

Suwǵa túskenlerdiń batqanları batıp óldi. Júziwdi biletuǵınları atlarınıń moyınlarına jabısıp qamıslı jaǵaǵa jaqınlaǵanda ılayǵa batıp óldi. Sasıq batpaqlıq adamdı da, atlardı da, túyelerdi de aydarhaday jutar edi: atlar eń sońǵı deminde ashshı dawısları menen kisneydi, adamlar járdem sorap qıshqırısadı, biraq heshqaysısı paydasız: qayta qozǵalǵan sayın batpaqqa tereń bata berdi...

Sınıp túsken kópirdiń ortasında – awdarılǵan arbalar, jıǵılıp jatqan at hám túyeler arasında talay nókerlerdiń mılja-mılja bolǵan deneleri jatır... Jawdıń usı bir-eki saattıń ishinde kórgen shıǵını urıs baslanǵannan bergi kórgen shıǵınlarınan góre kóbirek hám qorqınıshlıraq edi. Taǵı bul pálekettiń sebebiniń ne ekenligin heshkim bilmedi. Sonsha adamnıń adam shıdaǵısız azaplar menen jan bergenligin kórgen láshkerler jeńiliske ushıraǵannan beter, qayǵıǵa ushıradı.

3

Quvalılar tań aǵarǵannan ullı sáskege shekemgi bolıp ótken bul hádiyseni arǵı jaǵadaǵı diywal hám háremlerdiń sańlaǵınan kórip turdı. Olardıń geybirewleri: «Atańa náletler, bunnan da nege beterine ushıramaydı!» dep shadlansa, geybirewleri nebir ǵoshshaq jigitlerdiń qırǵınǵa ushıraǵanın kórip ırası menen qayǵırıstı. Tayır túnde etken háreketlerin dayısı Molla Fazliddinge «kelistire almadıq», degen mánide aytıp bergen edi. Sońınan júz bergen hádiyseni óz kózi menen kórgen Molla Fazliddin zańgiden tez-tez túsip:

- Joralarińa ayt! Hámmeńiz tezirek jasırınıńlar! – dedi.

- Ne ushın? Molla dayı?

- Kópir kesilgen jerinen sınıǵan qusaydı. Eger kópirge ot bergenlerińizde de, jaw bunshalıq shıǵınǵa ushıramaǵan bolar edi. Sebebi, otqa ketken kópirdi ońlamaǵansha jaw kópirdiń ústine láshker shıǵarmas edi. Olar ǵáplette qalıp bul bálege tap bolıp otır! Eger bunı sizler islegenińizdi bilip qalsa, hámmeimizdi qırıp taslaytuǵını anıq!

- Jaw ele arǵı jaqta ǵoy? Birazı bul jaqqa ótip úlgergen eken, men kórdim.

- Ǵaptı sozбай tezirek jasırın, toǵayǵa qashılár. Tez!

Dayısıńıń ıraslap qáweterlene baslaǵanın sezgen Tayır basqa qarsılıq bildirmesten, ásten joldaslarına xabar berip shıqtı.

- Arqan menen oraq alıp júrińler. Kim sorasa shóp orıwǵa baratırımız deńler. Lekin azıq-awqatlarıńız eki-úsh kúńlik bolsın.

Bes jigit adamlardıń kózine kórinbesten elep jasırınıp shıqtı da, toǵaydıń ishinde ushıraıdı.

Kópir sinbastan burın bergi jaǵaǵa shıǵıp úlgergen láshkerler Quvanıń kátqudasın tawıp, onıń járdemi menen aǵash ustaların kópir dúzetiwge aydap shıqtı. Arǵı jaqta qalǵanları arqan taslap, aǵash tasıp, olarǵa kómeklese basladı.

Kópir dúzetiwge shıqqanlardıń arasında Tayırdıń aǵası da bar edi. Ol túnde balasınıń qayaqqadur barıp, sáhár waqıtları sharshap qaytqanнан xabardar edi. Ustalardıń birewi aǵashtıń jarǵı menen kesilgen jerin Tayırdıń aǵasına kórsetip, óz gúmanın aytpaqshı bolǵanda, ol bunıń aldın alıp «aytpa!» degendey ernin tisledi:

- Sestińdi shıǵarma, – dedi taǵı. – Eger yaǵıy bir gúmanıńızǵa isense, pútkil Quvaǵa ot beredi. Hámmeimizdi qılıshтан ótkeredi!

- Íras!

Onnan keyin bul haqqında heshkim shurq etip awız ashqan joq. Eki kúń degende kópir ári-beri dúzetildi de, jawdıń áskerleri birew-ekewden bólinip, abaylap ǵana kópirден óte basladı.

Aqırında, patsha da wázirleri menen kópirден ótip Quvada toqtamastan jolın dawam etti.

Jawdıń arbaǵa júklengen awır júkleri hám túye kárwanları kópirdiń arǵı jaǵında qaldı. Soǵan qaraǵanda jawdıń rejelerine bir ózgeris kirgen edi.

Toǵayda jasırınıp júrgen Tayır Rabiyadan qáweterlenip júr edi. Ata-anası óz qızına kózleriniń qarashıǵında qaraytuǵının bilse de, jawdıń ele sol átiraptan qozǵala qoymaǵanнан táshwishlene berdi. Úshinshi kúńge qaraǵan waqıtta jigitlerdiń úyelerinen alıp shıqqan azıqları da tawsıldı. Awhaldıń qanday ekenligin biliw hám azıq-awqat ákeliw ushın Tayırdıń ózi baratuǵın boldı. Ol keshki waqıtta bir baw pishendi arqalap ásten awılǵa aralastı. Dárwaza shıńjırlawlı eken, barmaǵınıń ushın suǵıp, shıńjırdı túsirdi. Molla Fazliddin bastırmanıń aldında arbanıń dóńgeleklerin kózden ótkerip atır edi. Pishen kóterip kiyatırǵan Tayırdı kórip oǵan qaray juwırdı:

- Pitim qutlı bolsın, jiyenim! Pitim!

- Urıs pittı me?

– Qudayga shúkir, pitti.

Tayir arqasindaǵı pishendi jerge ılaqtırıp jiberdi. Dayısı onı bawırına basıp qulaǵına sıbırladı:

– Erliklerińiz zayaǵa ketpedi, jiyenim! Samarqand patshasınıń ózi pitim dúziwdi ótinish etkenemish! Kópirdiń ústindegi shıǵın jawdıń kózin qorqıtqan eken!

Molla Fazliddin ústine ensiz oyma jaǵa kóylek kiygen edi. Tayir awzın sol jaǵadaǵı bawǵa basıp:

– Raxmet! – dey aldı, bolǵanı.

Molla Fazliddin onıń keń jawırınların sıypalap ásten:

– Ájayıp boldı, – dedi. – Nebir beklerdiń qolınan kelmegen erlik sendey bir jarlı-jaqıbay jigittiń qolınan kelgeni ájayıp boldı! Óziń oraqshı diyqan, bir jorań usta, birewi ónerment, taǵı birewi... kim edi?

– Juwazshı.

– Awa, juwazshı! – dep Molla Fazliddin zawıqlanıp kúldi de, jiyenin qushaǵınan bosatıp, onıń betine tigildi: – Aq súyekler sendeylerdi «qara xalıq», dep pisent etpeydi. Lekin, mine, búgin usı qara xalıqtıń» erligi menen urıs bálesinen qutılǵanlıǵın bilse edi!

– Biraq tap bunday bolatuǵının bizler ózlerimiz de bilmegen edik, molla dayı. Bir esaptan, siziń kelgenińiz de jaqsı boldı. Siz bolmaǵanıńızda bul is meniń qıyalıma da kelmeytuǵın edi.

– Solay ma, ya, jiyenim? Eger sonday bolatuǵın bolsa, sen meniń tóbemdi kókke jetkizdiń!

Molla Fazliddin kem-kem dawısın ásteletip, bir qáwipti sezip turǵanday sıbırlanar edi.

– Molla dayı, Quvada ele de jaw bar ma? – dedi Tayir.

– Awa, jaw ótip tamam bolǵan joq. Patshası Andijannan **bir aǵash** beride pitim dúzip keyin qaytqanemish. Áskerleriniń bir toparınıń kópirden arı ótip ketkenin óz kózim menen kórdim. Biraq qalǵan-qutqanları endi qaytsa kerek. Abaylı bolıw kerek, jiyenim úyge kir.

*bir aǵash – shama menen
on altı shaqırım*

Tayir ústi-basına jabısqan pishenniń japıraqların qaǵıstıra úyge kirip baratırǵanda hayal adamnıń «háyyiw» aytqan dawısı esitildi.

Tayirdiń yadına Rabiya túsip, júregi dirr ete qaldı. Pitim dúzilgenin esitti me eken? Tayir onı kútá saǵınǵan edi. Qáne endi, házir mına biyik diywaldan asırılıp túsip úyine kirip barıwdıń ilajı bolsa. Rabiyaǵa urıstıń qalay tamam bolǵanlıǵın aytıp berip, onıń quwanǵanın óz kózi menen kórse! Lekin, kúyew balanıń jolı jińishke Tayir Rabiya menen tek jasırınıp ǵana ushırasatuǵın edi.

Tayir endi úyge kirip anasın pitim menen qutlıqlap atır edi, kóshedeǵı iyterdiń birden shawlap úrgeni esitildi. Tayir asıǵıp pátikten sırtqa qaradı. Sol pátiktiń túbinde turǵan Molla Fazliddin oǵan otınxananı kórsetip:

– Beri shıq! – dep sıbırladı. – Jasırın!

Tayir beline taǵılǵan qanjardıń sabın sıǵımlap uslap, áywan arqalı otınxanaǵa juwırıp ótti hám úyiwli qamıstıń astına jasırındı.

Dárwazanıń jaqlawları pát penen ashıldı. Erleriniń basına oq jay asılǵan, baslarına duwlıǵa kiygen keń shalbarları etikleriniń qonışların jawıp turǵan atlı áskerler háwlige kirip kiyatırǵanda dógeresine jaltaqlap kóz juwırtıp shıqtı. Olardıń ekewi bir qara atqa mingesip alǵan edi.

Duwlıǵasınıń basına jasıl shúberekten bayraqsha qadalǵanı bastırmanıń astına baylawlı turǵan jaydaq attı kórdi de keyninde kiyatırǵanlarǵa qarap:

- Áne, anaw seniki! - dedi.

Qulday qarayıp ketken uzın murtlı jigit qara attıń sawrısınan sıpқанap tústi de, bastırmanıń astına qarap juwırdı. Qalǵan jigitler, jańaǵı basına bayraqsha qadalǵanınıń kórsetpesi menen úyge kirip, tazalaw kiyiz be, gilem be, hámмесin sırtqa kóterip shıǵa basladı.

Áywannıń baqanına súyenip jim-jırt turǵan Molla Fazliddin bulardı «Kópir waqıyasınan xabar tawıp, Tayırlardı qıdırıp keldi me?» - dep qáweterlenip tur edi. Endi bulardıń nápsiqaw, talawshılar ekenligin kórip ashıwı keldi. Attan túspey turǵan jańaǵı basshısına qarap:

- Miyman, insap ta kerek! - dedi. - Patshalarımız pitim dúzgennen keyin bunshalıq talan-taraj ete beriw musılmanshılıqqa tuwrı keler me eken?

Bastırmanıń astında Molla Fazliddinniń atın álleqashan menshiklep, ertlep atırǵan qara jigit:

- Pitim amanshılıq ushın! - dep bul sózlerdi masqaralaǵanday kúlip ayttı.

Basqa bir jigit qarshındı aqtarıp, onnan bir jup atlas taptı da, jańaǵı attıń ústinde turǵan basshısına sozıp:

- **Malı aman**, - dedi.

Ol qolına atlastı alıp, qorjınına salıp atırǵanda Samarqand ózbekleriniń tili menen:

***Malı aman** - urısta
tólenetuǵın salıq.*

- Alpis atımız óldi. Bizlerge kesapatlarıńız tiydi. Sen bul jerde júreseńdaǵı meniń jigitlerim piyada júrsin ya? Eki adam bir atqa mingesip kelgenin kórgeniń joq pa?

- Kórdim. Eger usı arbashı yabı at jigitińizdi Samarqandqa kóterip bara alsa, meyli alıń. Lekin hayallardıń qarshının timiskilew sizdey ásker basıǵa ılayıq pa eken?

- Bizge hayallarıımız Fergana atlasınan sawǵa ákeliń dep ótinish etken. Bizler sonsha jerden hálek bolıp kelip, endi sawǵasız kete bereyik pe? Usı insaplılıq pa?!

Onıń sońǵı sózdi ashıw menen aytqanlıǵınan urıstıń bulayınsha - jeńissiz pitkeninen narazı ekenligi kórinip tur. Bul adamlar urıstan kóp oljalar alıw úmiti menen aylap-jıllap qan keship, hámме azap-aqıretlerge shıdap kiyatır edi. Eger Andijan, Axxi usaǵan bay qalalar basıp alınsa áskerlerdiń hámмесiniń oljaǵa mıylıǵınan batatuǵınlıǵı dawsız edi. Biraq Quvadaǵı kórgen shıǵınnan keyin dárriw pitim dúzildi. Andijannan jarasıw ushın shıqqanlar Samarqand patshasına altın-gúmis sawǵalar, qımbat bahalı sarpaylar, birneshe júz bedew atlar hám túyelerdi berdi. Bul sawǵalar patshanıń wázirleri, ákerbasshıları hám basqa da jaqın-juwıqlarınan awıspay qaldı. Mine, mınaw usaǵan námentaylawlarına awıspay qaldı.

Láshkerler ne haqqında sóylesip atır?

Sonıń ashıwına shıdamaǵan bular keyin qayıtıp kiyatırǵan jolda ushırasqan awıllardıń barlıǵın tintip, olja izlewge kiriskeń edi.

Olardıń besewi Rabiyalardıń háwlisine bastırıp kirip edi. Otınxananıń bir diywalı Rabiyalardıń háwlisine tutas bolǵanlıqtan Tayır bul háwlide de bir shawqımnıń kóterilgenin esitti.

Anası mal qoraǵa kirgeninde qanday jaǵday júz beredi?

Keshe jasırınıp júrgen menen búgin arqayınlaw bolıp sıyır sawıwǵa shıqqan Rabiya sıyırǵa buzawdı jiberiwdiń háleginde bolıp atırıp, ishke kirgen atlılardı abaylamay qaldı.

Anası mal qoraǵa hawlıǵıp juwırıp kirdi:

– Way, ashılmaǵan mańlayım, sen usı jerde me ediń?!

– Ne bolıp qaldı, apa?

– Jaw kelip qaldı! Toqta! Sırtqa shıqpa!.. Áne, ana tesikten sabanxanaǵa kir!

Olja at izlep júrgen nókerlerdiń ekewi dárhal mal qoraǵa kirdi de, onıń tórindegi tesikten arı qaray ótip baratırǵan qızdı kórip qaldı. Qısıq kózli qıpshaq jigit qasındaǵıǵa qarap:

– Sulıw qızǵa usaydı! – dedi.

– At joq ekendaǵı, – dedi joldası qapa bolıp.

– Jaqsı qız alıp shıǵayıq. Samarqandqa alıp barıp Pazılbekke satamız!

Sıyırdıń arǵı jaǵında turǵan ana bul qorqınıshlı sózlerdiń mánisin túsiniپ, juwırıp tesiktiń awzın gewdesi menen bekitti.

– Musılman bolsańızlar qızıma tiymeńler! Meni óltirseńızler óltiriń! Qızıma jaqınlasa görmeń! Birewdiń amanatı! Birewge atastırılǵan!

Musılman bolsańızlar qızıma tiymeńler! –degen anasınıń ótinishin nókerler orınladı ma?

Bul sózler qısıq kózli jigittiń qıyalında qızdıń bahasın taǵı da asırǵanday boldı. Ol kempirdiń qolınan uslap julqıp jiberdi. Kempir aqırǵa bası menen urıldı da bir shıńǵırıp, huwıshınan ayırıldı. Qıpshaq jigit tesikten sabanxanaǵa ótken waqıtta Rabiya sabanxananıń esiginen shıǵıp háwlige qaray qashtı. Sol waqıtta ekinshi jigit qarsı aldınan shıǵıp uslap aldı. Ishten usı waqıtta qısıq kózlisi jetip keldi. Qız olardıń qolınan shıǵıp qashpaqshi bolıp balıqtay tuwladı. Úshinshi bir jigit bóktergisinen qap alıp qaptıń awzın ashtı da, olarǵa jaqınlasa basladı. Qız házir basına qap kiygiziletuǵının sezip, dawısınıń barınsha shıńǵırdı.

Tayırǵa múnásibetińız qanday? Bunday múnásibetlerdiń sebeplerin tabıń.

Tayır usı waqıtqa shekem tisin-tisine basıp, zordan shıdap jatır edi. Biraq Rabiyanıń mına dawısın esitkennen keyin kózine hesh náirse kórinbey qaldı. Otınxanadan juwırıp shıqtı da, qońsı háwliniń diywalına tırmastı. Diywaldıń sıbawların túsire arǵı jaqqa asırılıp baratırıp, sonsha kúnnen berli qáweterlenip kútken baxıtsizlıǵı onıń kútkeninen de beter qorqınıshlıraq tárizde júz berip atırǵanın kórip, janı shıǵıp keteyin dedi.

Birewi Rabiyanıń ayaqlarınan uslap alǵan, ekinshisi onıń qolların bekkem qısıp turǵan hám úshinshi birewleri qızdıń basına qap kiydirmekshi bolıp atır. Tayır baqırıp jiberdi. Háwlide bir jigit atlardıń jılawınan uslap tur. Taǵı birewi attıń üstinde negedur qolına uzın nayzasın uslap otır. Hámmesiniń belinde qılıshı, qasında oqjayları. Tayır bir ózi olarǵa dádimal ayta ala ma, almay ma, bunı oylap otıratuǵın awhalda emes. Rabiyaǵa jabısqan jılanlarǵa tezirek qanjar urıwdan basqa oyı da, tilegi de joq. Ol juwırıp baratırıp qanjarın qınınan suwırdı.

Nayza kótergen atlı:

Bolıp ótken waqıyanı kóz aldınızǵa keltiriń. Qanday halatqa tústińiz?

– Toqta! Toqta! – dep onıń keyninen at shaptı. Tayır eki sekirip diydilegen jerine jetip bardı. Rabiyanıń ayaǵınan qushaqlap alǵan qısıq kózli jigittiń búyirine qanjar urdı. Qanjar sabına shekem kirip ketkeni, qısıq kózli jigittiń mırsıp Rabiyanıń ayaqların jibergeńi yadında. Tayır qanjardı tartıp alıp atırǵan waqıtları óziniń jelkesine girsh etip shansılǵan nayzanıń sestin esitti hám tentireklep ketti. Onıń qolınan qanjarı túsip ketti. At ústinen oǵan nayza shanışqan jigit nayzasın uzın sabınan silkip suwırıp alıp atırǵanda Tayırdıń jelkesinen kóylegi menen birge tesilgen denesinen qan burq ete qaldı.

Ol ózi sulaytqan jigittiń ústine qulap baratırıp, Rabiyanıń uyasınan atılıp shıǵarday alarǵan kózin kórdi hám onıń:

– Way, Tayır ajaǵa! – dep baqırǵan dawısı uzaqtan talıp esitilgendey boldı...

Tayır sol jerde qara qanına boyalıp qala berdi. Rabiyanı Samarqand tárepke alıp ketti.

Tayırǵa ne boldı dep oylaysız?

OSH. ÚMIT QAYDA?

Biyik jartaslar menen tegis alap bir-birine ájayıp túrde úylesip ketken. Oshtıń dógeregi birneshe kúnnen berli qızǵın háreketke tolı. Andijannan túyelerge artıp ákelingen ráńbereń shatırlar Buwratawdıń eteginen aǵıp ótetuǵın Jánnetarıqtıń jaǵasına ornalıdı. Aqbuwrasay boylarında da, Chilmáhrem tawınıń etegindegi kóklemzarlıqta da júzlegen shatırlar hám otawlar payda boldı. Tawdan aydap túsirilgen ketpen quyırq qoylar soyıldı, kábaplar pisirilip, qazanlarda góshler qaynay basladı.

Búgin Oshqa Babır mırza baslaǵan mámleket iyeleriniń keliwi kútilmekte.

Molla Fazliddin jas patshanıń hámiri menen erteń shıǵar degen pikir menen jumısın ásten dawam ettire berdi. Biraq aradan bir saat óter-ótpesten saqallı saqshılardıń baslıǵı tórt saqshısı menen eki iyninen dem alıp jetip keldi.

– Házir bul jerge joqarı mártebelimiz keledi. Taxt qay jerde?

Xizmetkerlerdiń basshısı Molla Fazliddinge járdem soraganday bir kózqaras penen jalınıshlı tigildi. Biyqasam juqa ton kiygen Molla Fazliddin saqshılardıń basshısınıń aldında qol quwsırıp:

– Keshirersiz, taqsır, – dedi.

– Xosh?

Molla Fazliddin usı ójireni qurǵanda gerbishlerdi zámberge salıp kótertıp shıqpaqshı bolǵan, biraq esabın taba almaǵan edi. Sebebi bul tik jartasqa adam tek birimlep onda da gey de jartasqa asılıp shıǵıwı múmkin edi. Taxttı bolsa tórt adam kóteriwi kerek, onıń ishinde patsha yaki malikalar otıradı.

Biz tájiriye etip kórdik, lekin bul jartasqa taxttı kóterip shıǵıwdıń ilajın taba almadıq, – dedi Molla Fazliddin.

Saqshılardıń basshısı úsh tárepi tik jartas bolǵan, tek bir tárepinen ǵana jalǵız adam ótiwi múmkin bolǵan tawǵa durısłañqırap qaradı da, taxttı qollanıw pikirinen qaytıwǵa májbúr boldı. Xizmetkerlerdiń basshısına qabaǵın úyip:

Bul jerde artıqsha adam bolmasın! – dep buyırdı.

Ójire dógeregindegi maydan tarlaw bolsa da, jartastıń shıǵıs tárepinde úydey biyik taslardıń keyninde kishkentay maydansha bar edi. Saqshılardıń ekewi menen birge sol jaqqa barıp turdı. Basqa xizmetkerler tómenge túsip ketti. Saqshılardıń basshısı Molla Fazliddinge qarap:

– Usta taqsır, siz joldı jaqsı bilesiz patshanı qarsı alıwǵa shıǵıń, – dep buyırdı. Tártipke muwapıq, saqshılardıń baslıǵınıń ózi de tómenge qayıp túsip, patsha menen birge shıǵıwı kerek edi. Biraq bul tawǵa eki ıret qatarına shıǵıw nayatıy qıyın. Buni sezgen orta jaslardaǵı saqshılardıń basshısı eki saqshını Molla Fazliddinge qosıp tómenge túsirip jiberdi de, ózi ójireniń qasındaǵı tegis tas gúrsige otırıp, terlep ketken juwan moynınıń terin súrte basladı.

Molla Fazliddin Buwratawǵa hár kúni neshe ret shıǵıp úyrenip qalǵan. Onıń ayaǵındaǵı ıqsham ayaq kiyimi tastan-tasqa jeńil párwaz etip baratır. Biraq kewlinde gúptikeyi bar. Házir patsha menen onıń beklerine dus keletuǵınlıǵı, olar menen sóylesiwdiń qıyınlıǵı kewline qorqınısh uyalatıp kiyatır.

Babır mırza hám onıń adamları tawdıń kúnshıǵar tárepinen aylanıp ótip, jartasqa batıs tárepten jaqınlastı da, attan túse basladı. Sonda Molla Fazliddin bek hám nókerlerge qosılmay kiyatırǵan bir topar hayallardı kórip qaldı. Juwas qara atta otırǵan hám appaq kiyingen orta jaslardaǵı hayal – Babırdıń anası Qutlı Nigar xanım edi. Badam gúl reńli shoq, oynaqı at mingen, qırmızı **jipek qabo** kiygen Xanzada begim edi. Molla Fazliddin onı attıń ústinde shabandoz jigitlerdey bolıp otırǵanнан da tanıdıdaǵı, júregi birden dúrsildep sala berdi. Molla Fazliddin ózinde birden júz bergen bul qubılıstı birewge sezdirip qoyıwdan qorqıp, patshanı kútip alıp atırǵan adamlardıń arasına bardı da, bas iyip, qol qawıstırıp turdı. Sonda dizelerine shekem qaltırıp turǵanlıǵın sezip, «Qudayım-ay, shermende ete górmel!» – dep ishinen jalbarındı.

jipek qabo – hasılzada hayallar kiyetuǵın uzın jeńli sırtqı kiyim kamzolǵa usaǵan.

TALQÍLAW.

1. Oqıwshılardıǵa ne ushın Tayır menen Rabiya unaydı?
2. Pikirińizdi tekst tiykarında túsindirıń.
3. Molla Fazliddinge múnásibetińiz qanday?
4. Balalardıń islegen isleriniń eline paydası tiydi me?

TOPARLARDA ISLEYMIZ

Toparlarǵa bóliniń. Bir topar Tayırdıń atınan, bir topar Molla Fazliddin atınan, bir topar jawdıń láchkerleri atınan olardıń aytqanların tekstten tawıp oqıp beriń. Waqıyaǵa hárbir qaharmannıń kózi menen qaraǵanda nelerdi sezdińiz?

Kórkem analiz tiykarların úyrenemiz:

Tayırdıń obrazi

Molla Fazliddin obrazi

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĠLÍWMAT ROMAN HAQQÍNDA TÚSINIK

Bul temada:

- epos, epopeya hám roman terminleri menen tanisamiz;
- qaraqalpaq ádebiyatındaǵı dáslepki romanlar haqqında maǵlıwmatqa iye bolamız.

Epos termini áyyemgi grek tilinen alıńan bolıp, sózlik mánisi boyınsha áńgime, ertek degendi bildiredi.

Epos-ádebiyattıń úsh túriniń biri. Óziniń janrlıq qásiyeti boyınsha waqıyanı hám oǵan qatnasatuǵın adamlardı kórkem bayanlap, súwretlep beretuǵın shıǵarmalardıń túri. Epikalıq shıǵarmada eń birinshi náwbette syujet bolıwı kerek. Áyyemgi grek filosofi Aristotel (b.e.sh. 384-322) birinshi mártebe kórkem ádebiyattı epos, drama, lirika dep úlken úsh toparǵa bólgen edi. Onıń aytıwı boyınsha eger jazıwshı waqıyalardı bayanlaǵanda olardan ózin bólek tutsa, olarǵa ózi qatnaspay olar tuwralı sırttan qalıs bayanlasa, onda bul shıǵarma epos jınısına jatadı. Ol mısal retinde Gomerdiń «Iliada» hám «Odiseya» dástanların keltiredi. XIX ásirde jasaǵan ullı rus ádebiyatshısı V.G.Belinskiy de (1811-1848) usı pikirdi quwatlap, eposta jazıwshı bolıp ótken waqıyalardıń ápiwayı bayanlawshısı ǵana bolıp esaplanadı dep aytqan edi. Mısalı, Aybektiń «Nawayı», Muxtar Áwezovtiń «Abay jolı», T. Qayıpbergenovtiń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında, K.Mámbetovtiń «Posqan el», Sh.Seyitovtiń «Xalqabad» roman-tetralogiyasında avtorlar súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa ózleri tikkeley qatnaspaydı, al olardı sırttan bayanlaydı, olarda avtordıń roli kórinbeydi, avtorlar waqıyalardan ózlerin bólek tutadı, tek bayanlawshı sıpatında kórinedi.

Epos termini ádebiyattanıw iliminde eki mániste qollanıladı: birinshisi – ulıwma epikalıq shıǵarmalar mánisinde, yaǵnıy ádebiy túr sıpatında ekinshisi – xalıq eposları, xalıq dástanları mánisinde. Mısalı, «Alpamıs», «Qoblan» dástanları ilimde eposlar dep te atala beredi.

Súwretlenetuǵın waqıyalardıń kólemine, waqıttıń uzınlıq-qısqaılıǵına baylanıslı epostıń úlken, ortasha hám kishi túrleri qalıplesken. Úlken formalarına epopeyalar, qaharmanlıq dástanlar, romanlar kiredi.

Epopeya termini bayanlaytuǵın waqıyaları kólemi boyınsha kútá úlken hám quramalı, súwretleytuǵın waqıtı uzaq, turmıstıń túrli táreplerin keń qamtıytuǵın shıǵarmalar toparın belgilew ushın qollanıladı. Epopeya óz ishine birneshe romanlardı qamtıwı múmkin. Mısalı, L. Tolstoydiń «Urıs hám paraxatshılıq», M.Sholoxovtiń «Tinish Don», M. Áwezovtiń «Abay jolı», qaraqalpaq jazıwshıları T. Qayıpbergenovtiń «Qaraqalpaq dástanı», Sh. Seyitovtiń «Xalqabad», K. Mámbetovtiń «Posqan el» romanları eki, úsh, tórt romanlardı óz ishine aladı hám epopeyanıń úlgisi bola aladı.

Roman turmıstı, jámiyetlik qubılıslardı, jeke táǵdirlerdi, waqıyalardı keń kólemde, tutas syujet ishinde súwretleytuǵın shıǵarma.

Roman janrı óziniń kótergen máseleleri jaǵınan da, turmıstı keń qamtıwı jaǵınan da birneshe gúrriń hám povestlerdiń wazıypasın bir shıǵarma kóleminde atqara aladı. Sonıń ushın da roman janrı basqa janrlarǵa qaraǵanda kútá quramalı hám qospalı, birneshe janrlardı óziniń boyına sińirgen sintetikalıq sıpatqa iye. Usınday qásiyetleri menen de ol realistlik ádebiyattıń, ulıwma hárqanday milliy ádebiyattıń jetiliske janrı bolıp esaplanadı. A. Belinskiydiń durıs kórsetkenindey, roman – bul xalıqtıń joqarı rawajlanǵanlıǵınıń belgisi.

Romannıń payda bolıwı ertedegi grek, rim ádebiyatına tiyisli hám ol tikkeley Apuleydiń «Altın eshek» dep atalǵan shıǵarması menen baylanıslı. Al orta ásirlerde bolsa rıcarlıq romanlar júzege keldi hám olarda tiykarınan, rıcarlardıń óz súygiligine qosılıw ushın erlik isleri sáwlelendirildi. Oyanıw dáwirine kelip Ispaniya jazıwshısı Migel de Servantestiń (1547-1616) «Don-Kixot», Franciya jazıwshısı Fransua Rableniń (1494-1553) «Gargantyua hám Pantagryuel» shıǵarmaları jańa dáwir romanına tiykar saldı. XIX ásirdegi rus ádebiyatı bul janrdıń rawajlanıwında ayırıqsha orın tuttı. Ataqlı rus jazıwshıları A. S. Pushkin (1799-1837), M. Yu. Lermontov (1814-1841), F. M. Dostoevskiy (1821-1881), I. S. Turgenev (1818-1883), N. V. Gogol (1809-1852), L. Tolstoy (1828-1910), Batis Evropa ádebiyatında bolsa O. Balzak (1799-1850), F. Stendal (1783-1842), Ch. Dikkens (1812-1870), U. Tekkerey (1811-1863) sıyaqlı úlken sóz zergerleri ózleriniń birneshe keń masshtablı romanların dóretti.

Qaraqalpaq ádebiyatında roman janrı milliy folklorlıq shıǵarmalar-daǵı, hár qıylı dástanlardaǵı, klassikalıq ádebiyatdaǵı liro-epikalıq dóretpelerdegi geypara dástúrlerge iye bolsa da, al shın mánisinde ol XX ásir-diń 50-jılları aqırında qalıplesti hám rawajlanıw jolına tústi. Usı jılları qaraqalpaq ádebiyatında dáslepki romanlar A. Begimovtıń «Balıqshınıń qızı», J. Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında», Ó. Ayjanovtıń «Aral qusha-ǵında» romanları járiyalandı. Bul janr sońınan T. Qayıpbergenovtıń «Sońǵı hújim» (1960), «Qaraqalpaq qızı» (1963), K. Sultanovtıń «Aq dárya» (1963) romanları menen tolıstı. Sonıń menen birge qaraqalpaq ádebiyatı házirgi romannıń roman-dialogiya (T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı»), roman-trilogiya (T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı») hám roman-tetrologiya (Sh. Seyitovtıń «Xalqabad») sıyaqlı birneshe túrleri menen jáne de bayıdı, onıń súwretlew múmkinshilikleri keńeydi, kórkemlik dárejesi kem-kem ósip barmaqta. Bulardıń barlıǵı milliy kórkem dástúrler menen birge pútkil dúnya ádebiyatınıń roman dóretdiwege tájiriybeleriniń birikpesinen payda bolǵan qaraqalpaq ádebiyatınıń janrlıq rawajlanıwındaǵı jańa ózgeshelikler bolıp esaplanadı.

IV BÓLIM JAQSÍLÍQQA TALPÍNAR KEWIL

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısıń.

Keńesbay Karimov

(1948)

Keñesbay Karimov 1948-jılı 27-avgustta Shımbay rayonındaǵı Shımbay xojalıǵında tuwıladı. Shayırdıń dáslepki qosıqları 60-jıllardıń ortalarınan baslap járiyalana baslaǵan. Onıń «Aralıqlar» (1980), «Waqt minarası» (1982), «Umıtılǵan yarım ay» (1984), «Meniń terezelerim» (1985), «Araldan keldim» (1985), «Kónilim mülki» (2005) degen atamadaǵı poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı. K. Karimovtıń balalarǵa arnalǵan «Altın teńge», «Ariq mergen» pyesaları jas tamashagóyler teatrınıń saxnasında qoyıldı.

Shayır «Aǵabiy» (2013) atlı tariyxıy romanı menen keń jámiyetshilikke jazıwshı sıpatında da tanıldı.

Ol belgili sóz sheberleri A. S. Pushkiniń, A. Bloktıń, Saadiydiń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı.

K. Karimov kórkem ádebiyatımız benen baspasóz tarawına qosqan úlesleri ushın «Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen jurnalist», «Qaraqalpaqstan xalıq shayırı» húrmetli ataqların alıwǵa miyasar boldı. 2011-jıldan beri Qaraqalpaqstan Respublikası Jazıwshılar awqamı baslıǵı lawazımında islep kiyatır.

Dramanı oqıwǵa tayarlanıń.

SAQAWAT BAǴÍ

Altı kartinalı drama

Bul temada:

- *dramada jaqsılıq islewge talpınǵan insanlardıń ómir jolı menen tanısamız.*
- *dramada kórkem obraz jasaw sheberligi boyınsha bilimlerimizdi bekkemleymiz.*
- *shıǵarma syujetin talqılaymız.*

Biz oqıytuǵın «Saqawat baǵı» dramasında jaqsılıq islewge talpınǵan insanlar obrazın Amaniyaz obrazı arqalı ashıp kórsetedi.

*Siz «saqawat» sózin qalay túsinesiz?
Nege «saqawat» hám «bağ» sózleri birge qollanılğan?
Bul sózler arasında qanday baylanis bolwı múmkin?*

Qatnasıwshılar
AMANIYAZ – 55 jaslarda
AYDÍN – hayalı, 50 jaslarda
ÁJIBAY – balası, 15-16 jaslarda
ESHBAY – dostı, pákene kisi
GÚLIMXAN – jarımjan hayal
XOJA NAZAROVICH – rayon hákimi
BAYÍMBET – dáwletli adam
MÁKAN KEÑES aqsaqalı
KEÑESGÓY
SEKRETAR qız
BASQALAR

Drama biziń zamanımızda jasadp ótken shaxslar menen real waqıyalarğa tiykarlanğan.

3-KARTINA

Rayon hákiminiń kabinetı. Hákim telefonda sóylesip atır.
Amaniyaz: Múmkin be?
Hákim: Keliń, otırıń. Xosh xızmet?
Amaniyaz: Men Arbashi awıldan Amaniyaz degen kisi bolaman.
Hákim: Amaniyaz kombayn ba? Biz student paytımız bir tonna górek tergen kombayn student jóninde esitkenbiz.
Amaniyaz: Sol kisi biz bolamız, hákim inim.
Hákim: Bilseniń waqtım júdá tıgız. Qanday jumis penen kelgensiń?
Amaniyaz: Meniń jumisım: bağ ekpekshimen.
Hákim: Bağ ekpekshimen, dedińiz be? Jer alıń da ege beriń bağıńızdı.
Amaniyaz: Izimde bağ egip qaldırıw bala waqtımnan ármanım edi.
Hákim: Aytım goy. Ege beriń.
Amaniyaz: Hákim inim, tap bilmeytuğın kisidey aytasız. Sol bağıdı egetuğın jer kerek goy. Soğan kelip otırman-aw.
Hákim: Jer tańlawğa qoyılatuğınan xabarıńız bar shıǵar?
Amaniyaz: Xabarım bar. Ótken jil ala almay pántqumar qaldım.
Hákim: Bağ egiwge imkaniyatıńız bolmağan shıǵar?
Amaniyaz: Nege bolmas eken? Atayı diyqan bolsam. Mákke egip, pútkil awqamğa atağım tarqalğan. Biraq bilesiz be, hákim inim. Bir nárseni biz...
Hákim: Neni? Ashıq aytıń...
Amaniyaz: Miynet islewden kemimiz joq edi. Al, dúnya degen qurğırdı...
Hákim: Qaysı qurğırdı?
Amaniyaz: Dúnya jıymappız. Marapatqa semirip júre bergenbiz.

Hákim: Heshbir zamanda mal-dúnya ziyatlıq etpegen-aw, shaması.
Amaniyaz: Duris aytasız. Ótken sapar baǵ egiwge otız gektar jer tańlawǵa qoyıldı. Sonda dúnya kemislik etti.

Hákim: Túsinbedim, ortaǵ kombayn.

Amaniyaz: Hákim inim, túsinbeseńiz túsinip alıń. Jer baǵ egiwge qolay, suwǵa tiyik edi-dá.

Hákim: Qoldan shıǵıp ketti me?

Amaniyaz: Tańlawda burın garajdıń baslıǵı bolǵan Kómekbay ildi de ketti. Ol garajdan arzan-girewge bir-eki traktor alıp qoyǵan eken.

Hákim: Tańlawda jeńgen bolsa oǵan ne deymiz. Miynetin bersin.

Amaniyaz: Gáp sol jaǵında, ortaǵ hákim, qullası, baǵ egilmedi. Baǵ egemen dep alǵan jerge Kómekbay eki jıldan beri geshir egip alıp otır.

Kóz aldınızǵa keltiriń, jerdi baǵ etemen dep alıp sońınan ornına payda ushın geshir egip atırǵan Kómekbayǵa sizler qanday pikirdesiz?

Hákim: Sonda baǵ ekpedi me?

Amaniyaz: Men aqtı aq, qaranı qara, dep úyrengen adamman. Baǵ egiw niyetinde joq. Soǵan kúyemendaǵı. Qolay jer edi, ollager.

Hákim: Tak, solay deń. Baǵ egemen, dep. Kontrollaymız. Sizge, demek, baǵ egetuǵın jer kerek. Tańlawda jeńilip qalıwdan qorqasız.

Amaniyaz: Gáp qorqqanda emes. Házir mende traktor joq, onı adam da, quday da kórip turıptı. Texnika satıp alǵanday ǵárejjet taǵı joq. Al, ómir bolsa aǵar suwday aǵıp ótip atır.

Hákim: Endi dúnyanıń táshwishi soldaǵı, kombayn aǵa. Birew bay, birew... Yaq, bizde onday gáp joq. Al, men tańlawǵa aralasa almayman ǵoy.

Amaniyaz: Onda biz taǵı jer ala almaymız. Bir jıl waqıt... Bir jılda nál qansha ósedi? Niyetlerim taǵı bir jıl izge... Ótinemen, ilajın qılıń. (qolların jayıp) meniń miynetkesh ekenimdi el biledi, xalıq biledi. Baǵ jaratpaqshıman, aqır. Ol qolımnan keledi. Salmanı traktorsız qazaman, qarıq tartaman, qullası, baǵdı kele qılaman.

Salmanı traktorsız qazaman, qarıq tartaman, – degen sózlerge itibar qaratiń. Bir adam usınshama jumıstı bir ózi islewi múmkin be?

Sekretar qız kiredi.

Sekretar qız: Xoja Nazarovich, adamlar kútip qaldı. Ásirese, Bayımbet Narımbetov, degen anaw isbilermen dostınızdıń shıdamı tawsılmaqta...

Hákim: Házir, házir... azıraǵ kúte tursın.

Amaniyaz: Taǵı bir ótinishim...

Hákim: Esittińiz ǵoy, adamlar kútip qalǵanın. Onı keyingi kelgende...

Amaniyaz: Bul másele jer máselesinen de muhimirek ortaǵ hákim. Balalar...

Saxna artında shawqım. Stul tasırlap qulap túskeni esitiledi.

Dawıs: Sabır qılıń, hákim házir bosaydı. Aldında adam bar...

Saxnaǵa Bayımbet julqınıp kirip keledi.

(Izinen kirgen sekretar qız shır-pır)

Sekretar qız: Aqırı, Bayımbet ağa... Azgana kútesiz... Keshirersiz Xoja Nazarovich. Bayımbet ağanı irke almadım. Keshirersiz...

Hákim: Shay alıp kiriń.

Bayımbet: Xoja Nazarovich! Adamlardı kúttirip qoyǵan kim eken desem, qádimgi **márdikar** eken ǵoy.

márdikar – jallanba jumısshı

Hákim: Bayımbet, ásterek. Bul kisi márdikar emes.

Bayımbet: Bilemiz, márdikar emesligin. Biziń awılda gerbish quyıp atır.

Hákim: Dostım Bayımbet. Gerbish quysa ne bolıptı. Pulın aladı.

Bayımbet: Ol gerbishti esheyin quyıp atırǵanemish. Qayır-saqawat ushın.

Amaniyaz: Beri qara biznes jora, qalay qılıw meniń isim.

Bayımbet: Maǵan bir gerbish mıń som degeniń joq pa?

Hákim: Bayımbet, sál ǵana sabır qılıń, bolmasa awızda kútiń!

Bayımbet: Ne? Awızda kútiń? Doslıǵımızdı bir zamatqa umıtıp... He, solay ma, ele.

Bizden kóre bir márdikar jaqın bolıptı-dá! Sóylese ber sol bes tiyinlik márdikar menen. Biz kettik!

(Shıǵıp ketedi)

Pauza

Hákim menen Bayımbettiń arasındaǵı sóylesiwinen neni túsindińiz?

(Sekretar qız shay alıp kiredi)

Sekretar qız: Bayımbet Narımbetov ókpelep ketti.

Hákim: Ókpelep...

Amaniyaz: Meni keshirersiz, biraq dostıńız sál hawlıqpalaw kórinedi.

Hákim: Hawlıqpalıǵı bar. Siz meni keshirersiz. Solay etip, tańlawǵa qoyatuǵın texnikańız joq.

Amaniyaz: Texnika – mine, meniń ózim. Bel menen ketpen hám qollarım.

Hákim: Yaqshı, men jer alıwına járdem beremen. Biraq texnikasız bul isti epley alar ma ekensiz?

Oqıwshılar, sizler ne dep oylaysız, Amaniyaz ata texnikasız jerdı epley aladı ma?

Amaniyaz: Bereket tabıń, járdem beriń. Baǵdı kógertip alayın, keyinirek texnikaǵa da qolım jeter. Házir eń keregi baǵ egetuǵın jer.

Hákim: Boladı, kelistik.

Amaniyaz: Ekinshi jumısımdı aytsam bola ma, hákim inim. Taqırkólde xalıq tıǵız, biraq balaların aparatuǵın baqsha joq eken.

Hákim: (tańlanganı bilinip turadı) Kombayn ağa, siz baǵ egiw ushın jer sorap keldińiz be, ya Taqırkólde baqshasınıń jırın jırlawǵa ma?

Amaniyaz ekinshi jumısın aytqanda hákim qanday halatqa tústi?

Amaniyaz: Siziń yaki xalıq bilimlendiriw bóliminiń isine aralasıw niyetim joq. Biraq taqırkólde hayal-qızlar gerbish quyıp atırǵan jerime kelip ótinish qıldı.

Hákim: Usı sózlerdi hákimge jetkiz dedi me?

Amaniyaz: Ollager, olay demedi.

Hákim: Onda ne dedi?

Amaniyaz: Kombayn ağa, bizlerge baqsha salıp ber, – dedi. Burın aldınıızǵa kelip qurıqol qaytqan bolsa kerek.

Rayon hákimine barǵandaǵı tiykarǵı maqseti ne edi?

Hákim: Qızıq ekensiz, aqsaqal. Baqsha degen nárse sizińshe bir kúnde, ya bir ayda salına ma? Yaq, olay emes. Aldı burın usınıs kerek. Onnan keyin proyektı sızılıw kerek. Onnan keyin ǵárezet bóliniwge náwbet kútedi.

Amaniyaz: Barlıǵı durıs ǵoy, hákim inim. Biraq baqsha salınaman degenshe tuwılǵan balalar tuwrı mektepke barar ekendaǵı.

Oqıwshılar, Amaniyazdıń aytqan sózlerinen neni túsindińiz?

Hákim: Men ne qılayın sonda!

Amaniyaz: Men sonı ańsat ǵana sheshiwdiń jolın aytpaqshı edim ǵoy.

Hákim: Qanday jol eken ol?

Hákim Amaniyazdıń bul usınısına qalay qaraydı? Al sizler she?

Amaniyaz: Sol joldı aytırmay atırsız, maǵan ollager! Jańaǵı awıldıń hayalları meni sizge wákil etip: baqsha salıp bersin, hákimge ayt, – dep jibergen joq. Al, óziń salıp ber, – degen edi.

Hákim: (tańlanganın jasıra almay)

Baqsha salıwdı sizden soradı ma?

Amaniyaz: Solay, ollager.

Hákim: Onda ne ushın maǵan baqshanıń jırın aytıp otırsız. Sala beriń baqshańızdı... (pauza) Jaqsısı bul iske aralaspañ. Baqshanı salıp beremiz, ózimiz...

Waqıt urısı sózine túsiniń beriń.

Amaniyaz: Qashan?

Hákim: Siz qaysı awılda turasız, ózi?

Amaniyaz: Arbashıda.

Hákim: Arbashı awıldan kelip, taqırkóllerdiń dawın dawlaysız. Meniń yarım saat waqtımdı aldınıız. Siz waqt urısına aylandıńız.

Oqıwshılar itibar beriń, ne sebepten hákim dáslep sala beriń baqshańızdı dep aytıp sońınan bul iske aralaspañ baqshanı ózimiz salamız deydi?

Amaniyaz: Bilemen, waqtıńız tıǵız hám qımbat. Biraq biz waqtımızdı kerekli iske jumsap atırǵanımız joq pa?

Hákim: Men de solay oylayman. Bir ilajın tabıwımız dárkar-aw.

Sizler qalay oylaysız, Hákim Amaniyazdıń usınısın maqullay ma?

Amaniyaz: Men gerbish quyıp, tikeyp bereyin. Biraq agash alıp bastırıwǵa gárejetim joq.

Hákim: Toqtap tur. Aldı burın onıń ornın belgilew, hákimniń qararın shıǵarıw, proyektin sıziw dárkar.

Amaniyaz: Bulardıń barlıǵına qansha waqıt ketedi.

Hákim: Tilekke qarsı, hápteler, yamasa aylar kerek boladı.

Amaniyaz: Tezletiwdiń ilajı joq pa?

Hákim: Háreket qılamız.

(Telefondı alıp, qonıraw ete baslaydı)

– Allo! **Kadastr** bólimi me? Allayar, házir aldım keliń. Jumıs bar. Kele beriń.

Basqa jerdemen deysiz be? Onda bosawdan kelesiz.

(trubkanı qoyıp, zvonoktı basadı.)

Sekretar qız keledi.

Hákim: Shay ákeldińiz be?

Sekretar qız: Ákeldim goy, Xoja Nazarovich!

Shaydı qaytarıp quyadı.

Hákim: Baǵanaǵı Bayımbet biznestiń shawqımı menen... umıttıǵız. Qáne, bir kese shay ishiń. Dalada kún janıp turǵan shıǵar.

Amaniyaz: Bul jer salqın eken. Búgin kún qırq eki gradus ısıydı, – dedi radiodan.

Hákim: Bul ıssılar paxtaǵa jaǵadı.

Amaniyaz: Aytarıń bar ma? Hákim inim, kelistik goy. Baǵ egiwge jer máselesin.

kadastr – jer ajratıw menen shuǵıllanatuǵın bólim

Hákim menen Amaniyaz arasındaǵı sózlerden neni túsindińiz?

Hákim: Ózim qadaǵalayman. Járdem beremiz. (qaǵaz alıp jaza baslaydı)

– Atıńız, familiyańız?

Amaniyaz: Amaniyaz Óteniyazov. Arbashi awıl. Bereket tabıń, hákim inim. Baǵ tigiw, onıń erjetip, miywege otırǵanın kóriw – ármanım.

Hákim: Quday qálese ármanińızǵa jetesiz.

Amaniyaz: Aytqanıńız kelsin. Waqtıńızdı alǵanıw ushın keshirersiz.

Hákim: Saw bolıń, kóriskenshe.

«Baǵ tigiw, onıń erjetip, miywege otırǵanın kóriw – ármanım», – degen Amaniyazdıń sózlerine itibar beriń.

Sizler de usınday islerdi árman etkensiz be?

4 KARTINA

II KARTINADAǴI KÓRINIS

Amaniyaz keledi. Qolındaǵı tranzistordı qoyıp qulaǵın buraydı. Jaǵımlı muzıka taraladı.

Amaniyaz: Aydın, haw Aydın! Búgin kún keshke shekem jandı, jandı. Salqın suwsın alıp kel.

Aydın keledi, qolındaǵı keseni uzatadı.

Aydin: Keldińiz be, shabazım. Kúndegiden erterek qayttıńız ba?

Amaniyaz: Rayon orayına, hákimiyatqa bardım.

Aydin: Hákimge. Óyppey... Hákimlik qanday jumısıń bar edi?

Amaniyaz: Aydin, bilesen ǵoy. Baǵ egiwge jer soradım hákimnen.

Bul sózler Aydıńǵa qanday tásir etti dep oylaysız?

Aydin: Beretuǵın boldı ma?

Amaniyaz: Kóndirgendey boldım. Jer tańlawǵa qoyladı eken. Kómeklesemen, – dedi.

Aydin: Ótken jildaǵıday taǵı pántqumar bolıp qalmas pa ekensiz, shabazım. Kóp isene bermey-aq qoy.

Amaniyaz: Aytım ǵoy, kómeklesemen degen sóz awzınan shıqtı. Wádeni shaymalamaytuǵın shıǵar.

Aydin: Rayonniń úlkeni aytsa orınlar-aw. Biraq ya traktoriń, ya telejkań joq. Arbadan bólek.

Oylanıp kóriń, bul sózler Amaniyazǵa qanday tásir jasaydı?

Amaniyaz: Qudayǵa shúkir, eń baslısı ıqlasım bar. Yaratqanniń ózi aytqan deydi: Táwekelshiden qorqaman dep. Onnan qala berdi qarıwım, tájiriybem bar. Ájibay da erjetip kiyatır, janımda júrip kómeklesiwge jaraydı.

Aydin: Jalǵız balanı qara miynetke kózim qıymaydı, qıymaydı.

Amaniyaz: Olay deme. Miynetten óler bolǵanda men óler edim. Kórip turıpsań, sappa-sawman. Anaw miynet islemegen Eshbay dáwdi kór. Qattıraq samal tursa belin uslap: «wah-wah-áy» lep júrgeni. Balamız iske úyrensin, miynet penen buwını qatsın. Sonda ómirден óz ornın tez ǵana tawıp ketedi, qıynalmaydı.

Amaniyazdıń «miynetten óler bolǵanda men óler edim» – degen sózine itibar beriń. Ózlerińizdiń pikirińizdi aytıń.

Aydin: Qánekey, sonday bolsa.

Amaniyaz: Ájibaydıń ózi qayda?

Aydin: Oynap júrgen shıǵar.

Amaniyaz: Kelip erterek uyqılasın. Tańda Taqırkólge ketemiz. Gerbishler tayar boldı. Maǵan alıp berip tursa úsh-tórt kúnde imarattı tikleymiz.

Aydin: Ele buwını qatpadı-aw balamniń.

Amaniyaz: Onshellı qapılta berme. On altıda jigittiń buwını qatpasa qashan qatadı.

Aydin: Sonda da.

Ájibay keledi.
Amaniyaz: Keldiń be, balam?
Ájibay: Keldim, aǵa.

Bul sóz Ájibayǵa qanday tásir jasadı? Jumis islew ushın baratırǵanın Ajibay bile me?

Amaniyaz: Azanda, ertelep jolǵa shıǵamız.
Ájibay: Yashasın! Alısqa baramız ba?
Amaniyaz: Waqtında kóreseń. Erterek uyqıǵa jatsań, sáhárlep turamız.
Radiodan taralıp turǵan muzıka sestı, jaqtı óshedi.
Saxna almasadı.

KÓRINIS

Birinshi kartinadaǵı kórinis.
Saxnada kóylekshen, basların tańıp alǵan atalı-balalı ekewi ılay bılǵap, háreket qılıp atırǵan.
Tranzistordan muzıka qosıq esitilip turadı.
Amaniyaz shelek kóterip, saxnadan shıǵadı. Ájibay ılay bılǵap atır.
Saxna artınan Amaniyazdıń dawısı.
Amaniyaz: Ájibay, shelekler bosadı.
Ájibay: Házir, minekey. (saxna artına ótip sheleklerdi alıp kelip, ılay salıp kóterip ketedi)
Saxnaǵa kolyaskada Gúlimxan keledi.
Gúlimxan: Harmańlar, harmańlar.
Saxna artınan dawıslar Bar bolıń...
Gúlimxan: Azǵana dem alıp alsańlar. Shay ishińler.
Saxna artınan: Házir, házir... Shelektegi ılay tawsılsın.
Pauza. Muzıka esitilip turadı.
Amaniyaz shıǵadı.
Amaniyaz: Gúlimxan, sawlıǵıńız qalay?
Gúlimxan: Qudayǵa shúkir, jaman emespen. Tek mınaw arbashada qıymılǵanı bolmasa ǵoy, ózimdi qustay jeńil sezinipturaman. Shay ishińler. Ájibay qayda?
Amaniyaz: Japqa juwınıwǵa ketti.
Gúlimxan: Shayǵa kelmey me?
Amaniyaz: Kelip qalar.
Gúlimxan: Qol kómek beriwge jarap, jigit bolıp qalıptı, kóz tiymesin.
Amaniyaz: Túpalam. Til alǵısh, aytqan gápke qulaq asadı, soǵan quwanaman. Ekewlep taǵı bir hápte qıymıldasaq, jumis pitedi. Quday qálese bayramnan burın qonis toyn toylaymız dep úmit etemen.
Gúlimxan: Raxmet, bereket tabıń, qolıń dárt kórmesin. Mınaw azamatıńnıń ráhátin kóriw nesip qılǵay.
Amaniyaz: Awmiyin, aytqanıń kelsin.
Gúlimxan muńayıp otıradı.
Gúlimxan: Sizler bolmaǵanda maǵan kelesi qıs qayaqta qıslaw uwayım bolar edi. Táńri jarılqasın... (qamsıǵadı)

Gúlimxanıń sózlerine itibar beriń. Sizlerde qanday tásir qaldırdı?

Amaniyaz: Alla ózi bir qus jaratsa, ol shóplep jeytuğın dándi birge jaratar eken. Sol aytqanday, men bolmasam da járdem qolın sozatuğınlar tabılar edi.

Gúlimxan: Kim bileği, «El ishi – altın besik» dep aytıadı ğoy. Sonda da...

Amaniyaz: Gúlimxan... Kewlińızdi hesh shóktirmeń.

Gúlimxan: Meyli... Aytpaqshi, keshe hákimiyatqa bardım dedińiz be? Jumıslarıńız pittı me? Bizıń awıldıń hayal-qızlarınıń ótinishi ne boldı?

Amaniyaz: Hákim menen sóylestim. Bağ egıwge jer alıwda kómek wáde qıldı.

Gúlimxan: Jaqsı bolıptı.

Amaniyaz: Awıldıń hayal-qızlarınıń sálemin jetkizdim.

Gúlimxan: Solay ma? Oğan ne dedi?

Amaniyaz hákimniń bergен wádesin ayta ma?

Amaniyaz: Aldın: «Baqsha salıw biziń isimiz, oğan nege aralassız?», dep hákimligin qıldı.

Gúlimxan: Hákimniń isi bolsa baqshasın salıp bersin, qanshama hayal-qız balağa baylanıp, úyinde otır. Olardıń da jumıs islegisi keledi. Haw, eń bolmasa bılay-bılay shıǵıp, átirapta ne bolıp atırǵanın kórgisi keledi, jas janlar.

Amaniyaz: Durıs ğoy. Onı hákim túsinbeydi, bilmeydi desem qáte boladı, ollager.

Gúlimxan: Sonda ne? Awıldan bir bala baqsha salıw qıyın bolıp pa?

Amaniyaz: Bir jaǵı qıyın kórinedi. Hákim aytadı: ornın belgilew, proyektin sızıw, taǵı álleneler. Sońınan eń qıyını qarjı bolıw kerek. Qullası, sonday gápler menen bir baqsha qurıw birneshe jılǵa sozılıp keter eken-dá.

Gúlimxan: Onda kelinlerge baqsha salınǵansha tuwma, dep aytayıq pa?

Amaniyaz: Yağ-aw, tuwa bersin. Ózim salıp beremen, baqshanı.

Gúlimxan: Kelisim berdi me, hákim?

Amaniyaz: Kerekli adamlar menen sóylesti. Biraq uzaqqa sozılıp keter-aw, dep qorqaman.

Gúlimxan: Sozılsa qáytemiz?

Amaniyaz: Jaydı pitkerip, Sizdi ishine kirgizeyik. Keyin ornın belgilep qazıq qaqsá, baslay beremiz. El bar, azamatlar bar, qarap turmas.

Gúlimxan: Sizdi biraq hálekshilikke salıp qoydıq, ózi de.

Amaniyaz: Yaq, yaq. Ne hálekshiligi bar. Saqawatlı is ushın ayanbayman. Siziń menen biz islemesek, saqawatı kim qıladı?

Amaniyazdıń baqsha salıwdı óz moynına alıwına sizler qalay qaraysız?

Gúlimxan: Meniń tek sayrap turǵan tilim ğoy, bolmasa...

Amaniyaz: Yaq, yaq... Siz olay demeń. Mine, radiodan hár kúni hawazıńızdı, yaǵnıy siziń aytqan qosıqlarıńızdı beredi. Onı tıńlaǵanlar yoshlanadı, kewlinde úmit, isenim oyanadı. Ol saqawat, qayırılı is emes pe? Kimnińdur waqtın xoshlaw, keypiyatın kóteriw – úlken is, ollager.

Saqawat –bul qayırılı is, – degenge sizler qalay qaraysız?

Gúlimxan: Men haqqında sál asırnıqırıp jiberdińiz, inim Amaniyaz.

Amaniyaz: Asırmadım, ollager. Jańaǵı bala, Ájibay kelip, shay ishıp alsa, sıbawǵa kiriser edik.

– Ájibay! Haw, Ájibay.

Ájibay: Men usı jerdemen, aǵa!

Amaniyaz: Shay ishpeyseń be?

Ájibay: (saxna artınan) Suw ishtim...

Amaniyaz: Sharshamadıń ba?

Ájibay: (saxna artınan) Yaq, sharshamadım.

Amaniyaz: Meyli, onda iske kirisemiz.

Gúlimxan: Men awqattıń tátárrigine kiriseyin.

Amaniyaz túrgelip, radionıń qulaǵın buraydı. Jaǵımlı muzıka.

Gúlimxan kolyaskasın aydap saxnadan ketedi.

Eki shelek kótergen Ájibay keledi.

Muzıka astında saxna qarańǵılasıp ózgeredi.

Jaqtı jańǵanda qurıp pitkerilgen úydiń súwreti anıq kórinip turadı.

Kolyaskada Gúlimxan keledi.

Gúlimxan: Xalayıq! Mine, endi meniń úyim, basımda baspanam bar! Tırnaǵın ızǵar aladı, tóbesinen jamǵır ótedi dep qorqpayman. Bul ushın saqawatlı insan, bawırı keń adam, miynetkeshlerdiń miynetkeshi Amaniyaz inime minnetdarshılıǵımdı qalay jetkizsem eken?

Amaniyaz sebep úyli bolǵan Gúlimxannıń quwanışın túsindirip berin.

Amaniyaz keledi.

Amaniyaz: Gúlimxan! Jańa imarat qutlı bolsın! Toyǵa kiyatırımız.

Gúlimxan: Amaniyaz, inim! Tuwısqanım.

Amaniyazǵa jaqınlap keledi.

– Jaqınaraq kel, ayaqlarına mańlayımdı tiygizip...

Amaniyaz: Yaq, yaq... Gúlimxan. Onday qılmań. Bunday islerdi qılǵan meniń bir ózim emespen. Sol ushın qádimgi raxmetińiz jetedi.

Gúlimxan: Biraq hárkimniń de qolınan kele bermeydi.

Amaniyaz: Kókiregi taza bolsa qıla beredi. Qáne, Gúlimxan! Qonıslar jaylı, jańa úy qutlı bolsın. Qońsı-qobalarınızdı tartınbay mirát qıla berin.

(saxna artına dawıslap)

– Ájibay, házir baraman. (Gúlimxanǵa) Bir janlıq alıp kelip edim. Sonı... men házir...

Saxnadan shıǵadı.

Gúlimxan sıpaǵa jaqınlap, sol jerde turǵan tranzistordiń qulaǵın buraydı. Aldın sál ǵana muńlı sońınan quwnaq nama shertilip turadı.

Qız-kelinshekler quwnaq kirip keledi.

Kelinshek: Gúlimxan apa! Qonıslar jaylı bolsın!

Dawıslar: Ishinde toylar bolsın.

– Qızıńızdı usı jerden uzatqaymız.

– Basıńız toydan shıqpaǵay!

Gúlimxan: Kelińler, qońsılar! Abısınlar.
 Qız-kelinsheklerdiń kimi kórpeshe, kimi gilemshe sawǵa qıladı.
 Dawıslar: Taza jayǵa tóseymiz!
 – Qızınızdı uzatqanda kiyewdiń astına salamız dep bul kórpesheni arnap tikkenmen. Alıń, Gúlimxan apa.
 Gúlimxan: Alla ómirińizdi uzın qılǵay!
 – Táńri jarılqasın. Kem bolmańlar. Tóрге shıǵıńlar! Qáne, ótińler! Qızım, qayaqtasań! Apańlarǵa awqat tayarla.
 Gúlimxanniń qızı shıǵadı.
 Qız: Minekey, házir... (dasturqan jayıp, shıǵıp ketedi)
 Gúlimxan: Qáne, tóрге ótińler.
 Qolında oralǵan úlken gilem kóterip kelgen Bayımbet shetirekte turadı.
 Bayımbet: Qońsı... Men zalıńa tósewge gilem alıp keldim. Razmeri 3x6. Zalıńa bolıp qalar-aw. Xiywa-karpet, zor gilem.
 Gúlimxan: Qońsı, gilem ushın raxmet. Anaw jerge qoya ǵoy.
 Bayımbet: Aqırı men... (narazı keyipte gilemdi qoyadı). Jańa imarat qutlı bolsın.
 Gúlimxan: Táńri jarılqasın, qońsı. Tóрге, tósekke ótiń.
 Bayımbet: (tiksinip) Mınawlar menen birge me? Yaq, yaq. Raxmet, men barayın.
 Saxnadan gárdiyip shıǵıp ketedi. Qolına úlken tabaq kótergen Amaniyaz kiredi, ol Bayımbetti kórip qaladı.
 Amaniyaz: (Gúlimxanǵa) Janlıqtı soyıp, awqat islewge tayar qıldım.
 Gúlimxan: Amaniyaz inim, meniń ushın áwere bolıpsızdaǵı.
 Amaniyaz: Qoya beriń. Jańa jan qońsınızdı kórgendey boldım ba?
 Gúlimxan: Bayımbetti me?
 Amaniyaz: Awa.
 Gúlimxan: Keldi. Gilem alıp kelipti. Amaniyaz inim, ózińiz sıpaǵa shıǵıń.
 Amaniyaz: Yaq, yaq. Biz xızmette.
 Gúlimxan: Búgin xızmetti bizler isleymiz.
 1-dawıs: Gúlimxan apa! Kombayn qaynaǵanı mirát qılmaysız ba?
 2-dawıs: Kombayn aǵam bizlerge qashan baqsha salıp berer eken?
 Amaniyaz: Quday qálese baqsha salıp beremen. Ğam shekpeńler.
 1-dawıs: Hákimge arızımızdı jetkizgen shıǵarsız?
 Amaniyaz: Qızlar, hákimge arızınızdı jetkizdim. Baqshanı ózimiz quramız. Awıl puqaralar jıymı kómek beredi.
 1-dawıs: Qashan baslaysız?
 Amaniyaz: Arxitektor proyekt sızıw kerek eken. Pitse boldı, baslay beremiz.
 2-dawıs: Yashaqay!
 1-dawıs: Keliń, siziń menen bir tanca oynayıq.
 2-dawıs: Kelińler! Búgin Gúlimxan artist apamızdıń toyın qızdırayıq. Ózi kolyaskanı taslap, biz benen oynaп ketsin.
 Kewilli muzıka.
 Oyin oynaladı.
 Bayımbet bul háreketlerdi qızǵanısh penen baqlap turadı.
 Svet óshedi. Saxna almasadı. Jaqtı janǵanda Amaniyaz saxnada. Sońınan Bayımbet payda boladı.
 Bayımbet: Háy márdikar jora! Dúnyanıń barlıq kemtigin bir óziń toltırǵan kibi mardiyasań.

Amaniyaz: Quwanbay ne qılayın. Kewli sınıq, jarımjan bir adamnıń mıtájın pitkerdim. Hádiste ayılğan desedi: bir gáriptiń isin ańsat qılmaqtıń sawabı hajıǵa barıp qaytqan adamnıń sawabı menen barabar bolaremish, dep.

Bayımbet: Awıldıń hayallarına: baqsha salıp beremen dep, qoyınların push jańǵaqqa toltırıp júripseń.

Amaniyaz: Bayımbet, umıtpasam atıńız solay edi. Al, meniń atım Amaniyaz, siz aytqanday márdikar emes. Baqshaǵa kelsek salıp beremen.

Amaniyaz benen Bayımbettiń soylesiwinen neni túsindińiz?

Bayımbet: Oǵan ne nárseler keregin bileseń be? Al, ózińniń qara kúshińnen ózge neń bar?

Amaniyaz: Bilseńiz, kúsh ógizde de bar. Aldın inta menen ıqlas kerek-aw.

Aldın inta menen ıqlas kerek, – degen Amaniyazdıń sózine ózińizdiń pikirıńizdi aytıń.

Bayımbet: ıqlas-intań basqa nársede me deymen, shaması.

Amaniyaz: Ne nársede eken?

Bayımbet: Sıltawım – sazǵúle, niyetim – basqa, – degen eken bayaǵıda birew.

Sonda múddáhán ne ózi, Amaniyaz jora? Báلكi, abıray alıp, at shıǵarıwıń kerek shıǵar?

Amaniyaz: Qalay desem eken? Ózgelerdiń awırın azǵana jeńilletsem, mıtájın pitirsem, kewlim qáterjam boladı, ózimdi baxıtlı sezemen.

Bayımbet: Sóziń ertekke uqsaydı, aytsań isengendey ótirik ayt. Óziniń mápin hámmenikinen zıyat kórmeytuǵın birer kimseni kórsetseń, murnımdı kesip beremen.

Amaniyaz: Onda Bayeke murınsız qaldım, dey ber. Sol ózgeniń mápin ózinikinen ústin qoyatuǵın adam, mágar men shıǵarman.

Bayımbet: Isenbeymen.

Amaniyaz: Erk ózińde. Isendiredi, dep te oylama, meni joldan qaldırdıńız. Ele awılǵa jetip alıwımız kerek. Waqt kesh boldı. Jańaǵı Ájibay qayaqqa ketti.

– Ájibay! Haw, Ájibay! Qayaqtasań? Keteyik, balam.

Bayımbet: (keketip) Sawap iske balańdı da úyretip atırsań ba?

Amaniyaz: Endi ne dep edińiz. «Qus uyada neni kórse, ushqanda sonı qıladı», desedi. Ol da kórsin, bilsin. Báلكi, házir ol bizlerdi esitip turǵan shıǵar.

«Qus uyada neni kórse, ushqanda sonı qıladı», – degen maqaldıń mánisin túsindirip beriń.

Bayımbet: Báribir men saǵan, seniń háreketlerińe hesh túsınbedim.

Amaniyaz: Eh-hey. Meni túsınbegen siziń bir ózińiz emes.

Ájibay keledi.

Ájibay: Kettik pe, aǵa?

Amaniyaz: Kettik.

Bayımbet hayran bolıp, olardı kózi menen gúzetip turadı.

Perde

V Kartina

Amaniyazdín háwlisi. Amaniyazdín ózi bel saplap atır.
 Tranzistordan pás hawazda muzıka taralıp turadı.
 Saxnanıń sırtında: «Nawrız keldi. Bayram baslandı! Nawrız seyiline kelińler!», –
 degen súren, kárnay sestı.
 Eshbay keledi.
 Eshbay: Assalawma áleykum! Kombayn, úydemisiz?
 Amaniyaz: (moyın burıp) Wáleykum ássalam, Eshbay dáwmisiz, keliń.
 Eshbay: Kiyatırғанım. Nawrız qutlı bolsın.

Házir qanday waqıya júz beredi?

Amaniyaz: Birge bolsın! Qurdas bel soratıp jibergen joq pa?
 Eshbay: Birer nárse soramasam kelmeyin be? Kóreyin, Nawrız bayramğa birge
 barayıq, dep aytıwğa kiyatırman.
 Amaniyaz: Quwnaq kórineseń, dáw jora. Belińniń mertigi jazıldı ma?
 Eshbay: Hárdayım tiliń menen belimniń mertigine tiye beresiz. Qutıldıq onnan.
 Minekey qara!
 (kerilip, sozılıp shınıǵıwlar isleydi)
 – Wah! (belin uslap otıra ketedi)
 Amaniyaz: (kúlkisin tıya almay) Hey, dáw jora, ne boldı?
 Eshbay: Qozǵaltpay qaldı.
 Amaniyaz: Qapıltpasa.
 Eshbay: Yaq, ras aytaman.
 Amaniyaz: Birden shalt qiymıldaqannan shıǵar. Hár kúni erte turıp, fizzaryadka
 qılıp turıwın kerek. Mertikpen dep kórpeden shıqpay jata bermey.
 Eshbay: Saǵan kúlki kerek. Endi ne qılamam?
 Amaniyaz: Ne qılar ediń, solay otırasań.
 Eshbay: Hayalım Nawrızğa birge baramız dep úyde kútip otır. Nervnishit etip
 atırǵan shıǵar.
 Amaniyaz: Házir biziń hayal kelsin.
 Eshbay: Onıń ne járdemi tiyedi?

Amaniyazdın hayalı Eshbayğa qanday járdem beredi dep oylaysız?

Amaniyaz: Úlken járdem sonnan. Hás turıp belińe bir tepse, ornińnan órre turıp
 keteseń.
 Eshbay: Kúlip qal. «Qassapqa et qayǵı, qara eshkige jan qayǵı», degendey. Men
 mertilsem saǵan kúlki kerek.
 Amaniyaz: Bileseń be, Eshbay jora, men ózim seni izlep barayın dep otır edim.
 Mine, óz ayaǵıń menen keldiń. Biraq kelgenińnen ne payda?
 Eshbay: Izlep barmaqshı edim? Nege?
 Amaniyaz: Kórmeyseń be? Nawrız keldi. Kún jılıp ketti. Men bolsam baǵ
 otırǵızıwdı basladım.

Eshbay: Aqırı alıpsañ-dá, árman etken jerińdi.

Amaniyaz: Aların aldım. Bıyıl onbes gektarǵa nál otırǵızajaqpan. Qarıq jarıp, tóńjarmadan suwǵardım. Kún ısıp ketkenshe nállerdi otırǵızıp bolıwım kerek. Soǵan kómekke... aytpaqshı edim. Al, seniń otırısıń mınaw, shoyırılıp.

Eshbay Amaniyazdıń ótinishin orınlay ma?

Eshbay: Belim jazılsın. Álbette, ózim kómek beremen, Ájibay qayda, kórinbeydi!

Amaniyaz: Olar Aydın ekewi nál otırǵızatuǵın shuqır qazıp atır.

Eshbay: Hayalıń menen balańdı da...

Amaniyaz: Solay, Eshbay jora. Bileseń be, hayal menen er – bir arbanıń eki arısı. Ekewi teńdey tartsa arba jeńil kóshedi.

Eshbay: Sonda men ne? Arıs tartıwǵa jaramasam... sonda...

Amaniyaz: Qurdasqa raxmet dey ber. Seni de mingizip, arbanı bir ózi tartıp kiyatır.

Eshbay: Ne qılayın? Mertigim...

Amaniyaz: Yaqshı, seniń belıń awıradı, deyik. Basqa qansha erkek... Eh-háy... (qol siltep qoyadı) Ne qıldı, belıńniń awırıwı azǵana bolsa da tarqadı ma?

Eshbay aqırınlap ornınan turadı.

Eshbay: Jazdırıptı. Qudayǵa shúkir.

Amaniyaz: Belińe tepkizbeytuǵın boldıń.

Eshbay: Buniń emi jańaǵı aytqanday fizzlyadka ma?

Amaniyaz: Qıymılday ber, paydası tiyedi.

Eshbay: Men barayın. Hayalım kútip otırǵan shıǵar.

Amaniyaz: Qurdasıń kelmey turıp qashıp qalajaqsañ ǵoy.

Eshbay: Durıs aytasań.

Ájibay keledi.

Amaniyaz: Ájibay, nege keldiń? Men házir barmaqshı bolıp...

Ájibay: Apam awqat asıp ketken eken. Sonı alıp kele ǵoy dep jiberdi.

Amaniyaz: Úlken termos shkafta turǵan shıǵar. Soǵan quyıp al. (Eshbayǵa qarap) Jerdiń basınan qos dúzetiwge qol jetispey atır.

Eshbay: Belim jazılsın, ózim kómeklesemen.

Oqıwshılar Eshbaydıń barlıq iske «belim jazılsın, ózim kómeklesemen», – degen wádelerine qalay qaraysız?

Amaniyaz: Seniń belıń jazılǵansha kútssek, jaz ótetuǵın shıǵar. Úyińe óziń jete alasań ba? Ya kóterip... (beldi qoyıp, Eshbayǵa jaqınlasadı)

Eshbay: Yaq, yaq... Ózim ketemen. Arqalap aparmay-aq qoy.

Amaniyaz: Aytımbettiń toyınan arqalap qaytqanıń yadıńa tústi me?

Eshbay: Onda jas edik ǵoy. Meyli, men keteyin.

Aqsap júrip, saxnadan kete baslaydı.

Amaniyaz: Nawrızdı jaqsılap bayramla!

Eshbay: Júrgenińizde jaqsı bolar edi.

Amaniyaz: Kórip turıpsañ ǵoy.

Eshbay: Aytpaqshı, umıtıppan. Bel saplatpaqshı edim.

Amaniyaz: Qánekey, belıń.

Eshbay: Endigide ákelemen.

Amaniyaz: Meyli... Jaqsı bar.
Ájibay shıgadı, qolında termos.
- Kettik, balam.

Ájibay: Kettik.

Amaniyaz: Men tranzistordı....

Izge qayıp tranzistordı qolına aladı. Ekewi saxnadan shıgadı.

Svet óship, kórinis ózgeredi.

Svet janğanda alısıraқта nál otırǵızılğan atız kórinip turadı.

Shertekte Amaniyaz benen Ájibay.

Aydın awqat alıp keledi.

Aydın: (jelpinip) Kún bunsha ısıp ketti. Qáne, awqatlarıńızdı ishıp alıńlar.

Amaniyaz: Issıdan qıynalıp qalmadıń ba, shabazım.

Aydın: Mağan hesh gáp. Sizlerge, ásirese, Ájibayǵa qıyın. Shıǵırǵan ıssıda nállerdiń túbin bosatıp, bir tınım tappaysız. Usınday da kómekshi bolğanda ğoy, azğana bolsa da.

Amaniyaz: Meni ol emes qorqıtıp turğan. Bizler bul jerdiń ıssısı menen suwıǵına kónip ketkenbiz. Nállerdi ayt.

Aydın: Olarǵa ne bolıptı?

Amaniyaz: Kúnniń ısıwına qara. Taǵı ne bolıptı, deydi-aw. Bıyl dáryada suw kem. Bağana kanaldı barıp kórsem túbinde kóz jasınday jiltırap kórinedi.

Aydın: Keler-aw, oğan da táshwishlene bermese, shabazım.

Amaniyaz: Kelmese nállerge qıyın.

Aydın: Kóp penen kórgen ullı toy desedi.

Amaniyaz: Nállerdiń japıraǵı sarǵayıp atır. Olar suw soramaқта.

Aydın: Yaqshı, uwayımlay berme. Óziń ğoy, ayta beretuǵın: «mıń qayǵı jıylsa bir is pitirmes» dep. Qáne, awqat quyaman. Ájibaydı shaqırıń.

Amaniyaz: Ájibay awqatqa kel!

Ájibay keledi. Basındaǵı panama qalpaǵın sheship jelpinedi.

Ájibay: Apa, jarmaǵa taǵı másh saldıń ba?

Aydın: Azğana salıp edim, heshteńe etpeydi, má ishıp al.

Ájibay: Másh salǵandı ishpeymen.

Aydın: Ash bolasań ğoy. Áttegene-ay, bağana salmayın dep turıp edim-aw!

Amaniyaz: Endi qoya ber, báribir ornına keltire almasań. Másh salǵanıń jaqsı bolğan. Adamdı ash qılmaydı.

Awqat ishiwge kirisedi.

Aydın: (balasına awqat usınadı) Má, ishıp al.

Ájibay: Aytım ğoy, ishpeymen dep.

Aydın: Yaqshı. Onda termostan shay quyıp, nan menen ish. Nangá may jaǵıp bereyin.

Amaniyaz: Ol endi kishkene bala emes, on segizge qaradi. Boyına bir názer sal. Al, sen onı ele bala kóre bereseń. Men olay-bılay bolsam, mınaw baǵdıń iyesi Ájibay emes pe?

Aydın: Qoya ǵoy, shabazım qayaqtaǵı kewilsiz ǵáptı aytıp, júregimdi muzday suw qılaǵoymay. Awzıńızdan jaqsı sóz shıqsın, ilayım.

Amaniyaz: Eshbay dáw kózińe túspedi me?

Aydın: Qolına bel alıp, salma jaǵalap júrgenin kórgendey bolıp edim.

Amaniyaz: Onda beli jazılǵan kórinedi. – Kómek beremen, – degen wádesi bar edi.

Amaniyazdıń aytqan ǵápleri Aydıńǵa qanday tásir etti?

Aydın: Áy, sonnan kómekshi bolıp, sál dese, beldemesin uslap otıra ketedi. Jáne, qaslarıńa jaqınlap ketse, ol paqırdı basqılap, kúlkige alasız. Hayalı ayttı: – Bizıń Eshbaydı kombayn qurdas kóp basqılaydı, aytós, bizikiniń kewline kelip, bazda ókpelep otıradı dep.

Amaniyaz: Solay ma ele. He-e, Eshbay dáw. Basqını kórmey júrgen eken ol.

Aydın: Qoya qoyshı, aǵası. Beliniń mertigin tilińizge tiyek etip, izine túsip alǵandı.

Amaniyaz: Men ras ǵáptı aytaman, shabazım. Kimniń kewline kelse kele bersin. Eshbaydıń awırıw túwe bálesi joq. Judırıqtaydan birge oynap óstik ǵoy. Ázelden is qosjaqqas, jalqawıraq edi. Qazıwda men onıń shegin qosıp qazıp júrdim.

Ájibay: Aǵa, onı nege dáw desedi. Ózi **pájmúrde** adam bolsa?

pájmúrde – kishkene, kelte, pákene, kishi

Amaniyaz: Bala payıtında qoyǵan laqabımız ǵoy.

Ájibay: Bir saparı: – Dáw ata, – degen edim, ashıwlanıp: ońbaǵan bala ekenseń, ákeńe aytaman dep abay etti.

Amaniyaz: Durıs aytıptı. Bul sózdi Eshbay aytqanda qulaǵıńdı buraǵan bolar edim.

Ájibay: Nege?

Aydın: Nege bolar edi? Ol atań ǵoy. Laqabın sizlerdiń aytıwıńa bolmaydı.

Amaniyaz: Aytıwǵa bolmaydı, tamam. Túsindiń be? Shayıńdı ish. Házir iske kirisemiz.

– Aydıń, tranzistordı qoyıp jiber.

Muzıka taralıp turadı.

Svet óshıp janǵanda saxnada alısıraqtaǵı náller fonında Amaniyaz turadı.

Amaniyaz: Kúnniń ısıp ketiwi kewlimde táshwishlerdi artıq qılmaqta.

(quyashqa qaraydı)

– Usı qızdırwı qaytpasa náller – ásirese, alma menen almurt nálleri shólden quwrap qaladı. Endi japıraqlap, óse baslaǵan edi. Bıyıl jıl qurǵaq kelejaq. Taǵı hákimge barsam ba eken? Ol qanday járdem bere alar edi deyseń. Kanalda suw kem. Nasostıń trubası jetpeydi. Bir ilajın islew kerek. Biraq qanday? Kimnen kómek sorasa boladı, ózi? Diyqanǵa qıyın. Barlıq diyqansılıq suw tilep turıptı. Al, suw kem.

Qolına bel uslaǵan Eshbay keledi.

Amaniyaz: Kel, Eshbay.

Eshbay: Kiyatırmız harmasıńǵa. Qalay, otırǵızǵan nálleriń túwel usladı ma?

Amaniyaz: Qara, ánekey.

Eshbay: Japıraqlawǵa kirisipti, sadaǵań keteyin.

Amaniyaz: Bađ kógeriwdi, bađ jaratıwdı árman etip kiyatırǵanımdı bileseń ğoy.
 Eshbay: Bilgende qanday, kombayn jora.
 Amaniyaz: Ármanım orınlanbaytuǵın sađımǵa aylanajaq bolıp turıptı.
 Eshbay: O nege?
 Amaniyaz: Kúnniń janıwına qara!
 Eshbay: Qádimgidey ıssı ğoy.
 Amaniyaz: Bir saat burın, «Qızketken» di kórip qayttım. Suw kóterilmegen. Artıqbay nasostıń átirapında shır-pır bolıp júripti.
 Eshbay: Nege shır-pır boladı?
 Amaniyaz: Ekken juwerisi quwrap atır ğoy.
 Eshbay: Nasostı nege aydamaydı?
 Amaniyaz: Nasostıń trubası suwǵa jetpeydi.
 Eshbay: Bir ilajın qılıw kerek!
 Amaniyaz: Bir ilajın qılmasaq náller shólden quwraydı.
 Eshbay: Suw ákeliw... suw ákeliw... sheleklep tasıǵanda qáytedi?
 Amaniyaz: Sasqanda lábbay tabılmas, degeni ras eken. Mınaw aqlıń bizge qol kele me dep turıppan.
 Eshbay: Neshe shelek tasıwǵa tuwra keler eken?
 Amaniyaz: Qansha kerek bolsa sonsha. Kúni-túni tasıyman.
 Eshbay: Ózim kómeklesemen.
 Amaniyaz: Házir-aq úyden sheleklerdi ákelip, suw tasıwǵa kirisemiz.
 Eshbay: Báribir basım isleytuǵımına endi isengen shıǵarsań?
 Amaniyaz: Sózińde turasań ba?
 Eshbay: Qaysı sózde?

Eshbay Amaniyazǵa ne dep sóz berip edi?

Amaniyaz: Kómeklesemen degen!

Eshbay: Turǵanım bolsın!

Amaniyaz: Onda kirisemiz. Ákel qoldı.

Jaqtı óship janǵanda qollarına shelek kótergen Amaniyaz, Eshbay, Ájibay, Aydın ótedi.

Saxnada Eshbay irkilip qaladı.

Eshbay: Kanalǵa deyingi aralıq jetti júz qırq bir adım eken. Barıw menen keliwdi qossaq... ım-m-m, bir miń tort júz seksen eki qádem. Bir barıp keliw sál kem, bir yarım kilometr bolar eken-dá. Meyli, hár túp nálge bir shelek suwdan quyılǵanda... Oh-o-o, qansha boladı.

(eki shelekti teńnen kóteredi)

- Wah, belim...

(otira ketedi)

Oqıwshılar, bir yarım kilometr jerden tereklerdi suwǵarıw ushın sheleklep suw tasıw usınısına sizler qalay qaraysız?

Amaniyaz keledi.

Amaniyaz: Eshbay, ne bolıp qaldı?

Eshbay: Belim...

Eshbaydın házirgi jaǵdayın túsindirip beriń.

Amaniyaz: Hesh gáp... burın hesh náirse qılmay-aq belin awırar edi. Endi siltaw bar. Shelek kóterdim, belim awırdı, deyseń.

Eshbay: Náller ne boladı? Aqırı, olar suwsız quwrap qaladı ǵoy.

Amaniyaz: Sol tamanı bar eken-aw. Qırsıǵına belininiń mertigi taǵı shıqqanına qara.

(Balasın izine ertken jigit keledi)

Jigit: Assalawma áleykum, Amaniyaz aǵa.

Amaniyaz: Wáleykum, Qayıpbay inim.

Oqıwshılar Qayıpbay kelgennen keyin qanday waqıya júz beredi dep oylaysız?

Jigit: Mal arqanlawǵa kelip edim, biltir ózińiz bergen sawın qashar saranawǵa aylandı, raxmet aǵa. Qáne, Eshbay aǵa, shelekti beri ákel, ózim...

Amaniyaz: Raxmet Qayıpbay... Náller shóllep atır, qáne...

Saxnada Eshbaydın bir ózi.

Eshbay: (alıslarǵa tigilip turadı) Háy, mınaw kóringen qara bult shaması jawmay ótpeydi.

Jamǵırda qalsam, ústim malpaq-salpaq bolar. Qosqa jetip alıw kerek, hámellep.

Orninan aqırın túrgelip, aqsańlap júrip ketedi.

Shaqmaq shaǵılıp, kók gúrkireydi.

Jawınnıń shuwıldısı.

Saxnaǵa ústi-bası suw Ájibay juwırıp shıǵadı.

Ájibay: Aǵa! Jamǵır! Jamǵır jawdı!
Shelek kótergen Amaniyaz shıǵadı.

Amaniyaz: Jamǵır! Jamǵır emes, nur jawıp atır. Endi nállerimiz shólden aman qalatuǵın boldı.

Ájibay: Ura! Jamǵır! (oyınǵa túsedi)
PERDE

VI KARTINA

Saxna ashilganda alisiraqta miyweli bag koringip turadi. Sipadagi tranzistordan jagimli muzika taraladi.

Amaniyaz shigadi. Oyli pishinde bag taman tigiledi.

Amaniyaz: Bul bagdi kamalga keltirgenshe aradan bes jil kozdi aship-jumgansha suwday agip ote shigipti. Qudayga shukir, bugin bagdin miywesi pisip jetildi.

Eshbay keledi.

Eshbay: Bag kamalga kelipti! Qutli bolsin, kombayn!

Amaniyaz: Eshbay, kel. Bugin daslepki zuratti jynawga kirisemiz. Kimnen esittin?

Eshbay: Aydin Ajibaydi jiberipti goy.

Amaniyaz: Kelgenin jagsi boldi. Qansha mashaqatlar shekkenimdi bilese.

Eshbay: Bugin qiyinshilqlardi esleme. Aqiri, barligi izde qaldi goy.

Amaniyaz: Ol aytqanin tuwri. Otip ketti. Sheklep suw tasiganlarimiz. Senin belin... Jamgir. Endi ol adamlar ga nesibe uestiriwge kirisedi. Anaw joldan otken jolawshilar qayirilib, koleńkesinde otirip dem aladi. Pisken miywesinen tatadi. Hatte, erkin ushqan quslar, ormelegen qumirsqalar. Bag hamma-hammelerge biyminnet ırısqı uestiredi.

Eshbay: Tuwri aytasan.

Amaniyaz: Qane, shertektegi sipaga kel! Endi usı bugin asıqqanday jumıs joq. Aydin menen Ajibay aqlıqlardi ertip kelgenshe gurrińlesejik.

Ekewi kelip sipaga jaylasadi.

Diktor (radiodan): ...Siz koncert tınladinız. Endi sońgi xabarlardı esittiremiz.

- Pidakerlik miyneti, Ozbekstan Respublikasınıń ekonomikasınıń rawajlanıwına qosqan ayırıqsha ulesi ushin, Ozbekstan gárezsizliginiń 10 jıllıq bayramı múnasibeti menen xalıq xojalıǵı tarawlarınıń bir topar aldınǵıları Prezidentimiz pırmanı menen Ozbekstan Qaharmanı ataǵın alıwǵa miyasar boldı.

Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha: Amaniyaz Otiniyazov - «Saqawat» fermer xojalıǵı baslıǵı.

Ozbekstan Respublikası Prezidenti Islam Karimov.

Saqawatlı insannın miyneti qalay bahalandı?

Eshbay: Toqta, ne deydi?

Amaniyaz: Qaraqalpaqstannan bir fermer Qaharman bolıptı. Esittim. Kim dedi?

Eshbay: Amaniyaz Óteniyazov, – dedi. Fermer xojalıgınıń atı da sonday: «Saqawat».

Amaniyaz: Áy, yaǵ-áy. Bolıwı múmkin emes. Men bir qarapayım miynet adamı bolsam.

Eshbay: Radio alday ma sonda. Házir ǵana attan-anıq ayttı ǵoy. Amaniya-z, Óteniya-zov dep, seniń atıńdı ayttı. Qutlıqlayman.

Amaniyaz: Yaǵ-áy. Qızlar aljasıp aytqan shıǵar, ollager. Ondaylar bolıp turadı. Olar da adam, qáte qılǵan bolsa...

Eshbay: Men anıq esittim. Endi kombaynǵa: «Qaharman» degen sóz qosılatuǵın boldı. Men barıp Aydınıń shúyinshisin alayın.

(ornınan tura baslaydı)

Oqıwshılar, sizler Amaniyazday saqawatlı insanlar haqıyqıy ómirde bar ekenin bilesiz be?

TALQÍLAW.

1. Dramada Amaniyaz hákimge baǵ jaratıw ushın jer sorap barǵan edi, waqıyalardıń rawajlanıwında bul qanday áhmiyetke iye?

2. Dramalıq shıǵarmanı «Saqawat baǵı» degen atama menen ataydı. Siz bunı qanday sebepler menen túsindirip beresiz?

3. Amaniyaz balası Ájibayǵa saqawatlı islerdi islewge baǵdarlaǵan tárbiyalıq islerin túsindirip beriń.

4. Qaraqalpaq ádebiyatında usınday saqawatlı insanlar haqqında basqa qanday shıǵarmalardı bilesiz?

TOPARLARDA ISLEYMIZ

Toparlarǵa bóliniń. Bir topardan Amaniyazdıń atınan, bir topardan hákimniń atınan, bir topardan Bayımbettiń atınan, bir topardan Aydınıń atınan olardıń aytqanların tekstten tawıp oqıp beriń.

Dramadaǵı qaharmanlarǵa sıpatlama beriń.

Sıpatlama	Mazmunı
Amaniyaz Óteniyazov...	
Hákim ...	
Aydın..	
Eshbay...	
Ájibay...	

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĠLÍWMAT DRAMA HAQQÍNDÁ TÚSINIK

Bul temada:

- drama tuwralı túsinikke iye bolamız;
- dramaniń basqa janrlardan ózgesheligin bilemiz.

Drama áyyemgi grek tilindegi drao yamasa drage sózinen alınǵan. Demek, terminologiyalıq atamaniń ózi dramalıq shıǵarmanıń háreketlerdi kórsetiwge baǵdarlanǵanın bildiredi. Bunıń sebebi dramaniń sóz óneri sıpatında payda bolıwı teatr óneri menen baylanıslı, yaǵnıy saxnada obraz jasap, onı tamashagóylerge kórsetiw menen baylanıslı. Olay bolsa dramalıq shıǵarmalardıń paydalanıwshısı teatr bolıp tabıladı. Sonlıqtan dramalıq shıǵarmalardıń janrlıq qásiyetleri teatr (saxna) óneriniń ózgeshelikleri menen belgilenedi.

drage-sózlik mánisi boyınsha
«háreket etiw» degen
mánisti ańlatadı.

francuz tilindegi piese -
pútin, tutas degen sózden
alınǵan.

Dramalıq shıǵarmalardı, kóbinese, pyesa dep te júritedi. Solay etip, pyesa yamasa dramalıq shıǵarma saxna jaǵdaylarına mólsherlenedi, anıǵıraq aytsaq, pyesani saxnada oynaw, kórsetiw shártleri dramaturg tárepinen esapqa alınıwı tiyis. Egerde jazıwshı teatr tábiyatın bilmese, saxna sharayatlarınan xabarsız bolsa, ol itibarlı dramalıq shıǵarma jaza almaydı hám dramaturg bola almaydı. Demek, dramaturg pyesani saxna ushın, onı saxnada kórsetiw ushın jazadı, olay bolsa saxnadaǵı kórsetiwdiń waqıt muǵdarın esapqa alıwı tiyis. Eń úlken degen dramalıq shıǵarmalar eki yarım yaki úsh saat dawamında kórsetiledi. Dramaturg usı mólsherden kelip shıǵıp, pyesaniń kólemin shekleydi. Shıǵarmanı saxnalıq waqıtqa mólsherlep jazıw dramaturgiyanıń basqa ádebiy túrlerden baslı ózgeshelikleriniń biri bolıp tabıladı.

Drama sóziniń ózi háreket, qıymıl degendi ańlatadı dep joqarıda aytqan edik. Olay bolsa dramaturg óz shıǵarmasında ápiwayı súwretlewlerden qashıp personajlardı qıymıl-qozǵalı, is-háreket jaǵdaylarında kórsetiwı kerek, basqasha aytqanda drama personajlardıń obrazları olardıń qıymıl-háreketleri menen ashıladı. Dramalıq obrazlar tamashagóydiń pyesani saxnada kórip qabıllawı ushın jaratıladı.

Dramalıq obraz jaratıw ushın personajlardıń tek qıymıl-háreketlerine say sóyletiw kerek boladı. Sonlıqtan dramalıq shıǵarmalarda personajlardıń dialogları (júzbe-júz sóylesiwleri, sáwbetleri) hám monologları áhmiyetli orın tutadı.

Dialoglar arqalı personajlardıń is-háreketleriniń mánisi ashıladı. Dramalıq shıǵarmalarda dialoglar jaǵdaylardı shiyelenistiriwge, yaǵnıy dramatik halatlardı kúsheytiwge járdem beretuǵın tiykarǵı qurallardan bolıp esaplanadı. Drama monologlardıń óz xızmeti bar. Monolog járdeminde personajdıń ishki dúnyası, ruwxıy halatı, toǵanısları beriledi, nátiyjede monolog xarakterlerdiń hár tárepleme ashılıwına járdem beredi. Epikalıq shıǵarmadaǵı monologlar oqıwǵa mólsherlengen bolsa, dramalıq shıǵarmadaǵı monologlar aktyordıń dawıslap aytıwına shaqlanadı. Dramalıq

shıǵarmalarda monologlar saxnada kórsetiw múmkin bolmaǵan ruwxıy halatlardı sáwlelendiredi.

Dramanıń jáne bir ózgesheligi sonda, pyesanıń jazılıwı, hátteki, onıń baspada járiyalanıwı ele istiń yarımı bolıp esaplanadı. Pyesadaǵı kórkem til menen jaratılǵan obrazlar endigi dárejesine kóteriledi.

Demek, dramalıq shıǵarmalardıń ekinshi ómiri, basqasha aytqanda haqıyqıy ómiri saxnada dawam etedi.

Dramanı kitap etip tarqatıw antik dáwirlerde hám orta ásirlik dáwirlerde úrdis bolmaǵan. Ol teatr ushin arnawlı jazılıp, tekstler artistlerdiń yadlap alıwı ushin ádebiy nusqa bolıp xızmet etken hám teatr arxivinde nusqa bolıp saqlanatuǵın bolǵan. Tek baspa sózdiń rawajlanǵan dáwirinde ǵana dramalıq shıǵarmalardı kópshilikke usınıw ushin baspa sóz betlerinde járiyalaytuǵın bolǵan. Hátteki, házirgi zamannıń ózinde de kóp ǵana dramalıq shıǵarmalar baspada járiyalanbastan birden teatr saxnasına túsedı. Bunıń ózi dramalıq shıǵarma menen teatrdiń ázeliy shıǵısı boyınsha bir óner bolǵanınan dárek beredi

Dramalıq obrazlar teatr saxnasında artistlerdiń rollerde oynawı arqalı tikkeley kóz benen kórip qabıllawǵa mólsherlenedi. Dramalıq shıǵarmalardıń basqa ádebiy túrlerden baslı ayırmashılıǵı da usında dep biliw kerek.

Ne sebepten dramanı kitap etip tarqatıw antik dáwirlerde hám orta ásirlik dáwirlerde úrdis bolmaǵan dep oylaysız?

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısıń.

SAYLAWBAY JUMAĞULOV

(1951)

Saylawbay Jumağulov 1951-jılı 27-yanvarda Taxtakópir rayonında tuwılğan. Onıń kóp ǵana yumorlıq povestleri, gúrrińleri jáne saxnalastırılğan komediyaları oqıwshılarga jaqsı tanıs. Avtor aynalamızda júz berip atırǵan kemshiliklerdi yumorlıq kúlki arqalı kórsetip bere alǵan. Jazıwshınıń «Meniń hayalım jazıwshı», «Bilettiń jartısı kimde?», «Tufliydiń náli», «Sırım da usı, shınım da...» hám t.b. birneshe yumorlıq toplamlardıń avtorı.

Gúrrińdi oqıwǵa tayarlanıń.
«QARÍZ» YUMORLIQ GÚRRIŃI

Bul temada:

– jámiyettegi ayırım adamlardıń kózqarasın, olar arasındaqı múnásibetlerdi yumorlıq usıl arqalı talqılaymız.

*Birewden qarız soraw qanday ádet dep esaplaysız?
Bul ádettiń unamsız tárepleri haqqında nelerdi bilesiz?*

Sátilla azan menen oń jaқтаǵı qońsısınıń kók dárwazasın qaqtı. Ishten bir kúshiktiń úrgeni, keyin ala jótelgen birewdiń «kimseń?», – degen qarlıqqan dawısı esitildi.

- Kewlimjay, xabarlasıp ket. Bir jumıs bolıp tur!
- Sátillaşań ba?

Dárwazanıń kishkene esigi ashıldı.

- Haw, amanlıq pa? Azan menen ol ne jumıs?

– Al qońsı bir jumıs penen kelip turman. Quda qálese pitkeretuǵın shıǵarsań. Úyde bir tiyin aqsha bolmay tur. Ballarǵa bir kiyim almaqshı edim, 100 manat qarız berip tur. Bir hápteden keyin ákelip beremen!

Oqıwshılar, qalay oylaysız? Kewlimjay Sátillaǵa qarız bere me?

Kewlimjay basın shayqawı menen dárwazasına jabısqan bir túyir ılaydı tazalap atırıp sóyledi.

– Way-way, qońsı. Al, úyde bir tiyin bolsa buyırmasın. Keshe shembi kúni eki shaqırıqqa bardıq. Mına Esemurat qızıldıń úyinen sorap kórseń-oo!

Aradan kóp waqıt ótpey Esemurattıń aynası qağıldı. Ishten máykisheń onıń ózi kórinip, esnewi menen fortochkasın ashtı.

Esemurat Kewlimjayǵa ne dep juwap beredi dep oylaysız?

– Haw qońsı, azan menen júrseń ǵoy. Bizler endi ǵana turıp atırmız. Jaysha ma edi?

– Al, qońsı, saǵan isenip kiyatırman. 100 manat aqsha qarız berip tur. Bir hápteden keyin jetkeremen!

– Pay, Satilla aǵa. Usı uwday qımbatshılıq kúnleri úyde aqsha tuqımı tura ma? Bazarǵa bir kirip shıqsań, alpıs-jetpis somıń joq dep qoya ber. Sen bılay et. Idiris xabarshınıń úyinen sorap kó..rr!

Bunıń baxtına, Idiristiń ózi úyiniń aldı shańǵıtpawı ushın jińishke shlangadan suw sebelep tur eken. Ekewi uzaq sálemlesti.

– Sáke, azan menen kelip qalıpsań?

– Awa. Al, qońsı, 100 manat aqsha kerek bolıp qaldı. Bir-eki qońsı-qobadan sorap shıqtım, endi tek sen qalıp tursań!

– Qansha?

– 100 manat.

Qansha qarız kerek dep soraǵan Idiris Sátillaǵa soraǵan pulın bere me?

– Sake, tap sol aqsha úyde joq. Eki kúnlikte biraz aqsha bar edi. Mına, úydegi hayal akciya degen báleni oynap, bári soǵan ketti.

Sátilla bunnan keyin de erinbedi. Taǵı eki qońsısınıń úyine kirip shıǵıp olardan qarız aqsha sorap shıqtı. Biraq olar da negedur bergisi kelmedi. Aqırı, óz úyine qaytıp keldi.

Úyinde Sátillanı qanday waqıya kútip turǵan edi?

– Ne qıldıń, taptıń ba? – dedi onıń hayalı asxana betten baqırıp.
– Tabılmadı. Tap barlıq qońsı-qobalarǵa kirip shıqtım, heshqaysısı qarız bermedi.
Endi ne qılamız?

– Qudayım endi ne qılamızdan saqlasın! – Hayalı tońqıldanıp sóyledi. – Bermese, olar teris bersin. Bul kúnleri qońsı-qobalarda adamgershilik, bir-birewge járdem qolın sozıw degen qaldı. Bir jaqqa kóship ketip baratırǵan joqpız, qońsısı ushın 100 manat berip turǵanda ne qıladı eken. Bilemen, sol qarız sorap shıqqan úylerińniń bárinde de mol-molaqay aqsha bar. Ğarrı, usı balalarımızdan ayamayıq. Úydegi puldan-aq ala qoyǵanda bolmay ma?

Oqıwshılar, Sátillanıń hayalıńıń sózlerinen neni túsindińiz?

– Way-boy, hayal. Jańa jıynalıp 9 mıń bolıp tur edi. Alsaq ala qoyayıq, pay bası buzılıp ketetuǵın boldı-aw!

*Úyinde aqshası bola turıp balaların ortaǵa salıp qarız soraǵan Sátillanıń isin durıs dep esaplaysız ba?
Ol isti maqullaǵan hayalıńıń islerine qalay qaraysız?*

TALQÍLAW.

1. Gúrriń ne ushın Sátillanıń qońsısınan qarız sorap barǵan jerinen baslanadı? Shıǵarma waqıyaları rawajlanıwında hám gúrrińniń ulıwmalıq ideyasın ashıwda qarız sorap barıwı qanday áhmiyetke iye?
2. Sizińshe, Sátilla barlıq qońsılarınan qarız sorap durıs isledi me?
3. Puldı únemlewdiń jaqsı hám jaman táreplerin qalay túsindirgen bolar edińiz?

Pikirlerińizdi gúrrińdegi obrazlar mısasında dálillewge háreket etiń.

TEORIYALÍQ BILIMLERIMIZDI BEKKEMLEYMIZ.

«Ballarǵa bir kiyim almaqshı edim, 100 manat qarız berip tur. Bir hápteden keyin ákelip beremen!» Ne maqsette Sátilla qarız soraǵanda balalarına kerek ekenligin aytadı?

Shıǵarmada jáne qanday uqsashıqlar ushırasadı? Tómenдеgi kesteni toltırıń.

Uqsatıwǵa mısál

Uqsatıw quralı

Nege xızmet etip atır?

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAĠLIWMAT YUMOR HÁM SATIRA HAQQÍNDÁ TÚSINIK

*Yumor – inglisshe humor –
dálkek, kúlki mánisinde*

Satiralıq shıǵarmalarda kúlkili yamasa ashınarlı jaǵdaylar, hádiyseler, is-háreketler sáwleleniwi múmkin. Satiralıq obraz mazmun menen formanıń, turmıs penen idealdıń sáykes bolmaǵan jaǵdayların ashıq-aydın kórsetip beredi. Satira, kóbinese, ǵázepli, ótkir, ashshı til menen jazıladı. Mısalı, Kúnxojanıń «Túye ekenseń», «Sók sanar», «Umıtpaspan» qosıqları sonıń menen birge Berdaqtıń «Kálan usta», «Teris qaytqan» qosıqları ashshı satira menen jazılǵan.

Yumor satiradan ajıralıp turadı. Yumorlıq shıǵarmada úlken jámiyetlik mazmunǵa iye emes jeńil-jelpi kemshilikler, kúlkili jaǵdaylar, ersi qılıqlar kúlkili etip súwretlenedi. Yumor – turmısta geypara qolaysız hám ersi momentlerdi kúlki arqalı súwretlew usılı. Kóbinshe, ádebiy shıǵarmalarda satira hám yumor bir-biri menen aralasıp júredi. Biraq yumor jeńil kúlkige qurılǵan, ol satira sıyaqlı onsha nishterlemeydi, biraq ekewi de turmıstaǵı qolaysız nárselerdi sınap-minewge qaratıladı. Belinskiydiń aytqanıday «Yumor kózden jas aǵızǵansha kúldiretuǵın shıǵarmalardıń qatarına kiredi».

Filvordta berilgen sózlerdi anıqlań.

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.

MÁTEN SEYTNIYAZOV

(1934-2007)

Belgili shayırlardıń biri Máten Seytniyazov 1934-jılı Qanlıkól rayonınıń aymaǵında tuwılǵan. Ol Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutın tamamlap, Jazıwshılar awqamında (1955-1956), «Ámiwdárya» jurnalında (1956-1959), Qaraqalpaq mámleketlik baspasında (1959-1960), jáne «Ámiwdárya» jurnalında poeziya bólimin basqarsa, usı jurnaldıń bas redaktori (1962-1965) bolıp ta isleydi. Sońınan Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker (1965-1971), Qaraqalpaqstan televideniesi hám radioesittiriw komitetinde redaktor, bas redaktor (1974-1980), sońǵı jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktorınıń orınbasarı bolıp isleydi.

M.Seytniyazov 1952-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. Shayırdıń «Kárim matros» (1955), «Jumbaqlar» (1957), «Nápsiqaw pıshıq» (1959), «Tolqıtqan oylar» (1961), «Qızgınım meniń» (1966), «Bárhama joldaman» (1971), «Aytılar sóz» (1975), «El qádiri» (1978), «Kewil tillası» (1981), «Bir gápim bar» (1987) poeziyalıq toplamları menen Hindstan, Italiya, Germaniya, Baltik teńizi boyı elleri, Pakistan, Afrika mámleketlerine barǵan saparlarına arnalǵan «Jeti jurta sayaxat» (1991) atamasındaǵı publicistikalıq dúrkinleri kitap bolıp basıldı.

Shayırdıń kópshilik lirikalıq qosıqları ishki oy-sezimleriniń tınımsız háreket etip, sırtqa shıǵarmasa bolmaytuǵın jaǵdayında dóretiledi. Ol óziniń aytayın degen oy-pikirlerin jasırmastan ashıq aydın aytıwǵa ádetlengen.

Xalıqtıń taǵdiri shayırdıń taǵdiri menen sabaqlas. Buni biz, Máten Seytniyazovtıń el-xalıq, ana-Watan, tuwılǵan jer temalarına arnap jazǵan azamatlıq lirikaları menen liro-epikalıq poemalarınıń mazmunınan tereń ańlap jetemiz. Shayırdıń «Ámiw, Aral meniń ómirimde» liro-publicistikalıq poeması 1983-jılı jazıldı.

Bunnan basqa da shayırdıń hár qıylı temalarǵa arnap jazılǵan «Jigirma eki», «Bes jap qayǵısı», «Jol siltew», «Tús», «Eki qız», «Watan gedayı», «Tolqıtqan oylar» dep atalǵan poemaları bar.

Bul temada:

- shayır M.Seytniyazov poeziyası menen tanısamız;
- shayır poeziyasında kórkem súwretlew quralları arqalı bilimlerimizdi bekkemleymiz.

Qosiqti oqiwǵa tayarlanıń. MEN BIR JOLAWSHIMAN

Men bir jolawshıman, hár kún azanda,
Úyımnen shıǵıwdan jolǵa túsemen,
Jol zawıq baǵıshlar bárha adamǵa,
Men joldı súyemen, joldı kúseymen.

Haq jolawshı bolǵan tek dur men emes,
Hárkim óz ómirine ózi jolawshı.
Joli tawsılǵanın heshkim qálemes,
Hárkim óz ómirinde baxtın sınaushı.

Joli tawsılǵanın heshkim qálemes, Hárkim óz ómirinde baxtın sınaushı, – degen qatarlarda neni túsindińiz?

Hárkim mezigilinde qonıp, túslenip,
Hárkim jolǵa shıǵar jaqın-jıraqqa,
Adassa eger de ernin tislenip,
Hámme siltew alıp barar bir jaqqa.

Kimler atlı barar, kimler qayıqlı,
Kimler samolyotta, kimler mashında,
Kimler jayaw barar, etpe ayıplı,
Hárkim jolın júrer ózi qashan da.

Awa, jolawshıman hár kún azanda,
Úyımnen shıǵaman, jolǵa túsemen,
Jol zawıq baǵıshlar bárha adamǵa,
Men joldı súyemen, joldı kúseymen.

«Men bir jolawshıman» qosıǵında qanday pikirlerdi keltirgen?

HAQÍYQATLÍQ QAYDA BOLSA

Haqıyqatlıq qayda bolsa,
Meni bar de sol jerde.
Qayda jalǵan payda bolsa,
Meni joq de ol jerde.

Kim birewdi qapa qılsa,
Meni japa shekti de.
Durıslıqqa shubha qılsa,
Meni jasin tókti de.

Shayır bul qosıǵı arqalı ózin qaysı jerde barman hám qaysı jerde joqpan dep esaplaydı?

Kim birewdiń haqın jese,
Meni onda jandı de.
Kim birewden zaqım jese,
Meni sırqatlandı de.

Ótirik ósek, jala ense,
Maǵan bir is boldı de.
Eger aqtı qara dese,
Meni tilden qaldı de.

Buniń bárin burıs dese,
Tóbemnen zil bastı de.
Meni eger durıs dese,
Onda kewlim tastı de.

«Haqıyqatlıq qayda bolsa» qosıǵında shayır ómirden alǵan túsiniklerin oqıwshılar menen qalay bólisedi?

ÁMIW MENEN SÍRLASÍW

Ómirimniń hárbir kúndiz keshinde,
Bayaǵısha barsań bárha esimde,
Sırlasıwǵa az kelgenim bolmasa,
Bir adamday júrmen jurttiń ishinde.

Awa, geyde aylana almay kúyemen,
Biraq bastı bayaǵısha iyemen.
Maǵan qurttay jel sóz ergen bolmasa,
Ele seni janım menen súyemen.

Biraz jurtti gezgen bolsam azıraq,
Oyım meniń ketken shıǵar qozılap.
Biraq bunda ózge mánis bar bolsa,
Bir iyrimiń jutsın meni házir-aq.

Barlıgın da janım sezer, bilemen,
Bilip turıp tağı ózim kúlemen.
Mende eger júrim degen bar bolsa,
Aqır sonıń bárin sağan beremen.

O, Ámiwim, bola berer gáp degen,
Ústińdegi kópir gápsiz pitpegen.
Óz isiniń mazmunına isengen.
Heshbir adam gápke erip ketpegen.

Gúllentiwge mınanday keń dalanı,
Alğa taslap ağa bersek bolganı.
Barlıgın da ağıs basıp ketpey me?
Suwsıladağan biymáni gáp qalganı.

Eleberin talay sınaп kórerseń,
Sózlerime qulağıńdı túrerseń,
Qay perzentiń qalay xizmet etip júr,
Asıqpasań eleberin bilerseń.

Tolqıp aqqan ağısıńdı kóriwden,
Ishpey turıp háwirińe qanaman.
Sonıń ushın dártim bolsa kewilde,
Ámiw, sağan sırlasıwğa baraman.

Taqır jerden iyne menen túrtinip,
Quyı qazsam, seniń ushın qazaman.
Jazganımda ketsedağı kemshilik,
Qosıq jazsam, seniń ushın jazaman.

Gúresem, gúres degen dás degen,
Seniń ushın jıgılam, jıgılsam.
Qapa bolsam, ózińdeyin dos penen,
Seniń ushın shağınaman shağınsam.

Elge berip boyımdağı barımdı,
Esten tansam, seniń ushın tanaman.
Qorğayman dep ağıp turğan arıńdı,
Janar bolsam, seniń ushın janaman.

Meyli, kúnim ótpesin hesh arqayın,
Jábir kórsem, seniń ushın kóremen.
Ólsemdağı bir kúnleri qartayıp,
Sebebi, men seniń ushın ólemen.

O, Ámiwim, seni kem-kem,
Jaqsı kórip baratırman.
Mehribanlı dárya ekenseń,
Ilahiyda jaratılǵan.

Baxtımdı men sennen taptım,
Sennen toyıp, sennen qandım.
Kim shóllese, soǵan aqtıń,
Jatırqamay heshbir jandı.

...Bir adasqan baratırsa,
Mennen ol jol sorar bolsa,
Baǵıtınan irker edim,
Saǵan qaray silter edim.

Kórsem eger jılaǵandı,
Kózden jasın bulaǵandı,
Qarar edim oǵan qalay?
Silter edim saǵan qaray.

Kórsem eger bir soqırdı,
Ayap ketip ol paqırdı,
Saǵan qaray jeter edim,
Seni tawap eter edi...

Silter edim shóllegendi,
Ómir boyı kúlmegendi.
Tuwıp ósken mákanınan,
Hesh ráhát kórmegendi.

O, Ámiwim, seniń mına,
Suwıń janǵa jaǵar edi.
Maǵan qusap barlıǵı da,
Sennen baxtın tabar edi.

«Ámiw menen sırlasıw» qosıǵında shayır Ámiw menen qalay sırlasadı?

TALQÍLAYMÍZ

1. Ámiwdárya haqqında jazılǵan basqa shayırlardıń qanday qosıqların bilesiz?

Shayır dóretiwshiligi menen tanısıń.
TÓLEPBERGEN MÁTMURATOV

(1939-1984)

Tólepbergen Mátmuratov ádebiyatımızda óz talantı menen tanılğan lirik shayırlarımızdıń biri. Ol 1939-jılı 1-sentyabrde Qaraqózek rayonınıń Qarakól awılında tuwıldı. 1963-jılı Tashkent mámleketlik universitetin pitkerip «Erkin Qaraqalpaqstan» hám «Qaraqalpaqstan jasları» gazetalarında, televidenie hám radio esittiriw komitetinde isledi. 1969-jıldan baslap «Ámiwdárya» jurnalında poeziya bóliminiń baslıǵı, juwaplı xatker, bas redaktordıń orınbasarı lawazımların atqardı.

T.Mátmuratov 1969-jılı Jazıwshılar awqamınıń aǵzası boldı. Ol ádebiyatımızǵa XX ásiridiń 60-jılları kirip keldi hám usı jıllardan baslap baspa sózde shıǵarmaları shıǵa basladı.

Shayırdıń «Aq terek pe, kók terek» (1964), «Lirika» (1966), «Gózzallıq oyandı» (1970), «Aysánem» (1973), «Ashılısıw» (1977), «Arzıw shámeni» (1981), «Jaqsılıq sarayı» (1986), «Juldızlar janar» (1989) sıyaqlı birneshe poeziyalıq kitapları basılıp shıqtı. Shayırdıń rus tilinde eki toplamı (1984, 1988) jarıq kórdi.

T.Mátmuratov Qaraqalpaqstan Jaslar awqamı sıylıǵınıń laureatı (1977), Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı (1986) boldı. Óǵan «Ózbekstanǵa miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri» ataǵı da berildi.

Qosıqtı oqıwǵa tayarlanıń.
ADAMGERSHIKKE ABAYLÍ BOLÍN

Bul temada:

- shayır poeziyası menen tanısamız;
- qosıq qatarlarında berilgen kórkem súwretlew quralları arqalı bilimle-
rimizdi bekkemleybiz.

Ne sebepten shayır qosıǵına usılay atama bergen? Adamgershilik haqqında aytıp beriń.

Adamgershiliktiń nesin aytasań! –
Kewil sandıǵında naǵıs, zer bolar.

Kisi kewilin qaldırıwǵa qorqasań,
Zeyinge tiygenler keyin qor bolar.

Adamgershiligim – arım, namısım,
Deyip túsingenniń oyı artıqmash,
Jaqn ete biler bárha alısıń,
Ómir teńızinde shúmip mantıqpas.

Adamgershilikke abaylı bolıń,
Óziń, suyıq bolsań, taǵar jaman at.
Onda, alıw qıyın izzetli orın,
Meyli tas qoparıp, tawdı dumalat.

Sham menen tabılar túsken bir tal shash,
Jıńshke bolsa da meyli, qanshama,
Adamgershilikti joytsań, – tabılmas,
Eger eki kóziń quyash bolsa da.

Adamgershilikti joytsań, — tabılmas, Eger eki kóziń quyash bolsa da, – degen qatarların túsindirip beriń.

JAQSÍLÍQTÍN BELGISI

Jaqsılıqtıń belgisi:
Sózler aytsań sındırmas,
Bir sózińdi eki etip,
Eki sózdi bir qılmas,
Júzińdi tómen qaratıp,
Kóp ishinde qıyırmas.
Jaqsıǵa zálel bolar dep,
Jamanǵa mazaq qıldırmas.
Kún túnerip, kún aynır,
Jaqsılar hárgiz aynımas,
Dostınıń, jaman kúńinde,
Dostına bolar qayǵılas.
Túri túsın qızartıp,
Ashshı sóz benen túyremes,
Qızıl tilin uzartıp,
Jaman jerden súyremes,

Jamangá aytqan sózlerim,
Qádirsiz jerde qalar dep,
Gez kelgen jerde sóylemes.

JAMANLIQTÍN BELGISI

Jamanlıqtıń belgisi,
Jaqsı sózdi jaqtırmas,
Aqtı qara qılar da,
Qaranı biraq aq qılmas.
Sırlasım dep sóz aytsañ,
Awzında sirá gáp turmas.
Kúnlerdiń kúni bolğanda:
Shıqpas jerden jır tawıp,
Doslarına min tağıp,
Ózine shań juqtırmas.
Jalańash etke may jağıp,
Sıptırılıp tuttırmas.
Retli jerde uyalmas,
Retli jerde kúle almas,
Kóp ishinde keńkildep,
Kúlkiden awzın jıya almas.
Jaqsı sózge erimes,
Jaqsı menen jamanniń,
Parqın pámllep bile almas,
Hárkimge bir alańlap,
Qızıl tili jalańlap,
Juwhalıq etpey júre almas,
Jurt oğan inanbağan soń,
Ol da jurtqa inanbas.
Sonlıqtan jaqsı sınalar,
Jamanlar hárgiz sınalmas.

TALQÍLAW.

1. Qosıqta berilgen jaqsılıqtıń belgilerin aytıń hám mánisin túsindirıń.
2. Jaqsılıq benen jamanlıq arasındağı gúres haqqında ózińizdiń pikirıńizdi aytıń.

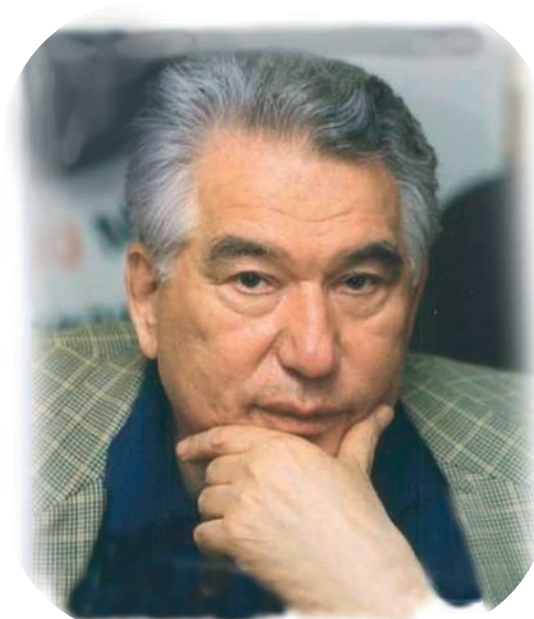

Qosıqta jaqsılıq hám jamanlıq boyınsha aytilğan pikirlerdi túsindirip beriń.

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısıń.

SHÍNGÍS AYTMAOV

(1928 – 2008)

Shıngıs Aytmatov 1928-jılı 12-dekabrde Qırğızstan Respublikasında tuwıldı. Ákesi Tórequl Qırğızstannıń belgili mámleketlik hám jámiyetlik ğayratkerlerinen boladı.

Sh. Aytmatov jaslıǵında mektepte oqıp júrip awılda xatker, salıq jıynawshı, brigada esapshısı bolıp isleydi.

1948-jılı Jambıl veterinariya texnikumın, 1953-jılı Qırğızstan awıl xojalıq institutın tamamladı.

1956 – 1958-jılları Moskvadaǵı M.Gorkiy atındaǵı jáhán ádebiyatı institutında bilim aladı. Sh.Aytmatov texnikum hám institutta oqıp júrip prozalıq shıǵarmalar jazıw menen shuǵıllanadı. Jazıwshı 1950-jılları turmıshlıq waqıyalardıń mashqalalarına baylanıslı kóplegen maqalalar, gúrrińler hám ocherkler jazdı. Ásirese, «Betpe-bet», «Jamiyla» povestleri menen dúnyaǵa tanıldı.

Sh. Aytmatovtıń qálemimen «Ana jer, ana», «Razı bol, Gúlsarı», «Aq keme», «Ásirge tatırılıq kún», «Shıngıs xannıń aq bultı», «Jan aǵashı», «Tawlar qulaǵanda» sıyaqlı povest hám romanlar dóretildi.

POVESTTI OQÍWǵA TAYARLANÍŃ.

Ne sebep jazıwshı shıǵarmasın «Aq keme» dep ataǵan?

AQ KEME (Povestten úzindi)

Onıń eki qıylı ertegi bar edi. Birewi óziniki, bul ertekti ózinen basqa heshkim bilmeydi. Ekinshisin oǵan atası aytıp bergen edi. Shinında, bul erteklerden nárse de qalmadı. Gáptiń baǵdarı, mine, usılar tuwralı boladı.

Sol jılı ol jetisin toltırıp, segizge qaraǵan edi. Dáslep oǵan arnap portfel satıp alındı. Qara dermantinnen tigilgen bul portfeldiń ashılıp jabılǵanda shirt etetuǵın jiltırawıq

temirden islengen qulpi bar edi. Ogan qosimsha mayda zatlar salatuġın qaltası da bar. Bir sóz benen sipatlanganda, qádingi mektepke alıp baratuġın oqıwshınıń portfeli. Hámme náirse, áne, usınnan baslanadı.

Atası bul portfeldi kóshpeli avtolavkadan satıp alğan edi. Tawdaġı sharwalar ushın kerekli tawarlardı alıp júretuġın **avtolavka**, San-Tash ańgarında otırğan bajbannıń úylerine hárdayım qayırılıp ótetuġın edi. Tap usı jerdegi úylerden baslap, ańgardıń baġdarı menen tawǵa qaray sozılıp ketetuġın qorıq toǵay baslanadı. Ol jerde tek bolǵanı úsh xojalıq bar edi. Sonda da avtolavka anda-sanda bul úylerdiń tusında irkilip ótedi. Úsh úydiń

arasındaġı jalǵız

avtolavka – kóshpeli dúkán

bala bolǵan bul avtolavkanıń kiyatırǵanın hárdayım eń dáslep kóredi de:

– Kiyatır! – dep baqıradı ol úylerdiń aynasınıń aldına haplıǵıp juwırıp kelip. Dúkán mashına kiyatır.

Íssıq kóldiń erneginen baslanatuġın bul arba jol taslardıń arasındaġı qazǵanaq ańgardı boylap, dáryanı jaǵalap keletuġın edi. Bunday joldan júriw áneyi mashaqat emes. Qarawıl tawǵa jetkennen keyin, jol janbawırdaġı tar ótkellerdiń ultanı menen joqarı kóterilip, onnan soń kóp waqıtqa deyin aylanbalı, shóp shıqpaǵan jalańash túserlik penen bajbannıń úylerine kelip tireledi. Qarawıl tawlı úylerge júdá jaqın bolǵanlıqtan, kishkene bala jaz shıǵıwdan-aq hár kúni taw betke shapqılap ketip, dúrmiyin arqalı kólge qarap otıratuġın edi. Joldıń jaǵasındaġı onıń otırǵan jerinen hámme náirse, meyli atlı, meyli piyada, meyli mashına bolsın, bári de alaqańında turǵanday bolıp kórinedi.

Bir saparı jazdıń issı kúniniń birinde bala ózine arnalǵan tas qorshawdıń ishinde shomılıp atırǵanda, janbawırdaġı jol menen shańǵıtıp kiyatırǵan mashınanı tap usı jerde turıp onıń kózi shalıp qaldı. Ogan bul qorshawdı dáryanıń jaypawıtlaw jerindegi erneginen ġana, atası tastan órip dúzetip bergeni edi. Kim biledi deysiz, usı tastan órilgen qorshaw bolmaǵanda, bálki, bul bala álleqashan suwǵa ketip ólgen bolar edi.

Hátte, kempir apasınıń aytıwına qaraǵanda dáryanıń pátli aǵısı onıń súyegin álleqashan Íssıq kólge ıǵızıp ketip, ol jerde bunıń denesiniń balıqlar menen basqa da báleqadalarǵa jemtik bolatuġın reti bar eken. Eger sonday bolıp qalǵan jaǵdayda, bul balanıń súyegin izlep, suwǵa túsip, heshkimniń janı ashıp qayǵırmas ta edi, sebebi, onıń heshkimge

keregi joq. Házirshe onday hádiyse de bolǵan joq. Biraq bolıp qalǵan jaǵdayda múmkin mına kempirdiń onı qutqarıw ushın, shınında da, bası aylanbas edi. Óytkeni, bul kempir balanıń janashırı emes ǵoy, aqırı. Kempir bolsa bunı shetletip, ógeydiń atı ógey dá, qalay kóz-qulaq bolıp júrsen de báribir ógeyligine tarta beredi. Óytkeni, ol ógey.. Al, eger onıń ógey bolǵısı kelmese ne qılasań? Ne sebepten onıń kelgindi-ógey bolıwı kerek eken? Múmkin, bala emes, al kempirdiń ózi kelgindi shıǵar? Meyli, bul jónindegi gápti keyninen aytarmız.

*Múmkin, bala emes, al kempirdiń ózi kelgindi shıǵar?
Bul qatarlar arqalı avtor ne aytpaqshı?*

Atasınıń oǵan shomılıw ushın islep bergen tas qorshawı tuwralı da sońınan gáp etemiz. Sol saparı ol tawdan túsip, izinde uzın-shubay shań qaldırıp kiyatırǵan avtolavkanı kórgen edi. Sonlıqtan, ol ózine portfel satıp alınatuǵının anıq bilgendeı bolıp quwanıp ketti. Ol suwdan dárhal atılıp shıqtı da, ishtanınıń beldemesin jip-jıńshke beline shala-pula ildirip aldı da, dáryanıń suwınıń suwıqlıǵınıń saldarınan kógerip turǵanına qaramastan, ústi-basınıń suwı sorǵalap, soqpaq penen úyler tárepke juwırıp ketti. Sebebi, onıń avtolavkanıń kiyatırǵanın hámmeden burın xabarlaǵısı kelgen edi.

Bala aldınan shıqqan gez kelgen putalardıń üstinen sekirip shıbınday ushıp otırdı. Ústinen asırılıp sekire almaytuǵın taslardan aylanıp ótti. Ol ózi jaqsı kóretuǵın biyik shóplerdiń de, taslardıń da ózi ushın ápiwayı nárseler emes ekenin bilse de, olardıń janında bir sekund irkilip turmadı. Olardıń da narazı bolıp, ayaǵına oraw bolıwı múmkin edi. Sonlıqtan bala pát penen juwırıp kiyatırıp, «Shóǵip atırǵan túye» niń tusına kelgende: – (Ol túyeniń órkeshine usap, bir jaǵı jerge kirip ketken tarǵıl granit tastı usılay ataytuǵın edi) «Dúkán-mashina kiyatır. Men sońınan aylanıp kelemen», – dedi ishinen oǵan bir qarap. Bul saparı onıń burınǵıday bolıp túye órkeshin sıypalap, marapat berip turatuǵın waqtı joq edi. Jartısı qara, jartısı aq «Er» dep atalatuǵın onıń taǵı bir tası bar edi. Shubar ala bolıp dónip turǵan bul tastıń ústi tap attıń erinen aynımay qalǵan, hátte, oǵan atqa mingendeı bolıp gárdiyip otırıwǵa da boladı. «Qasqır» degen taǵı bir tas bar edi. Bul da tap qasqırdan aynımaydı. Ózi aqshıl, kógis sur bolıp, gújireygen jelkesi menen dúńkiygen mańlayı birotala kelisip qalǵan.

Bala oǵan hárdayım jaqınlaǵanda jer bawırlap buqqı taslap, onı atıp taslaytuǵındaı gózlep turatuǵın edi. Onıń eń jaqsı kóretuǵın taǵı bir tası «Tank». Jeńiliwdiń ne ekenin bilmey tankke uqsap hánkiyıp turǵan bul tas dáryanıń ǵırra erneginde suwǵa tiyip tur edi. Sál-pál sabır etip qarap tursań, ol tap seniń kóz aldında dáryanıń erneginen gúmbir-sambır etip, aq kóbik shashıratıp suwǵa túsip ketetuǵındaı aybatlı bolıp ketedi. Kinodaǵı tankler de tap usındaı boladı.

Bala ne sebepten taslarǵa «Shóǵip atırǵan túye», «Er», «Qasqır», «Tank» dep atama bergen?

Olar aldında ne turǵanın pisent etpesten, suwǵa da kiyip kete beredi. Bala kinofilmlerge siyrek baratuǵın bolǵanlıqtan, kórgenlerin yadında bekkem saqlap,

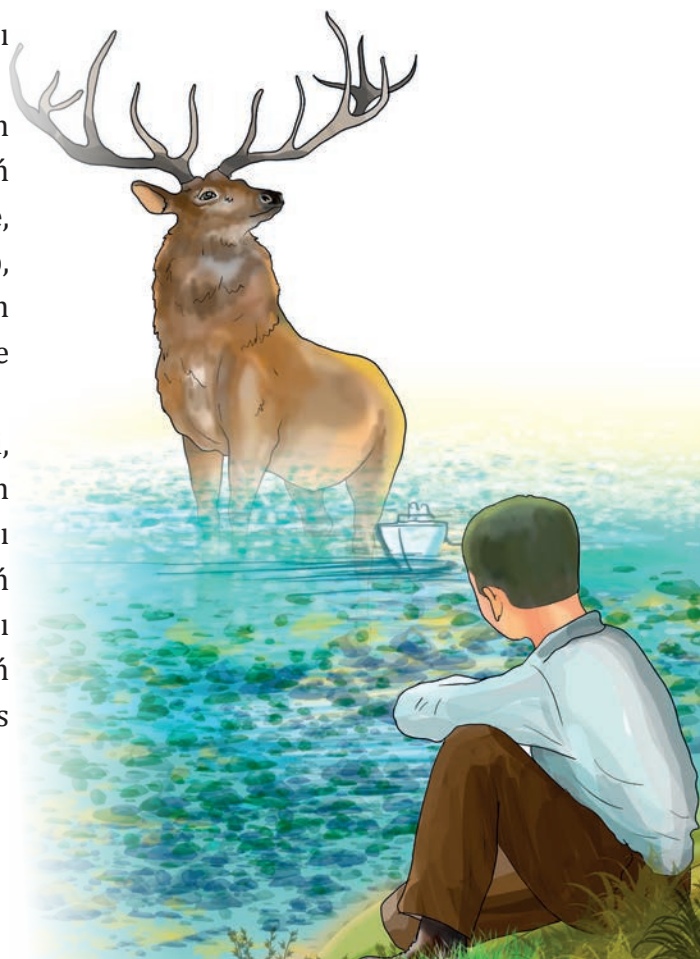
umitpaytuğın edi. Sebebi, atası onı tawdıń arjağındağı qońsılas shegarada jaylasqan sovxozdıń plemfermasında bolatuğın kinoğa hárdayım aparadı. Sonlıqtan balanıń qıyalında dáryadan julqınıp ótiwge tayar turğan «Tank» payda bolğan edi. Bul waqıtta quyash batisqa, kól tárepke eńkeyip batıwğa shamalasqan edi. Átirap qońır salqın tarta basladı. Shıńlardıń kúnshıǵar tárepinde dáslepki qısqa kóleńkeler payda boldı. Endi kún eńkeygen sayın, kóleńkeler jer bawırlap uzayıp, tawlardıń bawırına qaray tırmasa beredi. Kúnniń tap usınday bolıp turğan máhálinde Íssıq kólde qádimgi aq keme kórinetuğın edi. Bala dúrmiyindi eń alıstan kórinetuğın etip baǵdarladı da, demin ishine tartıp qaldı. Áne ol!

Tuwrı aldında Íssıq kólde kógis qoynında júzip baratırǵan aq keme kóriniwden-aq, hámme qolaysızlıqlar birden umıtılıp ketti. Júzip baratır. Qúdiretli uzun trubalarınıń sulıwın aytpaysañ ba! Ol tap tep-tegis bolıp tuwrı hám bir qalıpte júzip baratır. Bala dúrmiyinniń aynasın kóyleginiń etegi menen asıǵıp súrtip, okulyarın taǵı baǵdarladı. Keme súlderi burınǵıdan da anıq kórinedi. Endi onıń tolqında qalay shayqalǵanın, hátte, artında sozılıp qalıp baratırǵan appaq izin de kóriw múmkin edi. Bala aq kemedен kózin ayırmay shad bolıp maqtanış penen qaray basladı. Eger onıń erkinde bolǵanda, ol aq kemedede júzip júrgen adamlardı kóriw imkaniyatına erisiw ushın onı jaqın jerden júzdirer edi. Biraq keme balanıń bul qıyalların bilmeytuğın edi. Ol áste aqırın hám úlken mártebe menen qaydan shıqqanı belgisiz bolǵanı sıyaqlı, qayda baratuğın da balaǵa belgisiz bolıp júzip kete berdi.

Kemeniń qalay júzip baratırǵanlıǵı kóp waqıtqa deyin kórinip turdı. Balada óziniń qalayınsha balıqqa aylanıp, dárya arqalı aq kemege qalay júzip barǵısı keletuğın haqqında kóp waqıt oylandı.

Bir saparı ol Qarawıl tawınıń ústinen shıǵıp kógis dóngen Íssıq kólde aq kemeniń júzip baratırǵanın birinshi ret kórgende, onıń júregi gózzal kórinisten zawıqlanıp, sháwkildep Íssıq kól matrosı, yaǵnıy ákesin tap usı kemedede isleydi degen sheshimge kelgen edi.

Balanıń buǵan isengeniniń mánisi, ákesin oǵada kórgisi kelgen edi. Ol ákesin de, anasını da bilmeydi. Sebebi, bala olardı heshqashan da kórgen emes. Olardıń heshbirewi balam bar eken-aw, dep bunı kelip te kórgen emes. Biraq bala ákesiniń Íssıq kóldegi kemelerdiń birinde matros bolıp isleytuğınan xabarı bar edi.

Anasi bolsa ákesi menen ayırılısıp, balasın atasına qaldırıp qalağa ketip qalğan. Qalayınsha ketken bolsa solayınsha artına aylanbadı. Ketkende de alistağı tawlarıń arjağındağı kólden de, arıdağı tawlardan da asıp ketken.

Mómin ğarrı bir saparı sol qalağa kartoshka satıwğa barıp bir háptege deyin joq bolıp ketti. Qayıp kelgennen keyin shay iship otırғanda, Bekey menen kempirine óziniń qızı, yaǵnıy balanıń anasın kórgenligin aytıp berdi. Ol qanday da bir úlken fabrikada mashınshı bolıp isleydi eken. Birewge basın shatıp jańadan xojalıq bolıptı. Eki qızlı bolğan, olardı háptede bir kóretuǵın balalar baqshasına tapsırıptı.

Jayıń sırtqı turpatı úlken bolğanı menen biraq qızınıń xojalıǵı adam zorǵa aylanatuǵın tar ójirege ornalasqan eken. Qońsıları tap shar bazardaǵıday bir-birin tanımaytuǵın qusaydı. Sonda da, áytewir eplep kúneltip otırған. Úyine kelgennen soń qapını dárhal ishten ildirip aladı eken, tap qápestegidey. Mudamı sóytıp qamawda otıratuǵın kórinedi. Qızınıń kúyewi kóshelerdegi adamlardı avtobusqa mindirip aydaytuǵın shofyor eken. Azanǵı saat tórtte ketip, túnde qayıp keledi. Ańsat jumıs emes qusaydı. Qızı biyshara kem kewillenip jılap ákesinen qayta-qayta keshirim soraptı. Jańadan kvartira alıwınıń reti kelip turған eken, biraq qashan alatuǵını námálim. Eger mına kúyewi qabaǵın shıtpaytuǵın bolsa, jańa kvartiralı bolǵannan keyin balasın óz qolına alatuǵın niyetin aytıptı. Sonlıqtan ol ákesi Móminge bala úyińde bola tursın dep ótinish etipti.

Mómin ğarrınıń qızınıń jasaw jaǵdayı qanday edi hám ol ákesinen ne ushın keshirim soradı?

Mómin ğarrı oǵan: «Bul jóninen ğam jeme, bárinen de beter mına kúyewiń menen urısıp qaǵıspay ońısqı etseń basqasınıń ilajı bolar depti. Meyli, bala qańǵırmay-aq qoysın. Ózim tiri júsem balanı heshkimge bermeymen. Jazatayım is bolıp ólip ketkende bolsam, aldın alla ashısın, tiri bende óziniń jolın tabar», – dep qızınıń kewlin alıptı. Ğarrınıń bul gápin esitip otırғanda, Bekey apay menen kempir suwıq demlerin alıp, hátte, birge qamsıǵıp kózlerine jas aldı.

Tap sol saparı shay iship otırғanda, olar balanıń ákesi tuwralı da gáp qozǵaǵan edi. Ğarrınıń birewlerden esitiwine qaraǵanda, buringı kúyew balası, yaǵnıy balanıń ákesi qanday da bir kemedede ele matros bolıp islep júrgen qusaydı. Ol da qaytadan xojalıq bolıp, eki me, úsh pe, balalı bolıptı, úyi jaǵısqa jaqın deydi. Araq ishkendi de qoyıptı. Jańadan alǵan hayalı hárdayım balaların izine ertip onı kútip alıw ushın jaǵısta turadı eken. Olardıń kútip júrgeni qádimgi usı keme dep oyladı bala ishinen. Al, keme bolsa áste-aqırın jılıp alıslay basladı. Ózi aq hám uzın keme tur. Basınan tútin buwdaqlatıp, kógis tartqan kól betinde sızılıp baratırғanday, biraq balıqqa aylanıp ózine júzip keletuǵın bul balanı bilmey kete berdi.

Bala qalayınsha balıqqa aylanıp ketsem eken dep qıyal etti. Onıń pikirinshe, hámme tulǵası balıq bolıwı kerek: denesi, quyırığı qalashı, qabırshaǵı da. Tek ǵana

tikireygen qulađı menen qırshılğan murnı hám bası jıńshke moynına ilinip, óziniń ornında qalsa boldı. Kózi de qanday bolsa sol qálpinde tursa. Álbette, tap házirgidey emes, biraq balıqtıń qarağanınday bolsa.

Balanıń kirpikleri, tap baspaqtıń kirpiklerindey up-uzın edi. Sonlıqtan ba, geyde olar ilinip qaladı. Ál Gúljamal bolsa, áne seniń usı kirpikleriń meniń qızımda bolğanda, gózzal bolıp erjeter edi dey beredi. Oğan gózzal qız bolıwdıń yamasa balağa sulıw jigit bolıwdıń ne keregi bar? Bul oğada kerekli! Bala óziniń kózleriniń sulıw ekenin elestirgeni menen biraq oğan suwdıń astında júrgende qaraytuđın qolaylı kóz kerek.

Bala ne sebepten balıqqa aylanıp qalıwdı qáledi? Bunıń sebebi nede dep oylaysız?

TEKST PENEN ISLESEMIZ

Tómendegi sorawlarğa juwap beriń. Juwaplarıńızdı tekst tiykarında dálilleń.

- 1. Jazıwshı qaysı shıǵarmaları arqalı dúnyağa tanıldı?*
- 2. Bala ne ushın aq kemeniń keliwin intizarlıq penen kúter edi? Mómin ǵarrı balanıń anası haqqında qanday xabar ákeldi?*

- 1. Povestten berilgen tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriń.*
- 2. Shıǵarma mazmunı boyınsha súwret salıń.*
- 3. Shıǵarmadağı unamli hám unamsız obrazlarğa tómendegi keste boyınsha sıpatlama beriń.*

Unamli obrazlar	Unamsız obrazlar

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısıń.

OLMAS UMARBEOV

(1934 – 1994)

Jazıwshı, kinoscenarist, awdarmashı, mámleket ǵayratkeri Olmas Umarbekov 1934-jılı Tashkentte tuwılǵan. Dáslep orta mektepte, soń Tashkent mámleketlik universitetinde (házirgi Ózbekstan Milliy Universiteti) bilim alǵan.

Jazıwshı balalıq arızıwları haqqında sonday degen edi: «Men de jaslıǵımda kóp nárselerge qızıqqanman. Keyinshelik ushıwshılıqtı árman etken edım, baǵman da bolmaqshı bolǵanman. Biraq ádebiyat hám mesinen ayrıqsha qızıǵıwshılıǵımdı oyattı. Sonıń ushın bolsa kerek, orta mektepti tamamlǵanımda hesh ekilenbesten, Tashkent mámleketlik universitetiniń filologiya fakultetine kirdim. Názerimde, aljaspaǵan ekenmen. Endi bolsa, ádebiyatsız, ádebiy dóretiwshiliksiz ómirimdi kóz aldıma keltire almayman» .

Olmas Umarbekovtıń bir qatar shıǵarmaları basqa tillerge awdarma islengen, ózi de jáhán jazıwshıları shıǵarmaların ózbek tiline awdarǵan.

Jazıwshınıń scenariyları tiykarında kórkem filmleri súwretke alınǵan. Islegen xızmetleri mámleket tárepinen bahalanıp «Húrmet jarlıqları» menen sıyılıǵan.

Biz oqıytuǵın «Qıyamet qarız» gúrrińinde isenim, ar-namıs, wádege opadarlıq kibi máselelerge avtordıń múnásibeti Sársenbay ata obrazı arqalı ashıp beriledi.

Shıǵarmanı oqıń. QÍYAMET QARÍZ

Bul temada:

- gúrrińde milliy xarakterdiń kórkem súwretleniwi boyınsha pikirlesemiz;
- kórkem súwretlew qurallarına baylanıshı bilimlerimizdi bekkemleyemiz;
- shıǵarma syujetin talqılawdı úyrenemiz.

Siz «qarız» sózin qalay túsinesiz? Nege «qarız» hám «qıyamet» sózleri birge qollanıw tur? Bul sózler arasında qanday mánilik baylanıs bolıwı múmkin?

Oyınıǵa keltiriń, dostıńız siz bergen amanatqa qıyanet qıldı. Bunday jaǵdayda siz qanday jol tutqan bolar edińiz?

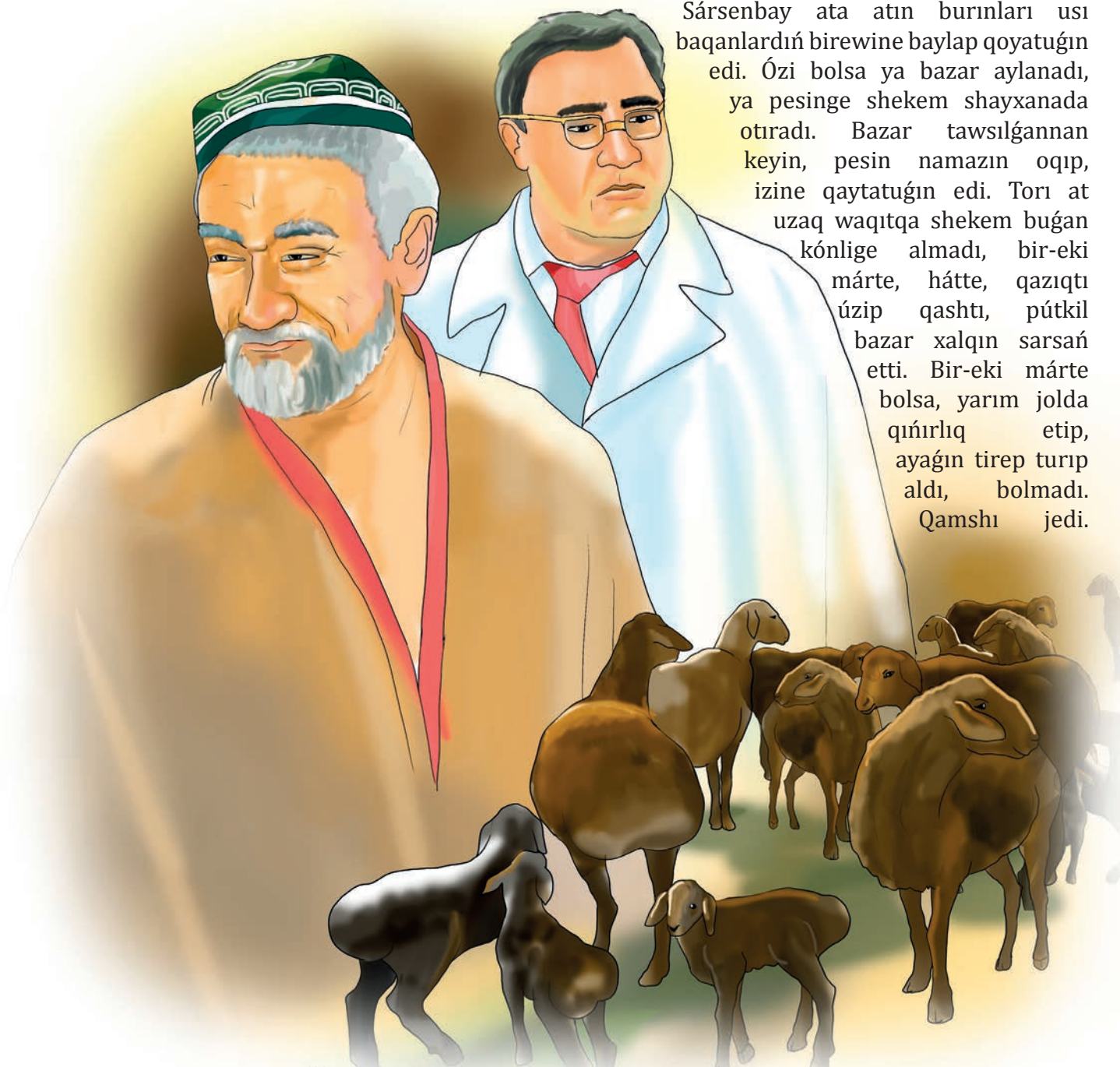
Sársenbay ata rayon orayına kelgende, quyash endi gána kóterilip kiyatır edi. Kim biledi, ele erte bolganı ushın ba, ya suwıq túsip, bazarlaytuğınlar azayıp ketkeninen be, adam siyrek, bazar kúnleri bolatuğın gawır-gawır, tóbelesler joq. Garrı ishinen quwanıp: «Awa, jaqsı, bul ret keshikpedim. Bazardıń qızgán waqtı.»

Ol sonday dep attıń jılawın tarttı. Qulaqların tikireytip tıń tıńlap turğan torı at, tap usını kútip turğanday tómenge, dárya tárepke jorğaladı. Bul jerlerdi ol iyesi kibi jaqsı biledi. Úlkeyip ústine er salıngannan berli hár ekshembi kúni pútkil Hıсарdı asıp ótip, usı jerge keledi. Tar taqta kópirdiń qasına amanat qurılğan shayxana etegine toqtaydı. Dáryanıń seli juwıp, keńeygen usı jer urıs jıllarınan berli kesh baslangán gúzden erte báháрге shekem – bazar. Aylana átiraptan jıynalğan jigitler frontqa usı jerden ketken. Baqanları shirigen shayxana sol táshwishli jıllardan belgi...

Sársenbay ata ne ushın «Awa, jaqsı, bul ret keshikpedim. Bazardıń qızgán waqtı», – dedi? Ol bazarğa ne maqsette keldi dep oylaysız? Ne ushın atanıń gúrrińdegi birinshi sózi usı sózler menen baslanadı?

Sársenbay ata atın burınları usı baqanlardıń birewine baylap qoyatuğın edi. Ózi bolsa ya bazar aylanadı, ya pesinge shekem shayxanada otıradı. Bazar tawsılğannan keyin, pesin namazın oqıp, izine qaytatuğın edi. Torı at uzaq waqtqa shekem buğan kónlige almadı, bir-eki márte, hátte, qazıqtı úzip qashtı, pútkil bazar xalqın sarsañ etti. Bir-eki márte bolsa, yarım jolda qıńırlıq etip, ayağın tirep turıp aldı, bolmadı. Qamshı jedi.

Endi kónligip qaldı. Sársenbay ata endi onı baylamaytuğın da boldı. Attıń ozi usınday baqannıń astına kelip, onıń túsiwin kútedi de, kózlerin jumıp, keyin bir ayağına dem bergeninshe, ornınan qıymıldamay tura beredi...

Bul saparı da sonday boldı. Sársenbay ata baqannıń astında attan túsip, shayxanağa kirip ketti. Torı at awır gúrsinip, átirapına qaradı. Kópirdiń astında bir tarğıl sıyır suwıqtan tókleri úrpeyip buzawın erinsheklik penen jalap tur edi. Torı at oğan qarap turıp, zerikti. Esnedi de kózlerin jumdı.

Sársenbay ata úlken kózi singán áynektiń qasına shókeledi. Shayxana qurılğannan beri usı jer onıki. Birew otırğan bolsa da, ol kelgende bosatıp beredi. Usı jerden bazar maydanı jaqsı korinedi, kópirden ótip atırğan bir adam da qáte ketpeydi, hámmesi anıq kórinedi.

Sársenbay ata ne ushın bárqulla usı jerge otıradı? Onıń bazarğa kelgendegi maqseti belgili boldı ma?

– Há, Sársenbay, amanbısań? – dedi shayxanashı shay ákelip qoyıp atırıp, jáne kelipseń-dá?

– Ne, sağan awırlıgım tústi me? – dep tońqıldadı Sársenbay ata quyash sarğaytqan siyrek qasların jıyırıp.

– Ashınğanımnan aytaman. Kútkennen jaman nárse joq.

Sársenbay ata juwap bermedi. Onıń búgin tap niyetine jetkendey kewli kóterińki edi, biraq jorasınıń gápi menen kewli buzıldı. Bir: «Seniń ne jumısıń bar? Shayıńdı sat!» – demekshi boldı, tili barmadı. Madumar ağanıń gápinde jan bar edi. Ulinan qara xat kelgennen keyin biyshara on jıl kútti. Ulı xat-xabarsız ketkenlikten, hayalı perzent dağınan azapta qaldı. Ózi bolsa, shóp bolıp azıp qaldı. Aqırı shıday almay aza tuttı. Ermegi – shayxana.

Madumar ağanıń búgingi gápinde, shınında da, jan bar edi. «Shın kewlimnen ashınğanımnan aytaman...» Átteń, onıń awhalı ashınarlı bolsa?! Sársenbay ata usılay oyladı da, júregın bir nárse tırnap ótkendey boldı. Erinleri dirildep, topıraqtay túske engen saqalı tartıldı. Tamağına qanday da bir nárse tıgılğanday boldı. Bosasıp baratırğanın sezdi de, baqıra basladı.

– Aqmaq, kútem seni kútemen be? Sağan ázireyilden basqası miyasar emes. Qayaqtan molla bolıp qaldıń mağan úyretetuğın?!

– Ashıwlanba, – dep jimıyıp kúldi Madumar ağa, – hár bazar túrińdi kórsem, kewlim aynıytuğın bolıp qaldı. Qır-pırda padańdı bağıp júre bermeyseń be? Kerek adam seni ózi tawıp aladı. Óziń bileseń, mağan dese usı jerde jat. Jolda jalğız óziń bir bále bolıp qalmasın deymen, aqılsız.

– Ólsem, kómetuğın bir musılman tabılar, – dedi Sársenbay ata ózin basıp. – Sennen quday saqlasın, shaydan urğan adam kepinnen de urıp qalasań.

Sonday demeyseń be? Mine, ıssısınan demledim, ish záhárińe.

Madumar ağa tazadan demlengen sháynekten shay quyıp joldasına usındı. Adam az bolğanı ushın ózi de janına otırdı.

– Heshqanday gáp esitpediń be? – dedi Sársenbay ata qatań túrde.

– Esitsem sol waqıtta-aq sağan adam jiberer edim, esitpedim.

Arağa tınıshlıq shókti. Madumar ağa ózin qolaysız sezıp, ishkisi kelmese de qorılatıp bir-eki kese shay ishti.

– Zebi qalay, aman júr me?

– Jaqsi, – dedi Sársenbay ata áynekke qarap, – búgin zorga jiberdi. Bul jaqqa ketetuǵınımdı bilip, yarım aqshamda attı dalaǵa aydap jiberipti.

– Sókpedin be? – dep soradı Madumar aǵa qaweterlenip.

– Yaq, ol sorlıǵa da qıyın. Endi sókpeymen.

– Sókpe. Biysharanıń sennen basqa kimi bar?

– Sókpeymen. Lekin... – Sársenbay ata birden hahalap kúlip jiberdi.

– He? – dep hayran qaldı Madumar aǵa.

– Sókpeymen-aw, lekin attı aydap ne qıladı? Piyadalap bolsa da keletuǵınımdı bileği ǵoy. Onıń ústine torı at jótelimdi esitse, aldıma shawıp keledi. Sonı bile tura ne qıladı attı aydap?

– Awa, ayaydı dá endi, – dedi kúlkisi kelip.

– Men ayamayman ba? Meniń de oǵan janım ashıydı. Jalǵızlıq jaman. Bunı óziń de bileseń. Lekin ilaj joq qiyamet qarız bul. Qarız benen ǵorǵe kirmekshi emespen. Túsiniw kerek dá. Onnan keyin...

– Assalawma áleykum-m-m!

Adamlar kirdi. Gáp úzilip qaldı. Madumar aǵa ornınan turdı. Kóp uzamay bazardıń ádettegi táshwishi, topalań baslandı. Balalardıń shawqımı, sıyır, buzawlarıń mańırawı menen dáldálshılardıń «Barına bereket» degen dawısı qosılıp jaqın arada tınıshlıq húkim súrgen dáryaǵa báhár tasqınıday jan endi.

Sársenbay ata jáne terezege tigilip qaldı. Kópir ótken-ketkenniń kópliginen tap túyeday teńseler edi. Tap sol waqıtta da usınday bolıp teńselip turǵan edi.

...Uln shıǵarıp salǵanda da, Haydaralini shıǵarıp salǵanda da...

Lekin, ol waqıtta adamlar bir tárepke qarap júrip baratırǵan edi. Sol adamlardıń kópshiligi bul kópirden qaytıp ótpedi, birewleri qaytı boldı, birewleri biydárek joǵaldı.

Ulnan yarım jil hesh xabar bolmay, birden qara xat keldi. Bul waqıtta ol pada menen Júzimlide edi. Qoylardı saydıń arǵı tárepindegi otları endi ǵana shıǵıp kiyatırǵan dalańlıqqa aydap, ózi jemirilip-jemirilip diywalları ǵana qalǵan Tasqalanıń tómeninde otırar edi. Kún tas tóbege kelgende túslenbekshi bolıp, qorjınındaǵı súzbeni ala bergende, awıl betten hayal adamnıń bay-bay salıp jılaǵanı esitildi. Jılaǵan dawıs tawlardan saza berip sonday dárejede qattı esitildi. Sársenbay ata dawıstan shorshıp ketti. Ornınan turıp tómenge qaradı. Shashları tozǵıǵan bir hayal say jaǵalap, ózin julıp keler edi. Sársenbay ata dáslep tanımadı. Keyin pásirekke tústi. Sonnan keyin onıń hawa reń kóyleginen tanıdı da, júregi suwlap ketti.

– Zebi! Men bul jaqtaman. Háy Zebi! – degen she tómenge qaray juwırdı. Zebi apa onı kórip ókirip jiberdi.

– Nege baqırasań?! Ne boldı? – dep Sársenbay ata onıń bileklerinden uslap julqıladı.

– Gafur... Gafurjan... Zebi apa sóyley almadı, ókiriwi menen qolındaǵı qaǵazdı erine uzattı.

Sársenbay ata kishkene kók qaǵazdı kórip hámmesine túsindi. Madumar aǵa da ulnan usınday xat alǵan edi... Sársenbay ata oqımadı, qol-ayaǵı muz bolıp turǵan ornında qatıp qaldı. Quday oǵan bir perzent bergen edi, onı da kóp kórdi. Haydarali bolsa balasınan bir ay keyin ketkeli beri xabarsız ketti. Balasınıń dostısın ózi rayonǵa shekem shıǵarıp saldı. Onı shıǵarıp salatuǵın birde bir adamı joq edi. Ketetuǵın kúni Haydarali eshek arbaǵa salıp eki qoy alıp keldi. Sonda Gafurdan qara xat kelgenine bir jil bolǵan edi.

- Ata, usılar sizde tursın, - dedi qısınıńqırap. - Ağam qoydı jaqsı kórer edi. Qaytqanında toy-poy qılar edik ...Eger zıyan etpese ...

- Yaqshı, balam, - dedi Sársenbay ata. - Padağa qosıp jiberemen. Kesent etetuğın jeri joq.

Kópir ústinde tap ulın shıǵarıp salıp atırǵanday Haydarali menen xoshlasıp pútkil denesi juwlap ketti.

- Aman bol, balam! - dedi de, jasawrağan kózlerin kórsetpew ushın hayalı bir nárselerdi salıp berip jibergen túyinshikti betine tutıp turıp qolındaǵısın oğan uzattı.

- Ápań berdi, al.

- Raxmet.

- Ilajı bolsa, Gafurdıń qábirin bir zıyarat etip ót. Stalingradta.

Shawqım-súren ishinde ayılǵan bul gápti Haydarali esitti me ya esitpedi me, Sársenbay ata bilmeydi, basın qıymıldatıp, bir nárselerdi aytqanın kórdi.

Sársenbay ata ne ushın Haydaraliden Stalingradtaǵı ulınıń qábirin zıyarat etiwdi soradı?

Ekinshi jáhán urısınıń eń qıyratıwshı sawashlarınıń biri Stalingrad (hazirgi Volgograd) qalasında bolǵan.

Mine, bul waqıyaǵa da jigirma jıldan asıp ketti. Haydarali ya onıń ulın barıp kórmedi, ya ózi bir xabar jibermedi. Mine, buǵan jigirma jıldan asıp ketti. Taslap ketken eki qoyı qırqtan astı. Basqa qoylar aralasıp ketpesin, kelip qalsa qıyın boladı dep Sársenbay ata hámmesiniń moyınına qızıl shúberek baylap shıqtı. Lekin kelmedi. Tiri me, óli me, heshkim bilmeydi. Sársenbay atanıń barmağan mákemesi, sorastırmağan adamı qalmadı. Familiyasın, **adresin** bilmegennen keyin ańsat bolar ma edi?

adres – mánzil

Haydarali ne ushın Sársenbay ataǵa eki qoyın amanat qaldırdı? Olardıń ekewinde bir-birine bolǵan isenimdi hám úmitti payda etken náirse ne edi?

- Sársenbay, endi hár jaqqa barıp ózińdi áwere qılma, - dep másláhat berdi doslarınıń biri.

- Sonday **jáhannam**nan aman qaytqan adam qashandur eki qoyın sorap keler me eken?! Qudayǵa shúkir, toqshılıq. Qoy kerek bolsa, bazar tolı. Sen, jaqsısı, bazarǵa bar. Tanıysañ goy, tiri bolsa, sol jerden tabıladı.

jáhannam – dozaq

Bul gáp Sársenbay ataǵa maqul tústi. Sonnan beri bir bazardı da qaldırmay qatnaydı. Basqa kúnleri qoy baǵıp tawdan tawǵa, daladan dalaǵa júredi. Sharshap boldırıp hápteniń aqırında úyine qaytadı. Aqsaqal birneshe márte: «Boldı endi, ata, sonsha isledińiz, jeter. Endi, jaslar islesin!» - dedi. Lekin Sársenbay ata qulaq salmadı. Qáytip qulaq salsın. Haydaraliniń qoyların báribir baǵıwı kerek goy? Jeti jat adamniń padasın kim baǵar edi? Baqsa da qanday baǵar edi?

Lekin, gárrılıq gárrılıq eken... Burınları háptelep ayaqta tursa da sharshamaytuğın, endi yarım kúnde dińkesi qurıydı, otırǵısı kelip qaladı. Bir kúni Júzimliniń tóbesinde

júdá sharshap otirgán edi, say tárepten oq dawısı esitildi. Jáne bir qoydı atıp qoymasın dep tómenge tústi.

Sársenbay ataniń Haydaraliniń qaytıwına iseniwi hám amanat qoyların qaytarıp beriwine túrtki oyatqan náirse ne edi? Onı ne náirse bunshelli úmitleniwden qaytaradı dep oylaysız?

Shirshalar shırmalıp ketken tawdıń tómengi jaǵında tórt-bes jigit tastań ústinde shiyshe qoyıp ilaqtırar edi. Ğarrını kórip, birewi sóyledi.

– Aǵay, bul ne, kekliktiń bárin atıp, duzlap qoyǵansız ba? Bir de bir keklik kórinbeydi ğoy?

– Keklik awı qısta boladı dá, balam. Ań awlaw ushın kelippedińiz?

– Awa, bir basımız awıp kelip edik. Usı táreplerde keklik boladı dep esitip edik.

– Boladı, kóp boladı, biraq qısta boladı.

– Aǵay! – dep baqırdı shırsha túbinde otirgán bir jigit...

– Qáne, bul jaqqa keliń. Mınadan bir ishıp jiberiń bizler menen.

Jigit keseni toltırıp, araq usındı.

– Ishpeymen, balam, – dedi kúlip Sársenbay ata. – Hesh ishken emespen.

– Bir ishıp kóriń. Keyin gáp bar, – dep qısqıǵa aldı jigit hám tentireklep onıń aldına keldi.

– Alıń.

– Ishpeymen, balam, – dedi Sársenbay ata keseni iyterip.

– Qansha gápińiz bolsa ayta beriń, esitemen, biraq ishpeymen.

– Meyli, zorlama atanı! – dedi miltıq oqlap atirgánlardıń biri.

– Bolmasa, ózim aldım, – jigit keseni sısqıp, jeńine súrtti de, bılay dedi.

– Aǵay! Awdı bánelep bir dem alıw ushın shıǵıp edik bul jerge. Qoydan birewin satıń. Usı jerde anaw-mınaw qılıp keteyik.

Sársenbay ata basın tómen iyip, úndemey qaldı. Keyin azmaz qısqınǵan sıyaqlı kúldi:

– Átteń, balam, sata almayman dá. Meniki emes. Awılǵa ótseńiz, hárbir úyden tabıwıńız múmkin. Men ózim de beremen. Bular amanat. Bolmasa, qoy sizlerden aylansın!...

– Sonday deń?

– Awa, sonday, balam.

– Házir birewin ózimiz uslap alsaq ne? – dep jigit irjıydı.

– Onday qılmaysız. Amanat dedim ğoy, balam.

– Júdá sıqmar ekensiz dá! – dep jigit ashıwlandı. – Bir qoy ne, adamnan da qımbat pa? Akbar?

– Ne deyseń? – dedi jigitlerdiń biri.

– Jú, birewin uslap keleyik. Aqsaqalǵa ózimiz juwap beremiz.

Jigitler tas qala tárepke jol aldı.

– Toqtań! – dep baqırdı Sársenbay ata.

– Musilmansızlar ma, meniki emes dedim ğoy! Iyesi joq bul qoylardıń. Urısta biydárek ketken, jigirma jıldan berli baǵıp júrippen... Insap bar ma?

Jigitler toqtaq qaldi, keyin birim-birimlep artina qaytti.

- Keshiriń, ata, bilgen joq edik, - dedi kimdur.

Sársenbay ata úndemedi. Onıń júzinde qan qalmağan, erinleri qaltıradı.

- Keshiriń, ata!

Sársenbay ata tağı úndemedi. Keyin áste-áste qádem basıp, qala tárepke ketti.

Sol waqıyanı Madumar aǵaǵa kúyip-pisip aytıp bergende, ol ádewir oylanıp qaldi.

Keklik awlawǵa kelgen jigitler sizde qanday tásir qaldırdı? Olar ne ushın qoydı alıp ketiw pikirinen qayttı?

Keyin bılay dedi:

- Qapa bolma, bir gáp aytaman.

- Al?

- Sol qoydı kolxozǵa ber, jaqsısı. Ózińdi qıynama. Sende boldı ne, kolxozda boldı ne? Báribir emes pe? Kolxoz jep qoyarmedi? Haydarali kelse, qaytarıp beredi.

Sársenbay ata juwap bermedi.

Mine, házir de ol bazarǵa tigilip otır, jorasınıń sol másláháti qıyalınan ketpeydi, biraq ne islewdi de bilmeytuǵın edi. Kún tas tóbege kelgende bazarda adam siyreklesti. Tek zatları satılmağanlar, tamashaǵa shıqqanlar qaldi. Sársenbay atanıń azandaǵı kewil toqlıǵı joǵaldı: Haydaralige uqsagan birde bir adam bul saparı da ushıramadı.

«Rastan da ólgen bolsa ya? Bul pikir ǵarrınıń qıyalına keldi de, qorqıp ketti. - Joq, bunshelli ólim bolıwı múmkin emes. Dáreksiz ketkenlerdiń kóbi keldi ǵoy, ol da kelip qalar-aw. Toy berejaq edi. Sebep penen men de toy kórip qalar edim. Toyın ózim berer edim ...» Ol sonday qıyallar menen jáne biraz otırdı. Bazar tawsıldı. Derlik hámme tarqadı. Asxana jaqtan palawdıń iyisi kele basladı. Biraq ǵarrı ornınan qıymildamay otıra berdi.

- Sársenbay!

Sársenbay ata ózine kelip, artina qaradı. Tóbesinde Madumar aǵa turar edi.

- Boldı endi. Men aytqan isti qıl. Shóp bolıp keteseń ǵo bundayda.

Sársenbay ata úndemedi. Másisiniń qonshınan bir som shıǵarıp, tabaqshasına tasladı da, ornınan turdı.

- Ketejaqsan ba? Palaw pisirdim, jep ket.

- Keyingi ret, - Sársenbay ata káttin túsip, esikke qaray atlandı.

- Xosh!

- Esikke shıǵıp, bir zat esine tústi me, birden izine qaytti.

- Sen de túsinbediń be sonda? Ózim alıp qalǵanman, ózim, óz qollarım menen qaytarıwım gerek...

Madumar aǵa juwap bermedi. Tek jorası shıǵıp ketip baratırǵanda:

- Zebige sálem aytıp qoy! - dep qoya qoydı.

- Qıraw basqan torı at iyegin kórip, qulaqların qayshıladı. Erkelenip, basın bir-eki siltedi de, tekshege jaqınladı. Sársenbay ata erge shaqqan minip, jılawdı qolına aldı da:

- Kettik.

Torı at tanıs joldan jıldam jorǵalap ketti. Onıń júrisinde de iyeginiń kewlindegidey úmit bar edi.

«Onıń júrisinde de iyesiniń kewlindegidey úmit bar edi» . Sizińshe, gúrriń nege áyne usı sózler menen juwmaqlanıp tur?

TEKST PENEN ISLESEMIZ

Tómenдеgi sorawlarǵa juwap beriń. Juwaplarıńızdı tekst tiykarında dálilleń.

1. Gúrrińde qaysı dáwir súwretlengen?
 2. «Qiyamet qarız» sózin birinshi bolıp aytqan obraz kim edi? Nege bul sóz birinshi ret tap usı obraz tilinen aytıldı?
 3. Sársenbay ata hám Madumar aǵa ortasındaǵı múnásibetlerge qanday baha beresiz?
 4. Sársenbay ata hám keklik awına kelgen jigiter xarakterleri ortasında qanday qarama-qarsılıqlardı sezdińiz?
 5. Torı attıń jaǵdayı súwretlengen orınlar Sársenbay atanıń xarakterin túsiniwge qanday járdem beredi?
- 1.Gúrriń ne ushın bazar kórinisi menen baslanadı dep oylaysız?

TALQÍLAW.

1. Shıǵarma waqıyaları rawajlanıwında hám gúrrińniń ulıwmalıq ideyasın ashıwda bazar qanday áhmiyetke iye?
2. Sizińshe, Sársenbay ata hár ekshembide Haydaralini tabıw ushın bazarǵa kelip durıs isledi me?
3. Úmitleniwdiń jaqsı hám jaman táreplerin qalay túsindirgen bolar edińiz?
Pikirlerińizdi gúrrińdegi obrazlar mısasında dálillewge háreket etiń.
4. Ádebiyattanıwshılar «Qiyamet qarız» dı jazıwshınıń baslı shıǵarmaları qatarına kiritedi. Siz bunı qanday sebepler menen túsindirgen bolar edińiz?

TEORIYALÍQ BILIMLERIMIZDI BEKKEMLEYMIZ.

«Sársenbay ata rayon orayına kelgende, quyash jerden endi ǵana qawın tiligindey kóterilgen edi» . Avtor ne maqsette quyashtı qawın tiligine usatpaqta?

Shıǵarmada jáne qanday uqsaslıqlar ushırasadı? Tómenдеgi kesteni toltırıń.

Uqsatıwǵa misal	Uqsatıw quralı	Nege xızmet etip atır?

Joybar

Toparlarǵa bóliniń. Awılıńızdaǵı jası úlken ata yaki apalar menen qarız, qarızdıń qiyametligi, amanatqa qıyanet etpew temalarında sáwbetlesiń. Olar aytqan pikirlerdi tómenдеgi kestege jazıp qoyıń. Olardıń qaysı pikirleri siz ushın kútilmegen boldı? Ne ushın?

Toparımız sáwbetlesken ata yaki apanıń atı-jóni, jası	Tema haqqındaǵı pikirleri	Ne ushın bunday sheshimge keldi?

SYUJET HAQQÍNDA BILIP ALAMÍZ

Shıǵarmada bayan etilgen waqıyalar syujetti quraydı. Syujet qaharmanlarınıń is-háreketleri, sebepleri hám aqıbetleri, qaharmanlardıń xarakterin, avtordıń aytajaq bolǵan pikirlerin túsiniwge járdem beredi.

«Qiyamet qarız» gúrrińindegi waqıyalar arqalı Sársenbay atada milliy xarakterge tán qanday ózgesheliklerdi kóriwimiz múmkin? Bul waqıyalar arqalı avtor ne demekshi? Kesteni toltırıń.

Waqıya	Bul waqıya arqalı Sársenbay ataǵa tán qanday belgini kóremiz?	Avtor ne demekshi?
Sársenbay atanıń Haydaralini izlep hár hápte bazarǵa keliwi		
Sársenbay ata hám Madumar aǵanıń sáwbeti		
Balasınan qaraxat alıwı		
Haydaraliniń Sársenbay ataǵa qoyların taslap ketiwi		
Keklik awlawǵa kelgen jigitler menen bolǵan waqıya		

Toparımız sáwbetlesken ata yaki apanıń atı-jóni, jası, gúrriń haqqındaǵı pikirleri. Ne ushın bunday sheshimge keldi?

Bazda avtor shıǵarma waqıyaların bayanlawda olardıń xronologiyalıq (waqıt boyınsha) tártibin buzıwı – waqıya dawamında aldınraq bolıp ótken waqıyalarǵa qaytıwı múmkin. Bul usıl retrospektiva delinedi. Mısalı, Sársenbay atanıń balasınan qaraxat keliwi, Haydaralı urısqa ketpesten aldın Sársenbay ataǵa eki qoydı taslap ketiwi, Sársenbay atanıń Haydaralini izlep bazarǵa keliwi hám shayxanada otırıwdan aldın júz bergen.

Ne ushın «Qiyamet qarız» gúrrińinde avtor retrospektiva usılına múrájat etken dep oylaysız? Shıǵarma waqıyaları xronologiyalıq tártipte bayanlansa ne ózgeredi?

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN

Shayır dóretiwshiligi menen tanısamız

GÚLISTAN DÁWLETOVA

(1959)

Gúlistan Dáwletova 1959-jılı Shımbay rayonınıń Shaxaman awılında tuwılǵan. Jas gezinen baslap-aq ádebiyatqa qızıqqan qaraqalpaq qızınıń bul ilimge qosqan úlesi mol. Ádebiyattanıw ilimine baylanıslı «Ájiniyaz poeziyasında dástúr hám jańashılıq», «Ájiniyaz poeziyasında ruwxıy derekler», «Ruwxıylıq – ádebiyat ólshemi», «Insan tárbiyası balalıqtan baslanadı» sıyaqlı ilimiy kitaplar dóretti.

Shayır Gúlistan Dáwletova jámiyetlik turmısımızdıń hár qıylı tarawlarına baylanıslı birqansha kórkem shıǵarmalar dóretti. Shayır dóretiwshiliginde hayal-qızlar teması baslı orındı iyeleydi. Shayırdıń «Seniń dártiń menen jasadıman, hayal», «Qız taxtı», «Gúzgi tolǵanıslar», «Gúlistan», «Tumar qız» hám taǵı basqa qosıqlar toplamları «Qaraqalpaqstan» baspasında jarıq kórde. Shayırdıń «Ayol ishqi» kitabı Tashkent qalasında «Yangi avlod» baspasınan shıǵarıldı. «Gúzgi tolǵanıslar» qosıqlar toplama ushın Ózbekstan kóleminde ótkerilgen «Jıldıń eń jaqsı qosıq toplama» konkursında sıylı 3-orındı alıwǵa miyasar boldı. Qosıqları shet tillerge awdarılıp kitapsha etip shıǵarıldı.

Shıǵarmanı oqıwǵa tayarlanıń.

TUMAR QÍZ
(Tariyxıy dástan)

I

Massagetler jasar Oǵuz boylarında,
Sharwaları jayıladı oylarında,
Toǵayında kiyik, qulan ańları bar,
Átir iyis juwsan ósken saylarında.

Bul oypatlıq atalıptı Turan jeri,
Ertektegi jánnet eken turǵan jeri,
Batır, qaysar áyyemgi sak-massagettiń,
Ana-Watan, ata mákan Tuwǵan jeri.

Murttan kúlgén Iran jaqtín Kir patshası,
Taxt iyési, ulígıdur, húr qatshası,
«Xáp degende, jawlap alsaq qońsı eldi,
Sawğa bolar jeri, taxtı, baw-baqshası!» .

Tumarisa massagettiń dúr patshası,
Sahıpjamal – sulıwlıqtıń gúlgatshası,
Hayallıqqa alaǵoysam háwirimmen –
Erir sawıt, kókirekte qalqanshası.

Quwanısıp qollap ketti «altın basın»,
Danamız Kir, hárbir sózin tasqa basın,
Xoshametler kútpegende qanat berdi,
Ájeline asıqtırdı «qasqa basın» .

Arzıw-árman Turan jerin toylap ketti,
Kewli tasıp Oǵuz suwın boylap ketti...
Sharap ishse qarmaqqa tez qawıp qalar,
Qıyal súrip Kirdiń kózi oynap ketti...

Tumaris qanday hayal edi?

Sahrayı el sonday sada bolarmış der,
Ańqaw qustay qolına tez qonarmış der,
Torǵa túsip qalǵannan soń tıpırshılap,
Juwasıǵan qoyday bolıp qalarmış der.

Patsha kewli balıqtayın tuwladı kep,
Haram oylar tula boyın uwladı kóp,
Qıyal menen xalqın matap massagettiń,
Júrek tolqıp xanasına sıymadı tek.

Turan shahı dostı edi tirisinde,
Keshegi dos, búgin dushpan, júrisiń ne?!
Jawız Kirge til qatqanday bir ziban joq,
Búrkit bolsań palapanın búrisiń ne?!

Qırgın sawash. Sparganiz bos kelmedi,
Jawdı jalmap ján-jaǵına qol sermedi,
Alp dáwdey, alańgasar ańgal bala,
Qolı pátli, kókiregi órkenledi.

II

Jaralı jaw pátke mindi qutırısıp,
Qandı kórgen ash bóridey jutınısıp,
Sharap tolı dásturqandı qaldırdı da,
Qıldı tásil, jawlar mázi sitılısıp...

Sumlıqtan sál salımsızlaw ósken bala,
Shól perzenti, hiyleden bos, isi shala,
Dasturqandı kózleri jep qılǵınıp tur,
Aylanshıqlap dize búkti júzi qara!

Sparganiz bunday jawdı kórgeni joq,
Qashsa máyli, qashqan jawǵa ergeni joq,
Ay dalada mesler tolı sharap jatır,
Jalap kórdi, sarqıp ishti ólgeni joq...

Iship aldı qaraqanǵa bar sharaptı,
Ishke túsip xosh keypiyat, yosh tarattı.
Lashın quslar jemtik boldı ğarǵalarǵa,
Miy aylanıp gúńgirt bastı átiraptı.

Láshkerleri awıl-aymaq urıwınan,
Ġapıl qaldı, dushpanlardıń qurıǵınan,
Quyash anam, bult artına tasalandı,
Qırshın janı qıyılǵırdıń qılıǵınan.

Sumlıǵı joq, balqıp ishti, sorqaynaǵan,
Biyhush jattı saratanda mıs qaynaǵan,
Tásil etip qashqan túlki qaytıp keldi,
Kózin ashsa átirapın jaw jaylaǵan.

Sonday qıyın azamattıń injılǵanı,
Ólimge teń bir uwıs bop qısqıǵanı,
Dedi sonda: – Jawǵa mazaq bolǵanı bul,
Kók táńirdiń shúy tóbemnen bir urǵanı.

Tıprshılap ar tuwladı júreginde,
Jaw shapqanda maǵan máslik keregi ne?!
Qanjar urıp, qırshın qatıp óleyin men,
Obal bolmas mendey awsar úlegine!...

Degen edim, attıń jalın óreyin men,
Elge shapqan jawdıń kúshin kóreyin men,
Qolǵa túsken mártten júzi qara bolmas,
Óz qolımnan ózim, ana, óleyin men.

Massagetler heshkimge de qul bolmaydı,
Batır hayal, ersiz bolar, tul bolmaydı,
Oysızlıǵım orǵa jıqtı, anajanım,
Tumariske onday perzent ul bolmaydı.

Ala burqan, ala shańǵıt qula dala,
Tuyaqlarǵa taplanılǵan juwsan, lala,
Ańsız turǵan jaw qanjarın julıp alıp,
Jan jerine Sparganiz urdı, qara!

Gódek uǵlan janın kókke tapsıradı.
Eki jaqtı endi ábden qas qıladı,
Ana quyash gúl jaynatqan Turan jerin,
Júrek jutıp hiyleker Kir basqıladı.

III

Jetkizgende Tumariske sum xabardı,
Kózde jası bir tinbastan sırnıǵadı,
Zalım Kirdiń janı sawǵa qaytsın, – dedi,
Tıńlamasa qollarımnan qum qabadı.

Qurban qıldı alańgasar jarqınımdı,
Ókinishten óksik qısar alqımımdı,
Qaytpas bolsa kókpar shelli kórmegenim,
Kórsin zalım búrkit pánje, taqımımdı.

Taplanıldı juwsan, lala shólimdegi,
Jubın joytıp sıńsır quwlar kólimdegi,
Tul hayallar súyegimdi sırqıratar,
Eriniń bos ornın sıypap tórindegi.

Qaytpas bolsa káman oġın jawdırayın,
Atlarınıń er-turmanın awdırayın,
Mensinbese massagettiń hayalların,
Qarqıratıp qanlarına toydırayın.

Hayallarǵa jaw kiyimin kiydireyin,
Atqa baylap jawǵa jerim súydireyin,
Káman tartsaq sadaq qıya ketip qalar,
Oń kóksimdi kósew menen kúydireyin.

– Spargani..i..z, alańgasar uġlanım-ay,
Qálbim tilip, jerdi tislep qalǵanı-ay,
Kókiрегimdi alawsız-aq kúydirdiń ğoy,
Tıyrılatıp torǵa tiri salǵanı-ay.

Sparganizdiń háreketi durıs pa edi?

«El namısı – er namısı», – degen ediń,
Ayıp mende betińe bir kelmep edim,
Hiylesi joq dushpan saǵan kiyik pe edi?!
Atasınan batpan kemis, telpek pe ediń?!

Ańgódegim, ańqawlıǵıń xor qılıptı,
Shıǵalmastay aldıń tereń or qılıptı,
Dushpan tuwın jelbiretip Táńir taman,
Sadalıǵıń kelgindini zor qılıptı.

Arqar bolıp, aqlamadıń sútimdi sen,
Iyt jırtqanday ishim jalın, tútinlimen,
Kútpes ediń alagólek er bolmasań,
Qula dúzde «batpan quyırıq kútimdi» sen.

Jıyıp turman táńge sabır tózimdi men,
Qıymay turman qara jerge kózimdi men,
Qan jutsam da dushpanlarım kúlmes ushın,
Hám márdana tutıwım shárt ózimdi men.

Ġázep atın minip Aral shuwıldadı,
Dedi: Jawdıń janın sıǵıp, quwındaǵı,
– Jolbarısım Tumarisa, qayıspa hesh,
Kirdi shal sen, sestı shıqsın qulındaǵı!

Anam Quyash, quwat bergil, Kók táńirim!!!
Jawdı jeńbey basılmaydı lep– háwirim,
Qulap qaldı, jaw jaǵımniń qalqanları,
Jiberген-em láshkerimniń eń táwirin...

Ájeliń be, barma desem qıl qatqanıń?!
Hiyle menen torǵa túsip qum qapqanıń,
Órkókirek heshkimdi de betletpediń,
Júrek artqa tartsadaǵı, til qatpadım.

Kim jazıqlı, óksik qıсар alqımımdı?!
Tıyǵanıńda bolmas pa edi qulqınıńdı?!
Dushpanıńa bir kórsetpey zaya qıldıń,
Tamırıńda tasıp turǵan tolqınıńdı.

Jawız qanxor, aqlımdı ar-sar qıldı,
Hiyle menen láshkerimdi sarsań qıldı,
Kók táńirim, Anam quyash qollap tursań,
Talatpayman kelgindige el- xalqımdı!

Júrgenim joq qara tamaq qulqın ushın,
Kóksimdegi janım qurban xalqım ushın,
Júregińde otiń bolsa atlanıńlar!
Turan jerin quzǵınlardan artıw ushın.

Qastı barday gújireytip jelkelerin,
Kelgen ertip gil qurshańqı serkelerin,
Kirge qosıp jelikken sol ashkózlerdiń,
Qanlı meske tıǵıp qoyıń gellelerin!

Kók táńirim, qollap tursań bolǵanı tek,
Namıs tuwlap, boyda jiger tolǵadı kek,
Dártten janıp, jalın atıp janıp turman,
Quwat berseń qolımda tur, qalǵanı tek.

IV

Dáwjúrekli massagettiń dúr patshası,
Tumarisdur – sulıwlarıń húr qatshası,
Kirge ayttı: suwǵa ıǵıp ketpe sen dep,
Kóterildi qolındaǵı aq taxtası.

Ayttı turıp: – Óytip hálek bolmasın dep,
Jerim gózlep, kózi qanǵa tolmasın dep,
Oǵuz suwdan ózim ótip barayın-dá,
Jarımes Kir haldan tayıp qalmasın dep.

Háy zalım Kir, qanǵa óziń jerik pe ediń?!
Massagetti jeńemen, – dep kelip pe ediń?!
Júrek jutıp Tumariske jarısqanday,
Jazıyrada kiyikteyin jelip pe ediń?!

Jerimde jети ákeńnen qarız qaldı ma?
Qaytıp alıw Kirge parız qaldı ma?
Tınısh eldiń tınıq shalabın shayqap,
Jesir menen jerge tarıs qaldı ma?

Námáhramler hayal menen shashlasadı,
Gáhi oq jay, gáhi qılısh, taslasadı,
Teginlikte bermes jerin Massagetler,
Ólse ğana jeri menen xoshlasadı.

Oğuzdárya ğázep penen tolqınlastı,
Teńizge dál quyar jeri kóbik shashtı,
Dedi: – Kirdiń qam gellesin atıń mağan,
Basın jutqır!!! Ğazım ushıp qutım qashtı.

Qırġın sawash. At harısa, tayın urdı,
Jılan, shayan, gesirtkesi qayım turdı,
Qıbırlağan janniń bári kúl bolajaq,
Bir súyem jer bermew ushın tayın turdı.

Qas qağımда, azan-qazan boldı dala,
Jan túrshiger, ot ishinde qaldı bala,
Tart sadaqtı, kókirekte janiń bolsa,
Anaw atlı ór jaǵıńa ótti qara!

Ot ishinde dúrkiresip, kiyik qashtı.
Jer bawırlap jılan záhár uwın shashtı,
Uyasında palapanlar shırıldadı,
Ğumsha solıp, qawızında sáni qashtı.

Jawız jawdı bir adım da atlatpaydı,
Ana jerin, arıw elin bılǵatpaydı,
Massagettiń iyeginde janı tursa,
Kelgindige Turan jurtın taplatpaydı.

Qanxor Kirdiń kózin qanlı iriń etti,
Menmen degen palwanların zirildetti,
Jaw lashkerin kókpar shelli kórmedi ol,
Jıldırımда qoyday matap dirildetti.

Zalım jawdı qara jerge tartıp urdı,
Masayrağan Iran shaxın ğargıs urdı,
Jigitleri Tumaristiń ayaǵına,
Kir gellesin domalatıp atıp urdı.

Qırġın sawash kórmegen jaw albırastı,
Iyni túsip, urtı tómen salbırastı,

Sadaq tartqan hayallardan páti qaytıp,
Qutılıwdıń jolın izlep qıbırlastı.

Asaw dárya burqasınlap aǵıp atır,
Kók táńirdiń kózi shaqmaq shaǵıp atır,
Bas salınǵan mesti tasla Oǵuzǵa!– dep,
Gúldirmama pósteklerin qaǵıp atır.

Jalmawız Kir, qálbimdi qaq tildiń búgin,
Hayallıqqa alaman dep kúldiń búgin,
Balıqtayın tıprshıdıń qollarımda,
Qarashıǵıń qanǵa batıp semdi búgin.

Qıbırlaǵan jannıń bári bas kóterdi,
Kimi qılısh, kimi jaba, tas kóterdi,
Márti ólse, sak-massaget jalawların,
Jerge jıqpay, bala-shaǵa, jas kóterdi.

Qula dúzde attıń jalın órgeniń joq,
Massagettey sadaq baylap kórgeniń joq,
Ǵarǵıs alǵan! Basıń meste kelgindi Kir,
Qanxor shirkin! Xalqıń ushın ólgeniń joq.

Jeńis mende, dabıl qaǵıp uralmayman,
Ishim jalın, boy kóterip turalmayman,
Qırshın ketken jigitlerdiń anasınıń,
Boyra-boyra kóz jasların kóre almayman.

Terbenbesten samal esken ór betinde,
Artıq hayal tuwılmaǵan jer betinde,
Márt Tumaris – Massagettiń qız patshası,
Kiyik kózli, qaraqalpaq kelbetinde.

Xalqım qızın qádirleydi qaraǵında,
Márt qızların úlgi qılǵan uranında,
Heshkim ulǵa Kirdiń atın qoyǵan emes,
Tumarisler tolıp atır Turanımda.

Sparganizdiń ornında bolǵanda siz ne isler edińiz?

Sparganiz – Tumaristiń balası. Ayırım miynetlerde Sparangiz, Spargapis túrinde berilgen. Sebebi dáwirler dawamında fonetikalıq ózgerislerge ushıraǵan bolıwı múmkin.

QOSIMSHA OQIW USHIN

Jazıwshı dóretiwshiligi menen tanısın.

N.V. GOGOL

(1809-1852)

Shıgarmanı oqıwǵa tayarlanamız.

TARAS BULBA

– Qáne, balam, artıńa bir aylanıp jibershı! Túriń ájeptáwir ǵoy! Ústińizdegi mına shubatılǵan ne, **pop**lardıń shapanı ma? Akademiyada hámme usındaydı kiyip júre me? Ǵarrı Taras óziniń Kievtegi bursada oqıp qaytqan eki ulın usılay qarsı aldı.

pop – pravoslav dininiń shirkew xızmetkeri

Atlarınan jańa ǵana túsip úlgergen balalardı ákesiniń mına ǵápleri birden qısqındırıp tasladı. Olar turǵan jerinde sileyip qatıp qaldı. Bulardıń ekewi de seminariyanı jaqında ǵana pitkerip shıqqan, boyları eńgezerdey, jańa táp berip kiyatırǵan murtlarına ele páki tiymegen jas jigitler edi.

– Toqtań, toqtań! Jaqsılańqırıp kórip alayın, – dep Taras balaların arı-beri aynaldırıp júrgizip kóre basladı. – Shapanlarıńız ne degen uzın! Shapan bolǵanıńa! Dúnyaǵa shıǵıp bunday shapan kórmedik! Qáne, endi birewińiz azıraq juwırıp kóriń, men qarap turayın. Oratılıp jıǵılmas pa ekensizler-á!

– Mazaǵıńdı qoy, áke! Kúlme! – dedi bir waqta úlken balası.

– O, bunıń qopallıǵına qara! Kúlgende ne qıladı?

– Kúlme! Egerde kúlgenińdi qoymasań, ákem bolsań da, quday ursın, taslap jiberemen.

Áke menen bala ortasındaǵı múnásibetke óz pikirińizdi bildiriń.

– Ho, ho! Sen ele sonday balama ediń? Ákeń bolsa da ma?

Taras Bulba ań-tań bolıp keyin básińkirep turdı.

– Awa, tap ákem bolsań da! Ashıwıma tiygen adamdı kim bolsa da ońdırmayman.

– Sonda sen meniń menen qalayınsha urıspaqsısań? Yamasa mushlasamız ba?

– Meyli! Qaysısı bolsa, sonısı!

– Qáne, onda mushqa kel, – dedi Taras Bulba jeńin túrinip – Kóreyin neshe pullıq halıń bar eken!

Oylanıp kóriń? Házir qanday waqıya júz beredi dep oylaysız?

Áne, sóytıp kóp waqıtlardan beri kórispey jańa ushırasıp atırǵan ákesi menen balası qushaqlasıp kórisiwdiń ornına gá keyin sheginip, gá alǵa umtılıp, bir-biriniń búyirine, jawırınına, kókiiregine mush penen kerilip urıp taslasıp ketti.

Kópten saǵınıp kútken perzentlerin ele bawırına basıp súye almay, esiktiń aldında turǵan olardıń mehriban anası mına hádiyseni kórip shırlap qoya berdi. Onıń betiniń qanı qashıp, reńi ózgerip ketti.

Bul waqıyanı kórip turǵan balalardıń anasınıń ruwxıy jaǵdayın kóz aldınızǵa keltiriń.

– Haw, adamlar-aw, qarań mınaǵan! Jin urdı mına ǵarrını! Minaw aljıdı! Balaları bir jıldan beri úyge jańa kelip atr. Al, bul ne qıladı deseń– á? Tabannan mushqa tutıp atr!

– O-ho, mınawıń jaqsı taslaydı eken, – dedi bir máháli Bulba tóbelesti toqtatıp, – Quday ursın, jaqsı taslaydı! – Ol ústi-basın tártipke keltirdi. – Sınap otırıwdıń keregi de joq. Zor kazak boladı. Bárekella, balam! Qáne, endi bir kórisip qoyayıq. – Ákesi balası menen qushaqlasıp kórise basladı.

Oqıwshılar sizler qalay qaraysız? Bir jıldan berli úyin saǵınıp kelgen ulların Taras usılay kútip alıwı durıs pa?

Dáslep balası menen mushlasıp soń onıń menen qushaqlasıp kórisiwine qalay qaraysız?

Bárekella, balam! Hámmeni de tap meni urǵanday etip bekishtirip ur! Hasla kisige haqıńdı jiberiwshi bolma! Al, biraq mına kiyip júrgeniń dim ersi. Anaw bir salbırıp turǵan jip nesi? Al, sen similtir, nege qolıńdı qawsırıp qarap tursań? – dedi de ol endi kishkene balasına tiyisti.

– Sen nege urmaysań meni, iyttiń balası?

Taras balasına nege urmaysań dep úyretiwine qalay qaraysız? Ákesi balasına usınday tárbiya bergenin durıs dep esaplaysız ba?

– Áne, taǵı bále taptı! – dedi sol waqıtta kishkene ulın qushaqlap súyip atırǵan ana. Balası tuwǵan ákesin urǵandı qashan kórip ediń? Endi sol qalıppa edi? Jas bala (bul jas bala dep turǵanı jası jigirmadan asıp ketken sıırıqtay jigit edi) sonsha jol júrip sharshap qalǵan. Endi ol pitegene dem alıp, bir nárse jutıwı kerek ǵoy. Bul bolsa, kel tóbeleseyik dep mushına túkiredi de turadı.

– Áy, bildim, sen kóp erkelep ketipseń, – dedi Bulba. – Ananıń ǵapın kóp tuńlay berme, balam. Ol hayal, hesh nárse bilmeydi. Sizlerge erkelik etiw ne kerek. Sizlerdiń erkeleytuǵın jerińiz jazıq dala hám argımaq attıń ústi. Áne, soǵan erkeleń! Mına qılıshı kórip tursız ba? Sizlerdiń anańız mine, usı. Al sizlerdiń basıńızdı aylandırıp júrgen akademiya, filosofiya degenlerdiń, álipbelerdiń, túrli kitaplardıń tükke keregi joq.

Meniñ olarğa túkirip te qarağım kelmeydi. – Usı jerge kelgende Bulba kitapqa jazıwğa bolmaytuğın bir uyat sózdi de qosıp jiberdi. Onnansha men sizlerdi kelesi háptede Zaporojiege jibereyin. Nağız mektep, nağız ilim sol jerde. Áne, sol jer – sizlerdiñ haqıyqat aqıl toltıratuğın jeriñiz.

– Bular sonda úyde tek bir hápte ğana bola ma? – dep jılamıradı olardıñ qartayğan anası. – Biysharalar ya bılay-bılay qıdırıp boyın jaza almasa, ya olardıñ diydarına toyıp men mawqımdı basa almasam. Óziniñ úyin de oñlap kóre almay ketedi dá onda.

– Boldı, boldı kempir, endi! Sol sınsığanıñ-aq jeter. Kazak degen hayallar menen salğilasıp júrmeydi. Sağan salsa bulardıñ ekewin de kóylegiñniñ ishine tıgıp tawıqtay ğurq basıp jatar ediñ. Bar! Tezirek barıp dasturqanğa barıñdı shıǵarıp qoy! Seniñ biyday shelpegiñ, konfet-sonfetleriñ bizge kerek emes! Qoyıñ bar ma, eshkiñ bar ma, pútini menen ákelip qoy, qırq jıldıñ júzin kórgen paliñ bolsa shıǵar!

Bulba balaların tórgi ójirege ertip kirdi. Jaydıñ ishın jıynastırıp júrgen, ústine jarqırawıq qızıl manat taqqan, sın-sımbatı kelisken eki xızmetshi qız bulardı kóriwden dalağa qarap zıp berdi. Shaması, olar qaptallasıp ótkendi qurı jibermeytuğın jigitlerdiñ kózine túsip qalıwdan qorqqan yamasa hayal tuqımına tán bolğan erkeklerdi kóre sala shıǵırıp dalağa qashıp, onnan soñ kóp waqqa shekem uyalıp awzın jeñi menen basıp otıratuğın ádetin islegen bolıwı itimal.

Bular kirgen ójire bayağı, Ukrainada **uniya** ushın urıslar bolıp turğan ğawǵalı dáwirdiñ qolaysız dástúrinde sazlangan edi.

uniya – Awqam birlesiw. Bul jerde kotolik hám provoslovie shirkewlerin Rim papasınıñ qol astına birlestiriw ushın júrgizilgen XV-XVI-ásirdegi gúres názerde tutladı.

Házir ol dástúrler eskirip qaldı. Olardıñ ushılığın tek xalıqtıñ qosıq, dástanlarında ğana ushıratıwğa boladı. Biraq bul qosıq, dástanlar da házir burıńıday saqalı

beline túsken, kóp jasağan qálenderler tárepinen toy-merekelerge aytıla bermeydi. Ójireniñ barlıq jeri tap-taza, ılay menen tep-tegis etip sıbalğan. Diywalda qılıshlar, qamshı, qus awlaytuğın kózgenek torlar, sholpı, mıltıq, oq-dári salatuğın nağışlı múyız shaqsha, altın shaptırılğan atlardıñ júwenleri hám gúmis toǵalı tusawları qıstırıwlı tur. Ójireniñ áynekleri oǵırı kishkene. Onıñ ústine dóńgelek, gúńgirt kózler salınğanlıqtan barlıq jer qarańǵı tartıp turadı. Ashılıp jabılatuğın kózlerin kóterip qaramasañ sırttaǵını kóre almaysañ. Bunday áynek házir tek eski shirkewlerde bolmasa, basqa jerlerde joq. Áynek, qapılardıñ jaqlawları qızılğa boyalğan. Tekshelerdiñ hár múyeshinde kók jasıl túsli shiyshe butilkalar, gúmis gúzeler, altın menen sırlanğan qadaqlar hám zerenler dizilisip tur. Veneciya, túrk, cherkes ónermentleri oyıp islegen hám qoldan-qolğa, elden-elge, ótip Bulbaniñ miymanxanasına kelip jetken bul hasıl buyımlar sol ğawǵalı zaman ushın tán emes edi. Ójireniñ qır dógeregine qayıñnan islengen otırǵıshlar qoyılğan. Tórde, mushta qudaydıñ úlken súwreti tur. Súwrettiñ dál astında úlken stol. Bılayıraqta, tekshelerinde taslardı tis-tis etip qalap nağıs oyılğan úlken pech. Bulardıñ bári de jigitlerge burınnan tanıs. Sebebi, olar hár jılı demalıs waqıtlarında piyadalap kelip-ketip turadı. Óytkeni, mektepte oqıp atırǵanlarğa at miniwge ruqsat etilmeytuğın edi. Olarda barı tek qoqırayǵan uzın aydar. Bul aydardan mıqlap uslap alsa qolında jarağı bar hárqanday kazak bulardı turıyıp sabap ketiwine boladı. Bulba házir olar miniw kelgen eki ğunandı olarğa mektepti pitkergen soñ úyirden uslap berip jiberdi.

Balalarınıñ keliwine baylanıslı Taras barlıq júzbasıların, óz polkiniñ barlıq hámeldarların jıynadı. Shaqırılǵanlardan eki adam hám óziniñ eski dostı jasawıl Dmitro Tovkach kelgen waqta Taras olarğa balaların tanıstırıp qoydı: «Qarañız,

qanday jigitler! – dedi ol. – Jaqın arada bulardı Sechke jóneltemen». Qonaqlar Tarasti hám eki jigitti qutlıqladı, olardıń iygilikli iske qol urıp atırǵanın, jas jigit ushın tálim alatuǵın eń jaqsı jer – **Zaporojie** Sechi ekenin aytti.

Zaporojie – qala ati

– Qáne, aǵayinler, stolǵa otırıńlar! Hárkim qálegen jerinde otıra bersin.

Saw bolǵaysız, balalarım! Ostap sen de, Andriy sen de saw bol! Urısta islerińiz ońǵa basa bersin! Eger **lyaxlar** biziń dinimizdi bassıǵısı kelse, olardıń da

lyax – polyak

sazasın bergeysiz! – Rasınızdan kele beriń, – dep sózin dawam etti Taras. Qayıńnıń, shiyeniń nart shıbıqları deneńizdiń saw jerin qoymay tilkimledi me? Múmkin, sizlerdi basqalardan góri sawatlı, es-aqılı dúziwirek bolǵanlıqtan shıbıqtı qoyıp, dır qamshi menen urǵan shıǵar? Múmkin, sizlerdi xalıq penen qatar tek hár shembide sabap qoymay, shárshembide de, piyshembide de sabaǵan shıǵar?

– Ótkendi eske alıp otırıwdıń keregi joq, – dep salqın juwap berdi Ostap.

Bolǵan náirse bolıp ketti.

– Endi bir sóytip kórsin! – dedi Andriy. – Tiyip kórsin birew! Tatarlardıń birewi jaqınlassin! Kazak qılıshınıń ne ekenin biledi!

– Bárekella, balam! Bárekella! Onday kún tuwa qalǵanda, sizler menen men de baraman! Quday ursın, baraman! Úyde qalıp ne pitiremen? Diyqansılıq etemen be? Qoylardıń, shoshqalardıń qarawılı bolaman ba? Úy baqqısh bolıp, kempirimniń qasınan shıqpay otıraman ba? Qurısın olardıń hámmesi. Men kazakpan, óytip otırǵım kelmeydi. Urıs bolmaǵanda ne? Zaporojiede sizler menen qıdırıw ushın-aq baraman. Quday ursın, baraman! Ğarrı Bulba kem-kem qızıp, aqırında ashıw qısıp buwlıǵıp qaldı. Ornınan túrgelip, basın qaqaytıp, qoqırayıp turıp jer tepsindi. – Erteń atlanamız! Keshiktiriwdiń hájeti joq! Bul jerde jatqan menen ózi izlep keletuǵın dushpan joq! Bizge mına úy-jaydan, mına gúzelerden ne qayır? Bulardıń hámmesiniń nege keregi bar? – dep ol stoldaǵı tas gúzelerdi, shiyshe ıdıslardı ján-jaqqa ılaqtırıp, bir-birine urıp sındıra basladı.

Bulbanıń háreketlerine baha beriń.

Ğarrısınıń bunday qılıǵın burınnan jaqsı biletuǵın biyshara kempir shettegi otırǵishta otırıp, bul kóriniske ayanıshlı kózlerin qadap qaraw menen boldı. Onıń hesh náirse aytıwǵa batılı barmadı. Biraq mına sumlıq qarardı esitkende kózleriniń jasın irkip tura almadı. Ana jaqın arada ózi ayra túseyin dep turǵan balalarına qaradı. Onıń jasawraǵan kózlerinde, idirep zorǵa quwısqı turǵan erinlerinde jıynalıp turǵan awır qayǵınıń kúshin heshkim táriyiplep jetkere almas edi.

Bulba barıp turǵan ójet adam edi. Bunday ójetlik tek XV ásirdeń awır jıllarında Evropanıń búlgınshilikler menen tolǵan bir múyeshinde, rawajlanıwdan alista qalıp qoyǵan túslik Rossiyada ǵana payda bolıwı múmkin edi. Ol dáwirde

knyazleri taslap qaship ketip iyesiz qalğan bul jerler mongol jirtqishlariniñ ayawsız topılıslarına ushirap, olar tárepinen wayran etildi, nársesi qalmay órteldi. Usı órteñ shalıp, qarabaqanası shıqqan úlkede turmıs keshiriwi tiyis bolğan adam ózi menen irgeles otırğan qorqınıshlı dushpanniñ aldında, mudamı dónip turğan qáwip-qáterlerdiñ aldında márt bolıwǵa, olardan aybınıp buqpay qáddin tik uslawǵa, qorqınısh degenniñ ne ekenin umıtıwǵa májbúr boldı. Slavyanlardıñ tınıshlıqqa úyrenip qalğan jas ruwxı kem-kem, mine, usı dáwirde tutanıp alısıp, jalın atıp lawlap jana basladı hám dáwirge kózqaraslar aralastı – Rustıñ ájayıp shoq tábiyatı minezin ózgartip qıńır ashıwǵa qaradı. Há demey-aq barlıq dáryalardıñ boyları, jaǵıslar, suwatlı jaylawlar hám basqa jasawǵa qolaylı jerlerdiñ hámmesi kazaklarǵa toldı. Olardıñ esap-sanın heshkim bilmedi. Geyde túrk sultanı olardıñ sanın bilgisi kelip sorap qalǵanda kazaklardıñ júrek jutqan batıraraq birewleri: «kim bilsin onı, aspanniñ astınıñ bárin iyelep atır. Qıltıyǵan tóbe kórseñ bári kazak», – dep juwap beretuǵın boldı. Bul xalıqtıñ basına túsken awır apattıñ shaqmaǵınan tutanǵan rus qúdiretiniñ haqıyqat belgisi edi. Burıńǵı mayda knyazlikler, kóshelerinde iyt baǵıwshılar menen ańshılar ızǵısıp júretuǵın mayda qalalar hám ol qalalar menen urısıp-talasıp sawda jasap otıratuǵın kishkene hákimliklerdiñ ornına endi hámmege teńdey qorqınıshlı qáwip hám dini bóten jirtqısh dushpanǵa degen jekkóriwshilikti tutas bir kúsh etip biriktirgen aybatlı awıllar, áskeriy birikpeler, qorganshalar payda boladı. Olardıñ tınıshsız ómiri, úzliksiz gúresleri pútkil Evropanı qárep bolıwdan qalay aman saqlap qalǵanı házir tariyxtan hámmege málim. Bunı sol dáwirde rus jerinde xojayınlıq etken polyak korolları da jaqsı túsindi. Olar kazaklardıñ saqshılıq ómirin joqarı bahaladı, olardıñ ójet minezin, jawınger dástúrlerin qollap-quwatlap otırdı. Korollarıñ ıqtıyarı menen kazaklardıñ ishinen saylap qoyılǵan **getmanlar** eski kishkene áskeriy birikpelerdiñ, qorganshalardıñ ornına polklar hám olardı basqaratuǵın okruglar dúzdi. Bul ádettegidey bir jerge jámlesken turaqlı áskerlerdiñ qarasın da kórmeyseñ. Al, eger atlanıs dabılı qaǵılıp urısqa shaqıra qoysa, kazaklar atlarına minip, qarıw-jaraqların asınıp, tum-tustan quyılıp shıǵa keledi. Olar koroldan basqalarday at-jaraq ta talap etpeydi. Tek xızmet haqısına adam basına bir **shirwannan** aqsha aladı. Sóytip, oyaq-buyaǵı eki hápteniñ ishinde jer qayısqan ásker jıynaladı da qaladı. Bunday kóp áskerdi patshalar úy basına adam salıp erksiz aydaǵanda da jıynay almas edi. Uris pitiwden ásker de daǵısadı. Kazaklardıñ kimisi eginshilikke, kimisi jaylawǵa, endi kimleri Dnepr boylarına ketedi, ol jerlerge barıp balıq awlaydı, sawdagerlik etedi, qullası: ǵárezsiz, tınısh ómir qaytadan baslanadı. Kazaklardıñ hádden tıs uqıplılıǵına sol waqıttaǵı shet ellikler hayran qalatuǵın edi. Aqırı, olardıñ qolınan kelmeytuǵın talap joq: arba soǵıw, oq-dári islew, temirshilik – mine bulardıñ hámmesin de kazak isley aladı. Onıñ ústine olar qıdırımpazlıqta aldına adam salmaydı, al daw-jánjel dese bar ǵoy, tek tura qaladı. Tek urıs máhálinde tayar bolıwdı ózleriniñ minneti dep esaplaytuǵın kazaklardan basqa qıyt etken shaqırıq bolsa atlanıp shıǵa beretuǵın ıqtıyarlılar da kóp edi. **Jasawıllar** awılma-awıl gezip, bazar maydanshalarınıñ ortasında arbanıñ ústine shıǵıp: «Áy, qos aydaǵan diyqanlar, qoy baqqan shopanlar, qatın janlı quyqa

getman – eski Ukrainada kazak áskerleriniñ eñ joqarı basshısı.

shirwan – altın moneta

jasawıl – kazak áskerlerindeki dárejesi kapitánǵa barabar oficerlik ataq hám sol ataqtı alǵan adamlar

baslar! Usı waqqa shekem gündege tırmasıp, etiklerińizdi pataslağanıńız jeter! Dańq, abıray ushın gúresetuǵın waqıt keldi», – dep qıshqırıp, jar shaqırsa boldı, kópshlik tóbesine jasın túsken quwraq aǵashtay alısadı. Qos aydaǵanlar gúndelerin sındırıp, ónermentler ustaxanaların, sawdagerler dúkánların pıt-shıt etip, úydegi gúzelerin qıyratıp taslap, atlarına mine berdi. Rus mineziniń haqıyqat kózge túsetuǵın jeri de usı.

Taras otırıqlı, eski áskerbasılardıń biri bolıp, minezi tik, aytqaninan qaytpaytuǵın ójet, urıs-jánjel ushın jaratılǵan edi. Ol waqıtları rus dvoryanlarına Polshaniń tápsi ura baslaǵan dáwir edi, dvoryanlardıń kópshiligi polyak dástúrlerin tutıp, ózlerine artıq mash sán-saltanat dúze basladı, esigine xızmetshi malaylar jallap qoydı. Suńqar salıp, olar ushın ayırım qálpeler saqladı, shawqımlı ziyapatlar berdi, háwli-háremler saldı. Taras usılardıń bárin jek kóretuǵın edi. Ol kazaklardıń ápiwayı turmısın jaqsı kóretuǵın hám Varshavaniń tárepin jaqlaǵan óziniń joldasları menen

ólgen she urısıp, olardı polyak panlarınıń jalpıdaqları dep ataytuǵın edi. Ómirinshe sharshap tınıwdı bilmeytuǵın ol slavyan dinin qorǵawdı óziniń ádiwli minneti dep esapladı. Arendatorlardıń qısqısın yamasa úy basına salıqtıń kóbeygenin aytıp oǵan arız etken awıllarǵa óziniń kazakları menen irkilmesten barıp gúnakarlardıń ústinen sud júrgize beretuǵın edi. Ol úsh jaǵdayda qılısh jumsaw kerek degen pikirde boldı, birinshiden, komissarlar aqsaqallardı sıylamasa hám olardıń aldında bas kiyimin almasa; ekinshiden, kimde-kim provoslavie dinin qorlap, atababalardıń dástúrin ayaq-astı qılsa; úshinshiden, dushpanlar musulman yamasa túrkler bolsa, olarǵa qarsı xristian dininiń húrmeti ushın qılısh kóteriwdi Taras barlıq waqıtta orınlı dep esapladı.

Mine, házir Taras eki balasın ertip Sechke qalay baratuǵının oylap otır. Sechke olardı alıp barıp: – «Mine, qarańlar, men sizlerge qanday jigitlerdi ákeldim», – dep, olardı óziniń sawashlarda shınıqqan ǵarri doslarına tanıstıradı. Olardıń urıs tálimin ózlestiriwdegi dáslepki tabısların kózden ótkeredi. Taras áweli balalarınıń tek ózlerin jibergisi kelip edi. Biraq olardıń uwızday jaslıǵın, uzın boyların, sulıw qáddin kórip, jawıngerlik ruwxı qozıp ketip, shıdap tura almay, erteńine heshqanday sebepsiz-aq birge baratuǵın bolıp qararǵa keldi. Ol qashshan-aq ketiwdiń ǵamına kirisip, tiyisli buyırıqlardı berip taslaǵan edi. Balalarına at, er-turman tayınlattı, seyisxanalar, teleklerdi ózi kórip shıqtı, ózleri menen erteń birge júretuǵın xızmetshilerdi saylap aldı. Jasawıl Tovkachtı óziniń ornına tayınlap, oǵan eger Sechten xabar etkendey bolsam bar áskerdi alıp izimmen tez

jet! – dep qattı tártip berdi. Araqtan bası ğuwap más bolıp júrse de hesh nárseni umıtqan joq. Hátte, atlardı jaqsılap suwǵarıp jemge toydırıwdı da muqıyatlap tapsırdı. Usılayınsha ol barlıq isti bárjay etip, sharshap qaytıp keldi.

– Qáne, balalar endi, uyqılayıq! Erteńge qarasa qudaydıń qálegeni bolar! Bizlerge tósek tóseme! Tósektiń keregi joq! Bizler maydanda uyqılaymız.

Tún qarańǵılıǵı álemdi endi ǵana qaplay baslaǵan. Biraq Taras Bulba bárqulla erte jatqandı jaqsı kóretuǵın edi. Ol óziniń qoy teriden tigilgen postının búrkenip, gilemniń ústine awnap jata ketti. Sebebi, túngi taza hawa salqın edi hám Taras úyinde bolǵan waqları jıllı jatqandı jaqsı kóretuǵın edi. Ol há demey-aq qorıldap uyqılap qaldı. Onıń izin ala ján-jaqtan qorıldı baslanıp, kóp uzamay pútkil hawlı nama qosıp qorılday basladı. Hámmeden burın qarawıldıń silesi qattı, sebebi ol mirza jigıterdiń keliw húrmetine dep qarnınıń shenin bilmey ishe beripti.

Tek jalǵız bayǵus ana ǵana uyqılaǵan joq. Ol qatara jatırǵan súyikli perzentleriniń bas ushına qonaqlap, ekewine alma gezek telmirip qarap otır. Olardıń uypalanıp qalǵan buyra shashların taraq penen áste taraydı, kóziniń ıssı jasları menen juwadı. Barlıq sezimi, barlıq ıqlası menen pútkil denesin bir kóz etip sonsha ıntıǵıp qarasa da, olardıń diydarına miyri qanıp, mawqı basılar emes. Olardı qansha emizip, álpeshlep ósirdi, tárbiyalap baqtı, ádiwledi. Mine, endi hesh nárese kórmegendey bolıp qalayın dep otır.

«Perzentlerim! Shıraqlarım! Erteńgi kúnińiz ne bolar eken? Baslarıńızǵa qanday sawdalar túser eken?» – dep áste jılamsıradı. Onıń kózinen aqqan jaslar bir waqları sup-sulıw bolǵan júzlerin basa baslaǵan jıyırıqlarǵa sińip azıraq irkiledi. Haqıyqatında da, biyshara ananıń ómiri sol urda-tut zamanda jasaǵan barlıq hayallardıń ómiri sıyaqlı kútá ayanıshlı edi.

Barlıq hayallardıń ómiri sıyaqlı kútá ayanıshlı zamandı qanday kóz aldınızǵa keltirdińiz?

Onıń quwanışı dım qısqa boldı. Jaslıq muhabbattıń tatlı shiyrin lázzetin, dáslepki ıshqınıń dámin ońlap tata almay atırıp-aq barlıq ómiri tamam boldı. Onıń kewil qosqan qostarı qatal minezlilik etip, onı taslap, qılıshqa, jora-joldaslarına, máslikke berilip ketti. Eri dáslep jılında eki-úsh kún-aq kórinetuǵın bolıp, onnan soń birneshe jıllar boyı xabar-atarsız ketip júrdi. Eri aldında turıp, birge jasaǵan waqta da biysharanıń kórgen kúni qaraqansılıq boldı. Tek anda-sanda kewili kelgende sılap-sıypaǵanı bolmasa, erinen esitkeni – aqıret, jegeni – tayaq boldı. Topalańshıl Zaparojieniń qatal jaǵdayına beyimlesip, júrekleri qatıp ketken boydaq ricarlardıń arasında ol pútkilley basqasha adam edi. Jaslıq onıń kóz aldınan heshqanday lázzetsiz, bir jilt etti de ótip ketti. Betleriniń gúl-gúl jangán eki alması jıyırıq ájimler menen qaplandı. Júregindegi sezimler, muhabbat, názik ıshqı – hámmesi jıylıp bir analıq sezimge aylandı. Mine, ol bar ıqlası menen, kóz jası egil-tegil aǵıp, balalarınıń bas ushında shaǵaladay telmirip otır. Onıń súyikli perzentlerin, eki birdey jigerbentin, erteń kózine máńgi kórsetpew ushın birotala alıp ketedi. Kim biledi, bálkim, birinshi urısta-aq bir tatardıń qılıshı

olardıń dúzde ġarġa quzġıńġa jem bolıp qalġan lashına da zar bolıp qaladı. Qolınan kelse, olardıń hár tamshı qanı ushın ómiriniń bárin berip alıp qalar edi-aw.

Anasınıń balalarınıń bas ushında otırıp oylaġan qıyalınan sizlerde qanday sezimler payda boldı?

Ana bolsa ele jaslı kózlerin balalarınıń uyqı qısıp, kirpikleri bir-birine ayqasıp, kem-kem pitip baratırġan kózlerine qadap otır. Sóytip otırıp: «Ele, quday bilsin, Bulba oyanġannan keyin ketiwdi bir-eki kúńge keshiktirip júre me? Tek júrip ketiw kerek dep kóp ishıp, más bolġannan soń aytqan shıġar», – dep te oyladı.

Álleqashan tuwġan ay adamlar uyqılap atırġan háwliniń ishın, háwlini aynaldıra salġan shaldıwardıń eki qaptalında ósip turġan mayda qızıl tallar menen boyanlardı jaqtırttı. Al ana bolsa, ele balalarına tigilip qarawı menen shuqshıyıp otır. Uyqı degen oyında da joq. Atlar tańniń jaqınlasqanın sezıp, ot jegendi toqtatıp kók shóplerdiń ústine jattı. Tallardıń usha basındaġı japıraqlar sıldırıl basladı. Sıldırılı kem-kem kóbeyip, barlıq japıraqlarġa taraldı. Ana sol otırısı menen tańdı attırdı. Sharshaw, jalıġıwdı biler emes, qayta, tún ele de azıraq sozılsa eken dep tileydi. Alısta jılqınıń kisnegen sestı esitildi. Kún shıġıs tárep qızara basladı.

Bulba birden oyanıp, ornınan ushıp turdı. Keshegi óziniń bergen buyrıqlarınıń hámmesi de yadında eken.

-Qáne, jigitler, usı uyqılaġanlarıń bolar. Waqıt boldı, turıńlar. Atlardı suwġarıńlar. Kempir qayda? (Ol hayalın usılay ataytuġın edi). Kempir, tezirek bizlerge awqat tayarla! Uzaq jolġa sapar shegemiz.

Eń sońġı úmitinen de gúder úzgen bayġus ana muńlı túrde asxanaġa qarap ayańladı. Ol eńiz-teńiz bolıp jılap júrip awqat tayarlayman degen she, Bulba tiyisli buyrıqlar berdi, seyisxananı barıp kórđi, eki balası ushın ózi kiyim-kenshek, er-turman saylap aldı. Keshegi **bursaklar** bulardı kiygennen soń pútkilley ózgerip ketti. Buringı daġal-daġal góne etiklerdiń ornına qızıl xromnan tigilgen gúmis nálli taza etik. Keńligi qara teńizdey, búklenip atırġan qabatı da, búrmesi de kóp, altın sabaqtan esilgen ıshqırı bar uzın qayıs qosıp baylanġan. Ústinde ottay ashıq qızıl suknodan tigilgen belbewligine qır-dóğerek aynaldırıp naġısh salınġan tik jaġa, artı jıyırıq shekpen. Bellerine quyma türk pistoletleri qıstırılġan. Qılıshları ayaqlarına tiyip jıńıldaydı. Ele kúńge kúyip qarawıta qoymaġan júzleri mına kiyimdi kiygen soń burınġıdan da shıraylı bolıp, aġarıp ketken sıyaqlı. Jańa tap berip kiyatırġan qara murtları júzleriniń aqlıġın hám olardıń ele dım jas jigitler ekenin aytpay-aq kórsetedi. Qoy terisinen tigilgen altın tıslı qara papaq ekewine de quyıp qoyġanday jarasıp, sawlatlarına sawlat qosıp tur. Biyshara ana balalarınıń mına turısın kórgende kózlerine erksiz jas alıp, tıġılıp turıp qaldı.

***bursak** – bursada diniy seminariyada oqıytuġın adam*

-Qáne, balalarım! Hámmesi tayar boldı, qurı irkile beriwdiń keregi joq! – dedi bir waqıtta Bulba. Endi xristian dástúri boyınsha saparġa ráwana bolıwdan burın hámme saqqa júginip otırıwımız kerek. Adam qalмай, esikte turġan xızmetshilerge shekem bári tegis otırdı.

– Endi, anasi, balalarına pátiya ber! – dedi Bulba. Olar maydanda mártlik penen gúreskey, ricarlardıń ar-namısın qoldan bermegey, dinine berik bolǵay al, olardı islemese joqlar, joyanlar bolǵay dep qudaydan tile! Qáne, balalarım, anańızdıń qasına taman keliń! Anańnıń pátiyası ottan da, suwdan da saqlaydı.

Kewili buzılıp zorǵa turǵan anası olardı alma-gezek qushaqlap, moyınlarına bir-birden **ikona** qıstırdı.

ikona – qudaydıń kishkene etip aǵashdan islengen súwreti.

– Qudaydıń ózi saqlasın... Balalarım, anańızdı umıtıp ketpeń. Eń bolmasa xabarıńızdı bildirip turıń. Ol arjaǵın ayta almadı.

– Qáne, júrdik, balalarım! – dedi Bulba.

Esiktiń aldında atlar ertlewli tur edi. Bulba óziniń Shaytan degen atına qarǵıp mindi. Ústine jigirma pudlıq salmaq mingen at shıday almay shıbjıńlap qoya berdi. Taras oǵada awır hám semiz edi.

Bir waqları ana balalarınıń da atlanıp ketiwge tayar bolıp turǵanın kórdi. Ol ózine degen qayırqomlıqtıń qanday da bir belgisi sezilip turǵan kishkene balasına bara boyın tasladı. Dáslep záńgige, soń erge jabısıp, úmitsiz kózlerin balasına qadap, onı jibermey turdı. Eki taynapır kazak onı áste qoltıqlap úyge alıp ketti. Biraq olar dárwazadan jańa shıǵa bergende, ana óziniń qartayǵan jasına sáykes bolmaǵan shaqqanlıq penen kiyiktey sekirip, olardıń izinen quwıp jetti de, balalarınıń birewiniń atın irkip, onı bar ıqlası menen qushaqlap, ústi-ústine súye basladı. Ananı taǵı da ayırıp alıp ketti.

Jigitlerdiń kewilleri buzılıp, tek ákesinen qorqqanından kózleriniń jasın irkip, únsiz kete berdi. Al, ákesi bolsa, balalarına sır bildirmegeni bolmasa ózi de zorǵa baratır edi. Kún túnerip tur. Kók shópler shaǵırayısıp jaynap kórinedi. Quslar tártipsiz sayrap tur. Olar biraz jer júrgennen keyin artına burılıp qaradı. Awıl jerge sińgendey joq bolıp ketipti, hesh nárese kórinbeydi. Tek ózleriniń úyiniń eki morısı, ózleri shaqalarında tıyınday sekirip, órmelep oynaǵan tereklerdiń ushları ǵana kórinedi. Olardıń kóz aldına, alısta jatqan, ekewiniń de jaslıq ómiriniń tiri gúwası – pishenlik jaylaw, kók-kómbek bolıp tóselip atır. Onda kók shóplikke awnap oynaǵan balalıq jıllar menen jeńil ayaqların qáwiplene basıp, tusınan qorqa-qorqa ótetuǵın qaraqas qızlardı talay ańlıǵan jigitlik jıllardıń sırı jatır. Azıraq júrgennen keyin usha basına arbanıń dóńgelegi baylanǵan qudıq basındaǵı uzın sıırıqtan basqa hesh nárese kórinbey qaldı. Bular jańa ǵana basıp ótken tegislik maydan, alıstan tawǵa usap kórinip, arjaǵındaǵı dúyanıń bárin óziniń tasasına jasırıp kórsetpey tasladı. – Xosh bol, balalıq! Xosh, qızıqlı oyunlar! Hámmesi, hámmesi de xosh bolıń!

II

Atlılardıń úshewi de únsiz-túnsiz júrip kiyatır. Ğarrı Taras óziniń ótken ómirin esine túsirdi: Onıń kóz aldınan jaslıq jılları dizilisip ótip atır. Qanday qızıq jıllar! Bul jıllar esine túskende jaslıqtı basınan keshirgen hárqanday kazak jılap jiberedi.

Ol Sechke barıp óziniń eski doslarınan kimlerdi ushıratatuǵının oyladı, kimlerdiń ólip, kimlerdiń qalǵanın barmaq búgip sanadı. Onıń kózlerine monshaq-monshaq jas keldi, aq shashlı bası tómen salınıp túsip ketti. Onıń balaları bul waqıtta basqa oylar menen bánt edi. Biz endi kóbirek usı balalar haqqında aytıwımız kerek. Olar on eki jasında Kievtégi akademiyaǵa oqıwǵa berildi. Ol zamannıń abıraylı adamlarınıń hám-mesi balalarına tálim-tárbiya beriwdi hájet dep sanaytuǵın edi. Olar balalarınıń oqıǵanların tez umıtıp ketetuǵınlıǵına kózleri jetse de, mektepke jetelep aparıp kirgizetuǵın edi. Bular ekewi de bursaǵa oqıwǵa barǵan basqa baylardıń balaları sıyaqlı mektepten burın erkelep ósken tentekler edi. Mektepte júrip tálim-tárbiyanıń arqasında ısılıp, tártipke túsip, adam qusap dúzelip qaldı.

Úlkeni, Ostap oqıwdı birinshi jılı qashıp ketiwden basladı. Onı qaytarıp ákelip, sabap-sabap, kitapqa úniltti. Álipbesin tórt-bes ret topıraqqa kómp tasladı, biraq tórtewinde de onı ólgenşe ıshqırtıp sabap, tazasın satıp alıp berdi. Eger, usınnan akademiyaǵa oqıp ilimge maman bolıp shıqpasań, jigirma jil monastırda monax etip qoyaman hám bul ómirińde Zaporojieniń qarasın kórsetpeymen dep ákesi ant ishıwǵa minbegende Ostap bul ádetin besinshi ret te tákirarlar edi.

Burınları ilimdi sógip, balalarına onıń menen shuǵıllanbawdı keńes etip júrgen Taras Bulbanıń bunday gáplerdi aytıwı tańlanarlıq hádiyse. Usı waqıttan baslap Ostap mánissiz, adamdı jalıqtıratuǵın kitaplardı ózin zorlap, erinbey oqıy berdi hám tez arada bilgish oqıwshılardıń qatarına eristi. Ol waqıttıń oqıwı turmısqa nársesáykes kelmeytuǵın edi: usınday grammatikalıq, ritorikalıq hám logikalıq usaǵan ızǵıp atırǵan mayda-shúyde nárselerdiń zamanǵa qatnası joq. Olar turmısta qaytalanbaytuǵın da, qollanbaytuǵın da ilimler edi. Ol waqıttaǵı eń oqımıslı degen adamlardıń ózleri de basqalarǵa qaraǵanda ádewir nadan, óytkeni, turmıstan, tájiriyyeden birotala qol úzgen adamlar edi. Onıń ústine bursanıń respublikalıq dúzilisi, ǵırıtay kúshine tolısqań jigitleardıń kópligi, usıların hám-mesi olarǵa oqıwınan pútkilley tısqarı nárselerdi úyretetuǵın boldı. Geyde ǵárezet jetispeydi, geyde ash júredi, geyde ǵırıtay kúshine tolısqań jas jigitle hár nárseni kóriwge talpınadı. Mine, usıların hám-mesi qosılıp, olarda sońǵı waqıtları Zaporojiede keń taralǵan tapqırılıqtı payda etti. Bursanıń barlıq oqıwshıları Kievtiń kóshelerinde ash qasqırday gezip, adamlardı saqlanıp júriwge májbúrledi. Sawdagerler kóshede bir bursaktıń ketip baratırǵanın kórse, bazarǵa satıwǵa ákelgen pirogların, gúlshelelerin, asqabaq tuqımların qolı menen basıp, balaların búrkittey bawırına qısıp otıra qalatuǵın boldı.

Ne sebepten sawdagerler kóshede bir bursaktıń ketip baratırǵanın kórse, bazarǵa satıwǵa ákelgen nárselerin qolı menen basıp qalǵan?

Bursaklardıń tártibin baqlap, olarǵa kóz-qulaq bolıp júriw wazıypası júklengen konsuldıń ózi de abaysızıraq otırǵan sawdagerlerdiń bar-joǵın shalbarınıń háwızdey qaltalarına tıǵıp ketiwden qaytpaytuǵın edi. Bursaklar basqalardan bólek óz aldına jasaytuǵın edi. Olardı rus hám polyak dvoryanlarınıń saylandı jámiyetine qospaytuǵın edi. Hákim Adam Kiseldiń ózi, akademiyaǵa qanshelli ğamxorlıq etiwine qaramastan, olardı jámiyetke qoslawǵa hám qattıraq uslawǵa buyırq berdi. Bunday buyırıqtıń keregi de joq edi. Sebebi, onısız-aq, rektor hám professor-monaxlar bul jerdegilerdiń tayaqtan isin pitkerip atır edi. Olardıń buyırǵı boyınsha konsullar jiyi-jiyi shıbıq penen, qamshı menen jazalanıp turıladı. Kópshilik bursaklarǵa bul tayaqlar kár etpeydi. Al, birazları ábden zerigip, baratuǵın jolın bilgendey bolsa, joldan tutıp ákelinbese, Zaporojiege qashıp ketetuǵın edi. Ostap Bulba sabaqların, ásirese, bogoslovie menen logikanı qansha qunt penen oqısa da záhárli shıbıqtan qutıla almadı. Sonlıqtan bul nárse adamdı ójetlikke, qatallıqqa úyretetuǵını tábiyiy nárse. Ostaptı joldasları isenimli dos retinde tanıytuǵın edi. Ol waqtı-waqtı hiyleker bursaklarǵa qosılıp, óz joldasların jaman islerge – birewlerdiń atızlarına, baǵlarǵa urlıq etiwge baslap júrdi. Biraq ol hárqanday qıyın jaǵdayda da doslarınıń sırın pash etpedi. Oǵan qamshı da, nart shıbıq ta sır aytqıza almadı. Ol tek urıs penen oyın-zawıqtan basqa hesh nársege onsha itibar bermeytuǵın, hátte, ol tuwralı oylamaytuǵın da edi. Ózindey qatar joldaslarına onıń kewli bárha ashıq boldı. Ol sol dáwirde jasaǵan qatal tábiyatlı adamlardıń ishindegi eń miyrimlisi de edi. Mine, sonlıqtan da bayǵus anasınıń kóz jası onıń kewlin eljiretip jiberdi hám basın tómen salıp oylanıwǵa májbúr etti.

Al, kishi inisi Andriy onnan göre zeyinlirek edi. Ádette awır minezli adamlar sabaqtı qıynalıp oqıytuǵın bolsa, al ol oqıwǵa kútá ıqlaslı boldı. Ol aǵasına qaraǵanda uqıplı hám ephsil de edi. Óz joldasların jiyi-jiyi qáwipli islerge de ertip barıp júrdi. Qılmıs islep, ayıplı bolıp qalǵan jaǵdaylarda da ebin tawıp qutıladı. Ostap bolsa bunday waqıtta heshkimnen járdem de soramay, jalınıp-jalbarınıp ta otırмай, shapanın sheship taslap, arqasın tayaqqa tutıp jata ketedi. Ostapqa qusap ol da sawashtı, mártlikti háwes etti. Biraq onıń júregine basqa da sezimler uyalǵan edi. On segizden ótkende onıń júreginde muhabbat otı alıstı. Andriy óziniń júreginde oyanǵan muhabbat sezimin joldaslarınan jasırıp júrdi. Sebebi ol dáwirde sawashqa túspey turıp muhabbat haqqında gáp qozǵaw keshirilmes uyat hám námartlik bolatuǵın edi. Ol sońǵı waqıtları óz doslarına burınǵıday bas qosa bermedi. Kópshilik waqtın Kievtiń bir shetinde jaylasqan, eki boyında shiye baǵı ósken, áynekleri jolǵa qaraǵan páskeltek jaylardıń arası menen ótetuǵın kishkene kósheni jalǵız ózi gezip júriw menen ótkeretuǵın boldı. Geyde ol rus hám polyak dvoryanlardıń sáteń jayları eki boyın bezep turǵan úlken kóshege de shıǵıp júrdi. Bir kúni ol kóshede bir jaqqa qarap abaysız turǵanda álle netken bir polyaktıń mingen

náhán bógenekli arba onı basıp kete jazladı. Altaqtada otırǵan murtları erbiygen arbakesh qamshı menen onıń jawırınına kerilip turıp tartıp jiberdi. Ashıwı kelip, qanı qaynap ketken jas bursaktıń kúshli qolları birden arbanıń artqı dóńgelegine asılıp artqa qaray shirenip tarttı. Arba júrmey qaldı. Túsip jaǵalasıwdan qorqqan arbakesh atlarǵa qamshı bastı. Atlardıń julqıp tartqan pátı menen Andriydiń jańa jazdırıp úlgergen qolınan dóńgelek shıǵıp ketti hám ol abınıp barıp, kishkene shalshıq batpaqtıń ústine jıǵıldı hám jaǵımlı kúlkini esitip basın kóterdi. Onıń kózleri jaqın jerdegi bir áynektiń aldında turǵan jananǵa tústi. Andriy dúnyaǵa shıǵıp onday sulıwdı kórgen joq edi. Andriy albıraqlap qaldı. Albıraqlap, batpaq qolları menen betiniń ılayın sıpıraman dep onnan bes beter bılǵandı. Bul periyzat kim bolıwı múmkin? Sonı bilgisi kelip, saraydıń aldında **bandura** shertip turǵan jas jigitti qorshap, uylıǵısıp turǵan xızmetshilerge jaqınlasıp edi, olar bunıń bılǵanǵan betin kórip, kúlisip juwap bermey-aq qoydı. Aqırında ol qızdıń bul jerge qısqa waqıtqa qıdırıp kelgen Koven qalası hákiminiń qızı ekenin sorastırıp bildi. Kelesi kúni tünde ol tek bursaklarǵa ǵana tán bolǵan batırlıq penen qız turǵan jaydıń qorǵanınan asırılıp baǵqa tústi de shaqaları jaydıń tóbesine qarap ósken úlken aǵashqa órmeledi. Aǵashtan jaydıń tóbesine minip, pechtiń morısı arqalı tuwrı qızdıń jatatuǵın jayına tústi. Shamnıń jaqtısında jayparaxat qulaǵınan altın sırǵaların jazdırıp otırǵan gózzal polyak qızı qarsı aldında qápelimde payda bolǵan biytanı adamdı kórgende qorqqanınan sóylewge tili gúrmelmey qaldı. Biraq bursaktıń húreyi ushıp, qolın qıymıldatıwǵa batına almay, tómen qarap turǵanın kórip hám onıń batpaqqa jıǵılǵan jigit ekenin tanıp taǵı qızdı kúلكi biyledi. Onıń ústine Andriydiń bet-álpetinde de adam qorqqanday heshteńe joq: ol sın-sımbatlı kelisken jigit edi. Qız shın kewli menen kúlip kóp waq ermekledi. Barlıq polyak qızları sıyaqlı sulıw, jeńil minezli eken. Biraq onıń jaynap turǵan, móldir ájayıp kózleriniń tigilip qarawında turaqlılıq bar edi. Andriy qıymıldawǵa shaması kelmey, qol-ayaǵın tusap qoyǵanday polyak qızı jedel júrip qasına kelgende de óziniń túrli hasıl taslar menen bezelgen jarqırawıq sáwkelesin basına kiygizgende de, jiyegi altın sabaq penen kestelengen juqa jipek oramalıń ústine japqanda da, sırǵasın ernine qıstırǵanda da úndemey tura berdi. Biraq Andriy onnan sayın qısınıp, biysharası shıǵıp tura berdi. Ol tek awzın ashıp, qızdıń ot shashıp, jaynap turǵan kózlerine tigilip qaraw menen boldı. Usı waqıtta esik tárepte tıqıldap esitilgen ses qızdı birden shorshıtıp jiberdi. Ol Andriyge dárhal krovattıń astına jasırınıwdı buyırdı. Tınıshlıq ornaǵannan keyin qız qasına xızmetshi tatar hayaldı shaqırıp alıp, oǵan Andriydi ásten aqırın baǵqa ertip shıǵıp, qorǵannan ótkerip jiberiwdi tapsırdı. Biraq bul saparı jigittiń qorǵanǵa órmelewı sátsiz boldı. Qarawıl oyanıp ketip, onıń ayaǵınan tutıp aldı. Saray xızmetshileri jıynalıp qalıp onı bir maydan sileytıp sabadı. Ol óldim-taldımda zorǵa qashıp qutıldı. Bul awhaldan soń qızdıń úyiniń qaptalınan júrip ótiwdiń ózi de qáwıpli boldı. Óytkeni, hákimniń ızǵıǵan xızmetshileriniń birewi bolmasa birewi tutıp

bandura – kóp tarlı, barmaq penen shertiletuǵın Ukraina xalıq muzıka ásbabı

alıwı múmkin. Andriy qızdı bunnan keyin polyaklardıń shirkewinde bir ret kórdi. Qız onı kópshiliktiń ishinde tanıp, tap burınnan tanıs adamday mıyıǵınan kúlip qoydı. Taǵı bir ret Andriy onıń tek júzin kórip qaldı. Usınnan soń hákim qaytıp ketti. Endi bayaǵı gózzal, qara kóz polyak qızı qarap turatuǵın aynadan semiz, bılshıq bet birew kórinetuǵın boldı. Andriy basın tómen salıp, kózlerin atınıń jalına tigip, mine, usılardı oylap kiyatır.

Áne-mine degenshe atlılar jazıq dalanıń jasıl qushaǵına enip ketti. Olar náw-qaraǵay kók ósimliklerdiń arasına at-patı menen sińip, tek, papaqlarınıń tóbesi ǵana kórinip baratır.

-E, e, jigitler, nege úndemey qaldıńız? – dedi bir máhál Taras Bulba óziniń oylap kiyatırǵan oylarınan bólinip.

-Tap dúnyadan bezgen adamlarday! Hámmе qıyaldı taslań! Onnan keyin atlarǵa qamshını basıp jibereyik, ushqan qus ta izimizge erise almay qalsın! Qáne!

Kazaklar atlardıń jalına óńmenin taslap, eńkeyip shawıp ketti. Endi olardıń papaqlarınıń tóbesi de kórinbey qaldı. Tek japırılıp qalıp atırǵan kók shóplerge qarap olardıń shawıp baratırǵanın bileseń.

Quyash álleqashshan-aq shıǵıp, bultlardan tazarǵan ashıq aspanda jarqırıp, keń dalaǵa óziniń ıssı nurların sewip tur. Jigitlerdiń es-aqılın kúni menen shatastırıp kiyatırǵan oylar serpilip, boyları qustay jeńil bolıp qaldı.

Dalańlıq barǵan sayın túrlenip qulpıra berdi. Ol waqta túslikten házirgi Novorossiya jerleri jaylasqan keńisliktiń hámmesi tap Qara teńizge shekem adam baspaǵan shól edi. Ol jerlerde ósken jabayı ósimliklerdiń túbinen hesh günde júrip ótken emes. Tek dút-toǵay suwatlı jaylawların mákan etken atlar ǵana bul jerlerdi basqılap taplaǵan. Tábiyatta bunnan gózzal jer joq shıǵar! Jerdiń beti san mıń túrli gúller menen bezelgen kók-kómbek okeanǵa megzeydi. Kók shóplerdiń názik paqalların jarıp shıǵıp, hawayı qızǵısh, sarı gúller qıltıyısıp ashılıp tur. Gey jerlerde ǵuj-ǵuj bolıp ashılǵan jońıshqa gúlleri shaǵırayısıp atır. Qaydan kelip kógergeni belgisiz, bir túp biyday masaǵı da áste ırǵalıp tur. Shóplerdiń astı menen moynın aldına sozıp keklikler jorǵalaydı. Quslardıń tártipsiz shawqımı hawanı jańǵırtıp tur. Biyik aspanda qanatın jayıp, bir orında qatıp turıp, qırǵıylar jerge qarap sırgıydı. Qaysı kólden shıqqanın quday bilsin, bir jaqta jabayı ǵazlardıń ǵańqıldısı shıǵadı. Shópliktiń arasınan shaǵala qanatların áste sermep ushıp shıǵıp, aspan teńizinde sayrańlap júredi. Mine, ol pálpállep diń aspanǵa kóterilip, kem-kem kishireyip, noqattay bolıp qaldı. Mine, qaytadan qanatların quyashqa shaǵılistırıp sermep oynay basladı. O, qanday ájayıp dala!

Jolawshılar awqatlanıp alıw ushın azıraq irkildi. Olar menen birge kiyatırǵan on kazak atlarınan túsip, shórekke may jaǵıp jep aldı. Bunnan soń olar atlanıp, keshke shekem tınbastan júrdi. Kesh túsiwi menen dalańlıqtıń kelbeti pútkilley ózgerip ketti. Shaǵırayıp jarqırıp turǵan keńislik batıp baratırǵan quyashtıń sońǵı hálsiz nurlarına shaǵılısıp kem-kem gúngirt tarta basladı. Shóplerdiń ústi qara kóleńke tartıp qońır jasıl túske endi. Hár gúlden, hár shópten átirapqa jaǵımlı iyis

tarap, jağımlı hawa lázzet berip tur. Jer ústinen qoyıw puw burqırap kóterilip atır. Tap pútkil keń dalada ráhátlenip dem alıp atırğanday. Gúngirt tarta baslağan kók aspannan betine birew boyaw shyotkası menen jolaq-jolaq nağıs salıp ketkendey, qızıl-jasılğa dónip qulpırıp tur. Waqtı-waqtı siyrek aq bultlar todası júzip shıǵa keledi. Teńiz suwlarınday tolqınlanıp, áste esip turğan taza jağımlı samal shóplerdiń basın jelpip betke uradı. Quslardıń kuni menengi shawqımlı naması endi basqa túrli shawqım menen almastı. Dala tıshqanları inlerinen sırtqa shıǵıp, artqı ayaqlarına turıp shúykildesken sesleri sheksheklerdiń ashshı shırıldısına ulasıp ketedi. Geyde alıstaǵı bir kólden shıqqan aq quwlardıń shańqıldısı hawanı jańǵırtıp turadı.

Jolawshılar jol ortada toqtap, ózlerine jatıwǵa qolaylı jer tańlap aldı. Ot jağıp, qazan astı. Keshki awqatqa tarı góje pisiriwge kiristi. Qazannan burqırap kóterilgen puw buwdaqlap aspanǵa kóterildi. Awqatlanıp algannan keyin kazaklar atların tusap jiberip sheshinbesten uyqıǵa jattı. Juldızlar olardıń tas tóbesinde telmirisip tur. Shóptiń túbi sayın túngi janlı janıwarlardıń shırılдаған sestı, olay-bılay júrgen tısrılısı túngi hawa menen bulardıń qulaqlarına ap-anıq esitilip, uyqlı sezim menen áste terbep turdı. Usı waqıtta olardıń birewi túrgelip, átirapqa kóz jiberse, nur shıǵarıwshı qurtlardıń jarıǵında pútkil dalanlıqtıń ústi shoqtay ǵıjlap atırǵanın kórer edi. Geyde aspannıń geypara jerlerine jaylawlarda, dárya boylarında órtenip atırǵan quwraq qamıslardıń saǵımı túsip, qıp-qızıl bolıp kópke shekem tarqamay turdı.

Toparlasıp ushıp ótip baratırǵan aq quwlarđın dizbegi usı saǵımǵa kelgende, ashıq qızıl túske enip, túngi aspanda qızıl oramallar qalqıp baratırǵanday kórindi.

Jolawshılar alaǵadasız júrip kete berdi. Jaqın átirapta aǵash áwladı kórinbeydi. Qádimgi gózzal, ushı-qıyrsız dala. Anda-sanda alısta Dneprdi jaǵalap ósken toǵaydıń ushları kórinedi. Tek bolǵanı bir ret-aq Taras balalarına kóz ushında kóringen qaranı nusqap kórsetip: «Áne, qarań, balalarım, bir tatar shawıp baratır!» – dedi. Uzun murtlı, kishkene bas tuw alıstan óziniń qısıq kózlerin qadap, awshıl iyttey murnın joqarı kerip, taw kiyigindey bir sekirip, kózden ǵayıp boldı. «Al, qáne, balalarım, tatardı quwıp kóriń!... Biraq áwere bolmań. Bul ómirde onı tuta almaysız. Onıń atı meniń astımdaǵı Shaytannan da júyrik!» Taras degen menen bul awhaldan soń ǵapılda qorshawǵa túsip qalmawdıń tayarlıǵın kórdi. Olar Dneprge quyatuǵın Tatarka degen kishkene ózekke jetip, at-patı menen suwǵa túsip, izlerin dushpannan jasırıw ushın biraz jerge shekem ıqlap júzip barıp arǵı jaǵaǵa ótti de, júrisin dawam etti.

Olar usınnan keyin taǵı úsh kún júrip, diydilegen jerine shamalastı. Hawa birden salqın tartıp, Dneprdiń jaqın qalǵanın sezdiridi. Mine, alısta jińishke, qoyıw kókshil sızıq payda bolıp, dárya da kórindi. Dárya kem-kem jaqınlastı. Suwdıń háwiri betke ura basladı. Jaqınlaǵan sayın dárya keńeyip, aqırında arǵı sheti kórinbey qaldı. Jaǵaǵa tayalıp kelgen kazaklarǵa dúnyanıń endigi qalǵan jaǵın suw qaplap ketkendey kórindi. Bul jer Dneprdiń eki jaǵasın unıratıp keńeyip, teńizdey shuwıldap, qutırıp aǵatuǵın jeri edi. Ortadaǵı kishigirim qayırlar suwdıń jolın bógep, jiyekke qarap ısıradı. Sál pát penen shetke urǵan kúshli tolqın dáryanıń erneginen shıǵıp, átiraptı telegey-teńiz etip, qolay degen jerinen jol salıp aǵa berdi. Kazaklar atlarınan túsip kemege mindi. Úsh saat júzgennen keyin olar Xortica degen atawǵa jetti. Birdeyine ornın tez-tez ózgartip, kóship júretuǵın Sech házir usı atawda edi.

Jaǵada bir topar adamlar darǵashılar menen kerildesip sógisip atır edi. Kazaklar atların ertlep minip aldı. Taras qáddin tiklep, belbewin qattıraq tartıp buwıp, murtın bir sıypap qoydı. Balaları da álleqanday bir quwanış aralas qáweterli sezim menen ózlerin bastan-ayaq muqıyatlap tekserip shıqtı. Bunnan soń olar júrip ketip, Sechten yarım shaqırım beride jaylasqan kishkene bir qorǵanǵa kirdi. Qorǵanǵa kireberiste kiyiz benen bastırılǵan jer tólelerde jaylasqan jigirma bes ustaxanada ústi-ústine urılıp atırǵan eliwlegen shókkishtiń dawısı qulaqların shıńıldattı. Iri deneli kónshiler esikleriniń aldındaǵı shártektiń astında otırıp alıp, juwan qolları menen ógizdiń terilerin iylep atır. Kónshiler aldılarına shaqmaq tas hám oq dárilerdi jayıp taslaǵan. Bir armyan qımbat bahalı sharshılardı qaptalına qıstırıp alıptı. Al tatar qamır jaǵılǵan qoydıń basın iske shanshıp úytpе qılıp atır. Biraq bulardı birinshi kútip alǵan ayaq-qolların ján-jaqqa sozıp jiberip, joldıń tap ortasında uyqılap atırǵan zaporojielik birew boldı. Taras onı kórip toqtamay óte almadı.

-Ex, qara kósilip jatıwın! Bir ózi bir tóbe bolıp jatır! – dedi atın irkip.

Haqiqatında da, diqqat awdararlıq kórinis ğoy. Zaporojielik adamxor arısladay joldı kes-keslep jatıp alıptı. Úrpeygen uzın aydarı yarım qulash jerge jetip atır. Qımbat qızıl suknodan tigilgen shalbarı qaramayǵa bılǵanıp qalǵan. Qaraǵanda adam jiyirkenedi. Taras oǵan qızıǵıp biraz qarap turǵannan keyin adamlar tolıp júrgen tar kóshe menen arman qaray júrip ketti. Bul jer ózleriniń islegen buyımların ákelip satıw ushın ónermentlerge hám olardan wáj alıp, sawda-satıq etiwge kelgen túrli millettiń adamlarına bárha tolı boladı. Bul jer naǵız yarmarkaǵa usaydı. Tek qıdırıw menen miltıq atıwdı ğana biletuǵın Sechti asırıp otırǵan da usı jer.

Olar kem-kem Sechke jaqınladı hám hár jerge shashaw jaylasqan, sırtın kiyiz benen qaplaǵan ılashıqlardı kórdi. Geypara úylerdiń qaptalında toplar qatarlastırılıp qoyılǵan. Bunda baǵanaǵı jerdegidey páskeltek jaylar, shertekler qorǵan diywallardıń birewi de joq. Aylandıra shabilǵan pás qashı, aǵashlardı úyip soqqan bekinis ğana bar. Olardıń qasına qarawıl da qoyılmaǵan. Bulardıń hámmesi bul jerde haqiqat biyparwalıqtıń orın alǵanın kórsetip turıptı. Awızlarına trubkaların tislep, joldıń tap ústinde jatırǵan birneshe taynapır zaporojielik kazaklar bularǵa nemquraydılıq túrde bir qarap qoydı da, jatqan orınlarınan qozǵalǵan joq. Taras olardıń arası menen balaların ertip abaylap ótip baratırıp: «Sálem, jası úlkenler!» – dep sálemlesti. Olar, – «Salamat bolıńlar!» – dep juwap qaytardı. Barlıq jer ızıq-ızıq adam. Olardıń qarawıtqan júzlerinen-aq urıslarda shınıqqan, talay qıyınshılıqlardı bastan keshirgen adamlar ekenligin túsiniwge boladı. Mine, Sech degen usı! Arısladay aybatlı, men-men degen batırlardıń uyası, mine usı! Barlıq Ukrainaǵa erkinlikti, ğárezsiz kazakshılıqtı taratıp atırǵan jer, mine usı!

Jolawshılar jurttı jıynap keńes ótkeretuǵın úlken maydanǵa keldi. Tónkerilip qoyılǵan náhán bochkaniń ústinde kóyleksiz bir zaporojie kazagı otır eken. Ol kóylegin qolına uslap, jırtıqların áste jamap otır. Bir topar muzıkantlar bulardıń jolın tostı. Ortada bir jas jigit papaǵın shekesine qoyıp, qolların sermep oynap júr. Ol tek: «shaqqanıraq shert!» – dep qıshqıra beredi. Ortadaǵı jas jigittiń qaptalında ğarrılaw tórt kisi ayaqların tapıldatıp oynap tur. Olar arasında quyınday uytqıp shır gúbelek aynalıp, sekirip jibergende ayaqları muzıkantlardıń basına shamalasıp qaladı. Sóytip, birden otırıp qalıp, gúmis nálli etikleri menen taqır jerdiń shańın shıǵarıp, qurdı aynalıp oynap ketedi. Átirap shawqımnan gúnirenip etiklerdiń tarsıldısı dım uzaqqa ketip atır. Biraq kópshiliktiń ishinen bir adam ayrıqsha, hámmeden qattı qıshqırıp, tınbastan oynap júr. Aydarı samalǵa jelibirep ketken. Íssılaǵanlıqtan tula boyınan ter aǵıp júr. Waqıt ótken sayın adamlar kóbeyip, oyın kem-kem qıza tústi, birew sharshasa, birew ornına tayın. Solay bolıwı kútá orınlı. Sebebi bul oyın boyındı sergitip, oyındaǵı bar uwayımdı, ókpe-giyneni sıpırıp-sıyırıp alıp qaladı. Bul dúnyadaǵı eń álpayım, eń shataq, eń kewilli oyın. Sonlıqtan da bul oyın onı oylap shıǵarǵanlardıń atı menen kazachok dep ataladı. Bunı tek júreginde otı bar adam ğana túsinedi.

– Ex, eger atim bolmağanda! – dep Taras qishqırıp jiberdi. – Oynar edim, oyinga tap ozim tuser edim!

Soın ala bul jıyında pútkil Sechke atı málim, abıraylı, talay sapar kópke basshı bolğan, aqsaqallı ğarrılar da kórine basladı. Taras demniń arasında óziniń bir talay tanısların kórip qaldı. Ostap hám Andriy tek olardıń qalay amanlıq sorasqanın tınlaw menen boldı. «A, Pecherica, senbiseń! Sálem, Kozolep.» – «Taras, qayaqtan kelip qaldıń?» – «Doloto, sen qalay keldiń bul jerge?» – «Kirdyaga, aman saw júrsen be?» «Haw, Gustıy, assalawma áleykum!» «Remen, seni de kórer kúnler bar eken ğoy!» Shıǵıs Rossiyanıń barlıq jerlerinen jıynalğan batırlar bir-biri menen usılay tabısıp, qushaqlasıp kóristi.

(Rus tilinen awdarğan T.Qabulov, J.Narimbetov)

TALQILAW.

1. Jolda baratırǵan jolawshılar jol boyı óziniń ómirinde bolıp ótken qaysı waqıyalardı oylaydı? Shıǵarma waqıyaları rawajlanıwında hám ulıwmalıq ideyasın ashıwda bul waqıyalar qanday áhmiyetke iye?
2. Sizińshe, Taras Bulba balaların Zaporojiege jiberip durıs isledi me?

TEORIYALÍQ BILIMLERIMIZDI BEKKEMLEYMIZ

Kesteni toltırıń.

Shıǵarmadaǵı obrazlarǵa sıpatlama beriń.

Sıpatlama	Mazmunı
Taras Bulba	
Andriy	
Ostap	

Tekst penen islesemez.

Tómendegi sorawlarǵa juwap beriń. Juwaplarıńızdı tekst tiykarında dálilleń.

1. Shıǵarmadaǵı waqıyalar qaysı jerde bolğan hám qaysı dáwir súwretlengen?
2. Taras Bulba balaları kelgen kúniniń erteńine-aq Zaporojiege jiberiwdi oylaydı. Buǵan qanday baha beresiz?
3. Jigitlerdiń kewilleri buzılıp, tek ákesinen qorqqaninan kózleriniń jasın irkip, únsiz kete berdi. Shıǵarmadaǵı bul orınlar Taras Bulbanıń xarakterin túsiniwge qanday járdem beredi?

O'quv nashri

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik
(Qoraqalpoq tilida)*

Redaktor: *Zulfiya Ismaylova*
Xudojnik: *Shohruh Raxmatullayev*
Kórkem redaktor: *Sarvar Farmonov*
Tex. redaktor: *Akmal Sulaymonov*
Operator hám dizayner: *Rustam Xudayberganov*
Korrektor: *Katira Atamuratova*

Basiwga ruqsat etilgen waqti 00.00.2022-j.
Formatı 60x84 1/8. Ofset qağazi. «Cambria» garniturasında
ofset baspa usılında basıldı. Shártli baspa tabağı 26, 04.
Esap baspa tabağı 19,19.
Nusqası 00000 nusqada. Buyırtpa №

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınındaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijarağa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınında joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgende jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızilıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.